

Voorzitter: Deetman

Tegenwoordig zijn 113 leden, te weten:

Achttienribbe-Buijs, Apostolou, Beinema, J.H. van den Berg, J.T. van den Berg, Biesheuvel, Bijleveld-Schouten, Boers-Wijnberg, Bolkestein, Brinkman, M. M. van der Burg, V.A.M. van der Burg, Buurmeijer, Van de Camp, Deetman, Dijkstal, Van Dis, Doelman-Pel, Dolman, Eisma, Van Es, Esselink, Feenstra, Franssen, Frinking, Van Gelder, Van Gijzel, Ginjaar-Maas, De Grave, Groenman, Gualthérie van Weezel, Haas-Berger, Van Heemskerck Pillis-Duvekot, Van der Heijden, Herfkens, Hermans, Hermes, De Hoop Scheffer, Van Houwelingen, Van Iersel, Janmaat-Abee, G. de Jong, M.D.Th.M. de Jong, Jorritsma-Lebbink, Kalsbeek-Jasperse, Koetje, Koffeman, Kohnstamm, De Kok, Kombrink, Koning, De Korte, Korthals Altes, Laning-Boersema, Lankhorst, Lansink, Leerling, De Leeuw, Leijnse, Lilipaly, Van der Linden, Lonink, Mateman, Melkert, Middel, Van Middelkoop, Moor, Mulder-van Dam, Netelenbos, Niessen, Van Noord, Nuis, Van Otterloo, Paulis, De Pree, Quint-Maagdenberg, Van Rijn-Vellekoop, Roosen-van Pelt, Van Rooy, Ruigrok-Verreijt, Schartman, Schimmel, Schoots, Schutte, Smits, Soutendijk-van Appeldoorn, Spieker, Stemerding, Stoffelen, Tegelaar-Boonacker, E.G. Terpstra, G.H. Terpstra, Tommel, Van Traa, Tuinstra, Van der Vaart, Valk, Ter Veer, Versnel-Schmitz, Verspaget, Vliegthart, Van der Vlies, Voorhoeve, Vos, Vreugdenhil, Vriens-Auerbach, Weisglas, Wiebenga, Willems, Wolters, Wöltgens, Ybema en M. Zijlstra,

en de heren Van den Broek, minister van Buitenlandse Zaken, Ter Beek, minister van Defensie, Dankert, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, en Van Voorst tot Voorst, staatssecretaris van Defensie.

De **voorzitter**: Ik deel aan de Kamer mede, dat zijn ingekomen berichten van verhindering van de leden:

Castricum, De Cloe en Krajenbrink, wegens bezigheden elders;

Huys, Reitsma, Van Zijl en Dees, wegens verblijf buitenslands;

V.A.M. van der Burg en M.M. van der Burg, wegens bezigheden elders, na 14.00 uur;

Lilypaly, Middel en Van Rijn-Vellekoop, alleen voor de avondvergadering.

Deze berichten worden voor kennisgeving aangenomen.

Aan de orde is de behandeling van:

- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk XIII (ministerie van Economische Zaken) voor het jaar 1989 (wijziging naar aanleiding van de Voorjaarsnota; eerste wijziging) (21271).**

Dit wetsvoorstel wordt zonder beraadslaging en, na goedkeuring van de onderdelen, zonder stemming aangenomen.

Aan de orde is de behandeling van:

- **de verslagen van de Commis-**

sie voor de verzoekschriften over een aantal in haar handen gestelde adressen (21375, nrs. 91 t/m 110) .

Overeenkomstig de voorstellen van de Commissie voor de verzoekschriften wordt besloten.

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- **hoofdstuk V (Buitenlandse Zaken) van de rijksbegroting voor 1990, met uitzondering van de delen NAVO en Ontwikkelingssamenwerking (21300-V);**
- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk V (Ministerie van Buitenlandse Zaken) voor het jaar 1989 (wijziging naar aanleiding van de Voorjaarsnota; eerste wijziging) (21274);**
- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven van hoofdstuk V (Ministerie van Buitenlandse Zaken) voor het jaar 1988 (slotwet; derde wijziging) (21299-03);**
- **de delen NAVO van hoofdstuk V (Buitenlandse Zaken) en hoofdstuk X (Defensie) van de rijksbegroting voor 1990 (21300-V en X) ;**
- **de notitie over het regeringsbeleid inzake nucleaire sancties tegen Zuid-Afrika (21166), en van:**
- de motie-Wiebenga over het zogenaamde gemeentelijke voorkeursbeleid (21300-VII, nr. 14);
- de motie-Willems/Van Es over het voornemen besluiten van lagere overheden voor schorsing voor te dragen (21300-VII, nr. 16).

voorzitter

(Zie vergadering van 24 januari 1990.)

De algemene beraadslaging wordt hervat.

Minister Van den Broek: Voorzitter! Mag ik beginnen met aan te kondigen dat naast een aantal schriftelijke antwoorden op vragen die gesteld zijn tijdens de begrotingsbehandeling, hedenochtend nog een kleine aanvulling daarop komt. Dit is alleen maar om mijn tekst enigszins te kunnen bekorten en daarmee mijn spreektijd.

De voorzitter: Het is te doen gebruikelijk dat voordat de plenaire vergadering begint, de schriftelijke antwoorden aanwezig zijn, opdat de leden daarvan kennis kunnen nemen. Ik begrijp dat u wilt bekorten, maar ik verzoek u daar toch in het vervolg op te letten, want zo krijgen wij geen ordelijk debat. Ik stel voor dat u nu uw beantwoording ter hand neemt en dat, als de antwoorden binnen zijn, deze direct worden rondgedeeld.

Minister Van den Broek: Voorzitter! Laat er geen misverstand zijn. Er zijn gisterenavond 36 schriftelijke antwoorden naar uw Kamer toegegaan. Die zijn dus voorhanden, in de vakjes of anderszins. Mijn enige aanvulling van hedenochtend heeft de volgende achtergrond. Bij het lezen van mijn tekst dacht ik dat het beter zou zijn om twee pagina's daarvan ook maar te voegen bij de schriftelijke antwoorden. Ik heb uw opmerking evenwel begrepen.

De voorzitter: Op grond van een ordelijk verloop van het debat heb ik liever dat u het antwoord hier mondeling geeft, want anders krijgen wij een wat rommelige tweede termijn.

De schriftelijke antwoorden die gisteren al naar de Kamer zijn verzonden zullen worden opgenomen in een bijvoegsel bij de Handelingen van deze vergadering.

(Het bijvoegsel is opgenomen aan het eind van deze weekeditie.)²

Minister Van den Broek: Dat is in orde. Ik neem dan wat meer tijd, voorzitter.

Met veel belangstelling heb ik

eergisteravond en gisterochtend kennis genomen van de bijdragen van de verschillende fracties in deze Kamer aan de begrotingsbehandeling. Mede namens de collegae achter deze tafel — die daar ongetwijfeld zelf hun dank voor zullen uitspreken — zeg ik daarvoor dank.

Ik meen geen van de woordvoerders te kort te doen, als ik zeg dat de aandacht voor wat mijn begrotingsonderdeel betreft, toch in de allereerste plaats uitgaat naar de ontwikkelingen in Oost- en Midden-Europa en de Nederlandse opstelling daar tegenover. Er zijn veel vragen gesteld en opmerkingen gemaakt die de beoordeling van die ontwikkeling betreffen. Ik noem daarbij de interventies van de geachte afgevaardigden Gualthérie van Weezel en Herfkens. De kwestie van de hulp aan Oost-Europa is ook uitvoerig aan de orde geweest. Ik heb dat meer in het bijzonder ook aangetroffen bij de bijdragen van de geachte afgevaardigden Eisma en Weisglas. De plaats en de rol van de Europese Gemeenschap in het zich ontwikkelende Europa is van verschillende kanten ter sprake gebracht. Ik denk daarbij met name aan de inbrengen van de geachte afgevaardigden Van Dis en Leerling. Voorts is de mogelijke bijdrage van de Raad van Europa in het Helsinki-proces door verschillende sprekers aangeduid. De toekomst van de wapenbeheersing — ook in het NAVO-kader — en dan meer in het bijzonder de situatie rond de conventionele wapenbeheersing, alsmede de te verwachten taken voor NAVO en Warschaupact, stonden centraal in de woorden van vooral de geachte afgevaardigden Van Es, Frinking en Van Traa.

Voorzitter! Praktisch alle sprekers hebben onderwijl wel op de een of andere wijze de kwestie van de Duitse deling en de Duitse eenwording aangeroerd. Ik noem daarbij ook in het bijzonder de bijdrage van de geachte afgevaardigde Van Middelkoop. Ik kom uiteraard op al deze onderwerpen terug. Ik wil echter graag niet uitsluitend en alleen over de ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa spreken, maar ook nog kort aandacht besteden aan een aantal buiten-Europese zaken die veel aandacht hebben gekregen in deze Kamer: Midden-Oosten, Cambodja en Zuid-Afrika. Op die onderwerpen heb ik aanvullende schriftelijke antwoorden gisteravond

aan de Kamer doen toekomen en mijn antwoord op die terreinen zal dan ook beknopt zijn.

Voorzitter! Ik neem de draad weer op en constateer met de sprekers in de Kamer dat de ontwikkeling in ons werelddeel sinds het indienen van de begroting en de memorie van toelichting in september jl. wel razendsnel is gegaan. Zelfs het regeerakkoord en de regeringsverklaring dateren in zekere zin — begrijp mij niet verkeerd — alweer uit een andere periode. Voor onze ogen is in enkele maanden tijd de politieke orde in het andere Europa ineengestort en de Oosteuropese volkeren zijn begonnen het juk van de communistische dictatuur van zich af te werpen en hun lot in eigen handen te nemen.

De heer Weisglas (VVD): Voorzitter! Toch even ter vermindering van misverstand het volgende. Regeerakkoord en regeringsverklaring dateren uit een andere periode, zegt de minister. In de tijd gezien is dat bij ieder onderwerp per definitie zo. Maar in het regeerakkoord staat, dat voor de uitgaven van Defensie niet eenzijdig mag worden vooruitgelopen op de uitkomst van de onderhandelingen; het geheel zal in het bondgenootschap worden afgesproken. Is dat ook uit een andere periode of geldt dat nog?

Minister Van den Broek: Voorzitter! De geachte afgevaardigde dreigt mij dus inderdaad verkeerd te begrijpen. Ik waarschuwde daar al rap voor. Mijn opmerking dat het regeerakkoord en de regeringsverklaring uit een andere periode dateren, heeft natuurlijk te maken met de analyse en de beschouwing over de huidige situatie in Oost-Europa en de Sovjet-Unie, waaraan ik in mijn bijdrage uitvoerig aandacht wil besteden. Men hoeft er ten aanzien van afspraken in het regeerakkoord dan ook geen enkele consequentie aan te verbinden. Ik hoop dat de heer Weisglas daarmee gerustgesteld is.

De heer Weisglas (VVD): Dat is op dit punt een hele geruststelling.

Minister Van den Broek: Voorzitter! Ik moet bekennen dat de ontwikkeling waarop ik zojuist doelde, mij diep heeft geraakt en overigens veel Nederlanders ook, getuige bij voorbeeld de hartverwarmende spontane hulpactie die voor het zo

geteisterde Roemenië op gang kwam. Natuurlijk hebben wij steeds krachtig gehoopt op wat zich nu voordoet, de zelfbevrijding van Oost-Europa, maar omdat wij zoveel jaren aan de bestaande toestand gewend waren geraakt, hebben de snelheid en de diepgang van de ontwikkeling ons toch zeker verrast; blij verrast, dat wel!

Een tijdperk is ten einde gekomen, de koude oorlog lijkt voorbij.

De heer **Van Traa** (PvdA): Is voorbij!

Minister Van den Broek: Daar kunnen wij helaas pas later over oordelen, voorzitter, maar in ieder geval is een nieuwe orde nog niet opgebouwd. Restanten van het oude gaan samen met elementen van het mogelijk nieuwe, terwijl er tegelijkertijd tekenen zijn van een politiek vacuüm en er ook tekenen zijn van instabiliteit. Dat geldt zowel voor de interne verhoudingen in Oost-Europa als voor de internationale situatie als geheel. Het is dus geenszins tijd voor lijdzaam toezien of zelfs genoegzaam achteroverleunen. Wij staan samen met onze Atlantische en Europese partners, naar ons inzicht, voor een drievoudige opdracht, voor een drietal uitdagingen, die wel van elkaar zijn te onderscheiden maar die tegelijkertijd zo zeer in elkaar grijpen, dat ze moeilijk los van elkaar kunnen worden gezien. Ik zou die drie aspecten als volgt willen karakteriseren.

- In de eerste plaats bevordering van democratie, mensenrechten en economisch herstel in Oost-Europa.

- In de tweede plaats behoud van een stabiele situatie van vrede en veiligheid in Europa; een beheerst veranderingsproces of als u wilt: the management of change, zoals dit wel genoemd wordt.

- In de derde plaats de opbouw van een rechtvaardige en duurzame vredesorde in Europa, zoals Harmel dat in 1967 al noemde.

Voorzitter! Allereerst wil ik een geactualiseerde analyse geven van de situatie. Alvorens de omtrekken van het beleid langs te lopen, wil ik wat dieper ingaan op de drie belangrijkste terreinen van veranderingen: Oost-Europa, de Sovjet-Unie en Duitsland. Hoe moeilijk het gegeven de snelheid van de ontwikkelingen ook is, wij moeten toch proberen om vast te stellen waar wij ons nu bevinden en wat de nabije toekomst ons zou kunnen brengen. Wij kijken

eerst naar Oost-Europa. Met Roemenië zijn nu alle leden van het Warschaupact opgenomen in de maalstroom van verandering en hervorming die met Polen en Hongarije een aanvang nam. Albanië lijkt nog in het isolement te verkeren, terwijl ook Joegoslavië, dat destijds het spits afbeet tegen Stalin, nu achterloopt in het democratiseringsproces. Er wordt wel gediscussieerd over de invoering van een meerpartijenstelsel, maar de aankondiging van vrije verkiezingen laat nog op zich wachten. Op Roemenië na waren het tot nu toe gelukkig allemaal vreedzame revoluties. Het point of no return lijkt mij in Oost-Europa bereikt. De heer Van Traa zal misschien zeggen: is bereikt. Een terugkeer naar het stalinistische regime lijkt niet meer mogelijk. De heer Van Traa zal misschien zeggen: is niet meer mogelijk. Maar hoever men op de weg naar democratie en pluralisme is voortgeschreden, is in de huidige omstandigheden niet steeds evengoed vast te stellen. De oude structuren zijn nog grotendeels intact. De uitoefening van de macht, zeker op bureaucratisch niveau, is nog nauwelijks in andere handen overgegaan, terwijl het monopolie van de communistische partij, ofschoon zij ernstig gediskrediteerd is in landen als Bulgarije, Tjechoslowakije en de DDR, is op tal van terreinen feitelijk nog onverminderd aanwezig. Zelfs in Hongarije, waar de communistische partij zelf bij de hervormingen vooroploopt, is dat het geval.

De spanning tussen de nu bestaande feitelijke situatie en het uitzicht naar de toekomst geldt stellig ook voor de godsdienstvrijheid. Ik geef de geachte afgevaardigden Van Dis en Leerling gaarne de verzekering, dat de regering oog blijft houden voor de situatie van diegenen die om redenen van geloof blootstaan aan vervolgingen, evenals zulks vanzelfsprekend het geval is voor slachtoffers van alle vormen van discriminatie.

Hetzelfde voorlopige karakter heeft de ontwikkeling ook op economisch vlak. Ook hier is het oude, de centraal geleide volkshuishouding, ernstig in diskrediet geraakt. De overgang naar een marktsysteem moet echter grotendeels nog beginnen en kan zeer moeilijk en ontwrichtend zijn. De weg terug is weliswaar geblokkeerd, maar de weg

voortuit nog nauwelijks gebaad. Polen en Hongarije bijten hier de spits af.

In deze moeilijke en onzekere overgangsfase hebben sommige Oosteuropese landen ook nog te kampen met spanningen tussen etnische groeperingen en de daarmee gepaard gaande uitbarstingen van nationalistische gevoelens. Ze hebben ook te maken met territoriale problemen. Bij alle vreugde over de revolutionaire veranderingen in Oost-Europa is er dus wel degelijk enige reden tot zorg over het perspectief voor de nabije en verdere toekomst. Het onmogelijke blijkt van de ene dag op de andere te kunnen gebeuren. Het moeilijke vraagt echter tijd. Het hoopgevende in de situatie is de ongelooflijke moed die door zovelen in die landen aan de dag wordt gelegd. Dat zal het fundament kunnen bieden voor de noodzakelijke nieuwe gemeenschapsvorming in Oost-Europa.

Voorzitter! Ik kom op de situatie in de Sovjet-Unie. De recente ontwikkelingen in Oost-Europa waren nooit op deze wijze mogelijk geweest zonder de politiek van Gorbatsjov. Overigens is de perestrojka-politiek in de Sovjet-Unie zelf allesbehalve een stabiele zaak. Glasnost en democratisering hebben erg veel losgemaakt en naar ik vrees te veel ineens. Het immense rijk is vooral in de randrepublieken danig in beweging geraakt. Desintegratie lijkt de Sovjet-Unie te bedreigen. Het is nog een open vraag of dit proces zal halt houden bij een vergaande vorm van federalisering van het land, zoals president Gorbatsjov voor ogen lijkt te hebben. Te meer is zulks de vraag nu het proces gepaard gaat met het losbarsten van sluimerende interetnische conflicten, zoals wij thans in Azerbeidzjan en Armenië kunnen zien. Het opkomend nationalisme in verscheidene delen van de Sovjet-Unie neemt steeds sterkere vormen aan. De tragische gebeurtenissen op de Kaukasus, waar het gewapende conflict tussen Armeniërs en Azeri's dergelijke vormen aannam, dat gewapend ingrijpen van het Sovjetleger noodzakelijk werd, hebben dat nog eens duidelijk aangetoond. Ik betwijfel overigens — ik zeg dit aan het adres van mevrouw Van Es — of een VN-vredesmacht hier nuttig werk zou kunnen verrichten, zolang de betrokken partijen, de Armeniërs, de Azeri's en de Sovjet-regering, niet

alle bereid zijn aan een dergelijke oplossing mee te werken.

Naast het nationalisme van de volkeren aan de rand van de Sovjet-Unie moet trouwens ook weer het opkomend Russisch nationalisme worden genoemd. Het zal voor de leiding in het Kremlin een zware taak zijn om voor deze uiteenlopende krachten een verzoening te vinden. Het blijft een zaak van de volkeren binnen de Sovjet-Unie om hiervoor een oplossing te vinden. Het lijkt niet goed mogelijk om hiervoor vanuit het Westen oplossingen aan te leveren. Ik deel echter de opvatting dat een volledig uiteenvallen van het Sovjet-rijk tot ernstige gevolgen voor de stabiliteit in Europa en de wereld zou kunnen leiden en dat in ieder geval waakzaamheid op dat punt geboden blijft.

Sprekend over het erkennen van regeringen, wil ik even ingaan op de opmerkingen van de heer Leerling over een erkenning van de Baltische staten, mochten deze hun onafhankelijkheid herkrijgen. Ik meen dat op dit moment zulks niet aan de orde is en dat daarop dan ook maar beter niet vooruit kan worden gelopen.

Op het cruciale punt van de economische vernieuwing heeft de perestrojka de zaak eerder verslechterd dan verbeterd. Het laatste heeft ook in het Russische "heartland" — denk aan de mijnwerkersstakingen — en in de partijbureaucratie het krediet van perestrojka er niet groter op gemaakt. Het is dat er geen alternatief voor hervormingen lijkt te zijn, maar Gorbatsjov heeft nog een zeer zware, woelige zeereis voor de boeg. En of hij zonder al te veel kleerscheuren de overkant haalt — wij wensen dat uit de aard der zaak — is toch nog wel een bange vraag.

Mijnheer de voorzitter! Bij deze eerste terreinverkenning wijd ik ook enkele woorden aan Duitsland. De bressen die op 9 november in de Berlijnse muur werden geslagen, hebben inmiddels een geheel nieuwe situatie in ons buurland doen ontstaan. Wat steeds werd gewenst, maar lang onrealistisch was, is nu een gripbaar ideaal geworden: eenheid en vrijheid voor de twee Duitslanden. Over dit vraagstuk is uit de aard der zaak nog niet beslist. Ik doe evenwel niet echt een gewaagde uitspraak, als ik zeg te vermoeden dat de verkiezingen in de DDR een verdere bevestiging zullen geven van wat zich al enkele maanden als tendens onder de Oostduitse

bevolking aftekent, namelijk een sterk verlangen naar de een of andere vorm van samengaan met de Bondsrepubliek. Democratisering en afwerping van het communistische juk blijken in de DDR nauw verbonden te zijn met een wederopleving van nationale saamhorigheidsgevoelens. Een zelfstandig voortbestaan van de DDR is weliswaar niet ondenkbaar, maar deze staat zal bij de eigen bevolking vermoedelijk weinig steun ondervinden.

De ontwikkeling in de Duitse democratische republiek is misschien wel de meest verrassende van alles wat Oost-Europa in 1989 aan wereldschokkends te bieden had. Hoe lang hebben wij niet gedacht, door de aard van de Duitse deling en het belang van de DDR voor de Sovjet-Unie en de andere Oosteuropese regimes, dat de situatie in Duitsland wel het meest onwrikbaar van alles was? Was dat ook niet een van de redenen waarom wij steeds spraken over opheffing van de Duitse deling als sluitstuk van het proces van algehele toenadering op het Europese continent? Over een sluitstuk hebben wij het inmiddels echter niet meer. Bondskanselier Kohl bestempelt die opheffing in zijn bekende tien-puntenplan van 28 november voor een Duits-Duitse federatie als een integraal onderdeel — dus niet als een sluitstuk — van een pan-Europese herordening. Ook andere benaderingen die de laatste maanden naar voren zijn gebracht, zoals door de Franse president Mitterrand, de nieuwe Tsjechische president Havel en mijn Amerikaanse ambtgenoot Baker, gaan uit van een zekere parallelliteit in aanpak van de verschillende Europese problemen, de Duitse kwestie inclusief. Het is duidelijk dat een bevredigende oplossing van de Duitse kwestie een onderwerp van grote politieke urgentie is geworden en dat die van groot gewicht is bij de drie in elkaar grijpende opgaven, waarmee ik mijn inleiding ben begonnen. Ik kom overigens op het Duitse vraagstuk en de verschillende aspecten daarvan straks nog even terug. Voor dat ik dat zal doen, wil ik trachten te identificeren, wat de beleidsconstanten zijn in het buitenlands beleid op deze terreinen. Als u mij toestaat, wil ik op dit punt een moment terugkeren naar het verleden.

De heer **Weisglas** (VVD): Nu de minister zijn eerste opmerkingen over

het onderwerp Duitsland heeft afgerond, heb ik één vraag. Ik constateer dat de minister zegt: mijn visie, dus de visie van de regering, is dat de Duitse eenheid als parallel onderdeel van verdere Europese integratie moet worden gezien. Ik zie dat de minister knikt; van VVD-kant zeg ik daar "ja" tegen. Maar dat brengt mij terug op de in eerste termijn gestelde vraag, namelijk hoe zich dit verhoudt tot opmerkingen van de minister-president in Tilburg. Hij heeft daar onder andere gezegd: "Ik denk aan de wenselijkheid, voort te gaan met de staten en de grenzen tussen de staten zoals Europa die nu kent." Dat staat in mijn ogen toch nog steeds haaks op, is in ieder geval niet parallel aan, hetgeen de minister heeft gezegd. Is hiermee datgene wat de minister-president in Tilburg heeft gezegd van de baan; was dat dus inderdaad een persoonlijke opmerking, en vindt de minister van Buitenlandse Zaken het met mij niet enigszins te betreuren dat de minister-president deze verwarring in Tilburg heeft gezaaid?

Minister **Van den Broek**: De minister-president heeft gisteren, bij de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer, een nadere toelichting gegeven op zijn bedoelingen met de desbetreffende uitspraken, zowel in Tilburg als in Nieuwspoor. Daaruit is gebleken dat uit zijn woorden niet mocht worden verstaan datgene wat wel gesuggereerd wordt, namelijk dat zijn uitspraak een afhoudende opstelling inhield ten aanzien van de eenwording van Duitsland. Meer concreet gezegd: hij heeft uitdrukkelijk verwezen naar uitspraken die er over dit vraagstuk zijn gedaan, zowel op de NAVO-top als de Europese top in Straatsburg, waarbij vooral bij de laatste gelegenheid door de Twaalf van de EG de parameters waarbinnen de Duitse eenwording vorm zou kunnen krijgen, heel duidelijk zijn aangegeven. Er is dus op dit punt geen licht tussen datgene wat de minister-president heeft beoogd te zeggen en datgene wat ik ook beschouw als kabinetsbeleid op dit punt en ik nu bezig ben uit te dragen.

De heer **Weisglas** (VVD): Vanuit buitenlands-politiek oogpunt — ik zet een streep onder het eerste bijvoeglijke naamwoord — ben ik buitengewoon blij met datgene wat de minister net heeft gezegd. Mag ik hem vragen mijn vriendelijke advies

Van den Broek

aan de minister-president over te brengen dat het toch beter zou zijn dat deze voortaan toespraken houdt waarvan het niet nodig is om daarna weer èn in de Eerste Kamer èn in de Tweede Kamer om nadere uitleg te moeten vragen? Dat is namelijk ook voor de helderheid van krantenlezend Nederland niet zo goed, en het zou onze debatten ook korter maken!

Minister Van den Broek: Nog daargelaten of ik het met uw advies eens ben, merk ik op dat de minister-president uw advies in de Handelingen terug kan lezen. Overigens is hij een zeer toegankelijk mens: belt u hem op, dan krijgt u ongetwijfeld hetzelfde antwoord dat ik u vandaag heb gegeven!

De heer Van Traa (PvdA): Mag ik aannemen dat we later nog terugkomen op de consequenties die de veranderende Duitse toestand heeft voor het Nederlandse beleid?

Minister Van den Broek: Zeker.

De heer Van Traa (PvdA): Is hiermee de exegese-Lubbers afgesloten?

Minister Van den Broek: Voor de goede orde: ik heb dit onderwerp niet aan de orde gesteld. Ik denk dat de vraag van de geachte afgevaardigde naar genoegen is beantwoord.

Voor de interruptie van de heer Weisglas was ik bezig, enige beleidsconstanten te identificeren, beleidsconstanten die te maken hebben met ons beleid, stoelend op en zijn grondslag vindend in de Atlantische relatie enerzijds en de Europese integratie anderzijds. Om die constante lijn bloot te leggen, neem ik de Kamer mee terug naar het verleden. De huidige situatie laat namelijk een sterke beweging zien in twee vraagstukken die in het naoorlogse buitenlands beleid van Nederland steeds centraal hebben gestaan, twee vraagstukken die men enerzijds met als Russische probleem en anderzijds als het Duitse probleem zou kunnen aanduiden. In de periode onmiddellijk na de oorlog heeft Nederland, geconfronteerd met die twee problemen, gekozen voor een combinatie van Atlantische veiligheid en Europese integratie. Anders dan in het huidige openbare debat wel eens wordt gesuggereerd, is er mijns inziens alle reden om in de huidige situatie aan die keuze vast te houden. Die combinatie van Atlantische

veiligheid en Europese integratie biedt namelijk het plechtanker bij uitstek voor het voeren van een beleid dat verandering in stabiliteit mogelijk maakt en dat zo een antwoord vormt op de eerdergenoemde drie uitdagingen. Dat laat mogelijke accentverschuivingen binnen die combinatie natuurlijk onverlet.

Het Russische probleem was dat van een expansionistische, ideologisch antagonistische mogendheid, waaraan in de toenmalige constellatie in Europa slechts met behulp van de Verenigde Staten tegenwicht geboden kon worden. De huidige zelfbevrijding van Oost-Europa toont eens te meer aan hoe verstandig die keuze voor de Atlantische veiligheidssamenwerking is geweest en welk belang die Amerikaanse steun voor ons vertegenwoordigt.

Nu rijst echter de vraag hoe geldig die Atlantische relatie nog is, nu het Sovjet-russische expansionisme op zijn retour lijkt en de Sovjet-Unie er de voorkeur aan blijkt te geven, de voormalige satellieten meer vrijheid te gunnen en het ook niet ondenkbaar is dat de Russische troepenmacht in Oost-Europa sterk zal worden gereduceerd. Hoe geldig is die noodzaak van een Atlantische relatie dan nog?

Voorzitter! Los van het gebod de huid niet te verkopen voordat de beer geschoten is, is een belangrijke overweging ten gunste van voortzetting van die Atlantische relatie, dat ook een meer teruggetrokken en coöperatieve Sovjet-Unie zowel qua geopolitieke positie als qua militair en nucleair vermogen een Europese mogendheid van buiten-Europese orde zal blijven. De te verwachten instabiliteit op de weg van de perestrojka vraagt naast samenwerking, om blijvende behoedzaamheid van de zijde van de West-Europeanen. Voor het behoud van politiek evenwicht op ons continent is Amerikaanse betrokkenheid, lees de Atlantische relatie, in mijn visie onmisbaar. In die zin kun je zeggen dat het Russische probleem wel is veranderd, maar niet is verdwenen.

De tweede constante is het Duitse probleem. Voor Nederland is de relatie met Duitsland al lang van bijzondere aard. De geschiedenis, maar ook het heden toont onze kwetsbaarheid en gevoeligheid in die relatie. Na de oorlog is het Duitse vraagstuk door ons onder meer gezien als een probleem van de

zogenaamde Mittellage, dat wil zeggen een middenpositie op het Europees continent van een groot, economisch sterk Duitsland dat een bron van onrust voor zijn burens zou kunnen zijn. Men vreesde toen een herhaling van Rapallo en van traditionele Schaukelpolitik, de politiek van zwenkingen. De Duitse middenpositie was bovendien niet bevorderlijk gebleken voor politieke en maatschappelijke stabiliteit in Duitsland zelf. Een psychologische vereenzaming was erdoor bevorderd. De hang naar een eigen Duitse weg tussen West en Oost in was ontstaan. Tegen dit dubbele gevaar van Duitse politieke Alleingang en Duits geestelijk isolement is het naoorlogs Nederlands recept steeds geweest, het vertrouwen op de mogelijkheid van een democratisch Duitsland, partner en bondgenoot in de westelijke samenwerking in NAVO en Europese Gemeenschap. Deze benadering werd gedeeld door onze westelijke bondgenoten en door een groeiend aantal Duitsers, Konrad Adenauer voorop. Dat beleid is wat de Bondsrepubliek betreft zeer succesvol geweest. Ik spreek hier van Bondsrepubliek en niet van Duitsland. Immers, het Duitse probleem is na de oorlog overwoekerd door het Russische probleem, hetgeen in de deling van Duitsland en het bestaan van twee Duitse staten tot uitdrukking is gekomen. Dit samenvallen van het Duitse en het Russische probleem en de succesvolle integratie van de Bondsrepubliek in het Westen hebben er lang voor gezorgd dat het Duitse probleem als zodanig nauwelijks herkend werd en dat de Duitse deling een quasi permanent karakter kreeg.

De ontwikkeling in het laatste jaar heeft dat beeld radicaal gewijzigd. Het Russische probleem is minder acuut geworden of is bezig van karakter te veranderen, terwijl op een opheffing van de Duitse deling opeens uitzicht is ontstaan. Wij moeten ons er in de huidige situatie echter voor hoeden dat de Duitse kwestie, dat wil zeggen de Duitse deling, zodanig geregeld wordt, dat het Duitse probleem, dat wil zeggen de politieke en psychologische dakloosheid, in volle omvang terugkeert. Ik kom daar nog op terug.

Hier wil ik vast zeggen dat daarom een eenwording van Duitsland alleen dan aanvaardbaar kan zijn, indien in essentie de naoorlogse westelijke beleidsconstanten van Europese

integratie en Atlantische veiligheid worden voortgezet. Het geeft dan ook voldoening te constateren, dat deze benadering ook die van de Bondsrepubliek is.

Voorzitter! Ten aanzien van de kwestie van de Duitse deling wil ik vooropstellen dat het voor Nederland nooit een kwestie van voor of tegen is geweest. Opheffing van de deling was lang een onmogelijkheid, maar dit deed niets af aan de principiële onrechtvaardigheid van de situatie. Ook de Oostduitse bevolking moet toch in de gelegenheid zijn in vrijheid te beslissen of zij een aparte staat wenst dan wel met West-Duitsland wil samengaan. Het ziet ernaar uit, dat de politieke verhoudingen in de DDR nu zodanig veranderd zijn, dat zo'n vrije keuze binnenkort mogelijk zal zijn. Voor of tegen is niet langer de kwestie.

Het gaat ons dus om de voorwaarden en om de termijnen. Zoals bekend, is de laatste maanden in Europees en Transatlantisch kader uitvoerig van gedachten gewisseld over de ontwikkelingen in Europa en de hiermee samenhangende Duitse kwestie. Zo beklemtoonde de Europese Raad in december in Straatsburg, dat het proces van de Duitse hereniging op vreedzame en democratische wijze zou moeten verlopen, de bestaande verdragen en alle principes die in de Slotakte van Helsinki zijn vastgelegd, zou moeten respecteren en zou moeten plaatsvinden in de context van de Oost-Westdialoog en de Oost-West samenwerking. Daarnaast zou de Duitse eenheid ook in het perspectief van de Europese integratie geplaatst moeten worden. Ook de Noordatlantische Raad sprak zich in die zelfde maand, december vorig jaar, in soortgelijke termen uit.

Op drie met elkaar verband houdende punten wil ik onze inzichten nader uitwerken.

In de eerste plaats dat van de democratie, de band met het Westen en de kwestie van de grenzen.

Ik begin met het laatste, voorzitter, met name de kwestie van de Poolse westgrens. De Duitse eenwording mag niet worden belast met onduidelijkheid op dit punt. Daarom heb ik met instemming kennis genomen van recente uitspraken van de Bondsregering, die duiden op de voor haar geldende feitelijke onaantastbaarheid van de Oder/Neisse-grens, dat wil zeggen de Poolse westgrens.

Duitse eenwording moet zowel op

democratische wijze plaatsvinden als leiden tot versterking van de democratie in het nieuwe Duitsland. Nu behoeven wij wat dit laatste betreft geen zorgen te hebben, gelet op 40 jaar democratische ontwikkeling in de Bondsrepubliek. Niettemin zien wij in een voortgezette westelijke oriëntatie van het nieuwe Duitsland een belangrijke ondersteuning van de eerder gedane keuze voor democratie. Het nieuwe Duitsland moet lid zijn van zowel de Europese Gemeenschap als van de NAVO. Ook op dit punt schenkt de opstelling van de Bondsregering vertrouwen. Hierbij komt natuurlijk meteen de vraag op van de verhouding tussen de DDR en de EEG.

Voorzitter! Het is vrij simpel.

Minister Ter Beek: Overzichtelijk.

Minister Van den Broek: Inderdaad, overzichtelijk. Er zijn drie mogelijkheden. De eerste is dat de DDR door hereniging met de BRD als het ware automatisch deel gaat uitmaken van de Europese Gemeenschap. Een tweede mogelijkheid is dat de DDR als lidstaat toetreedt tot de EEG en de derde mogelijkheid is dat de DDR geen lid wordt, maar bij voorbeeld via een samenwerkingsakkoord of associatieregeling de al bestaande banden met de Europese Gemeenschap verder verdiept.

Het opmerkelijke in de uitspraak van Commissievoorzitter Delors in Straatsburg is geweest, dat hij de — overigens onbetwiste — aparte situatie van de DDR als argument aanvoert om te bepleiten, dat de DDR als zodanig al voor 1993 tot de Gemeenschap zou moeten kunnen toetreden, in afwijking van de afspraak dat de Europese Gemeenschap geen toetredingsonderhandelingen voert, laat staan toetreding realiseert, voordat de interne markt is voltooid.

Voorzitter! Ik heb er afgelopen zaterdag in Dublin geen enkel misverstand over laten bestaan, volstrekt open te staan voor de gedachte dat de DDR door hereniging automatisch deel kan hebben aan de Gemeenschap, de eerste optie dus. Ik heb evenwel vraagtekens geplaatst bij en mij kritisch uitgelaten over de tweede optie, zoals zij door voorzitter Delors nader werd ingevuld. Indien namelijk de bevolking van de DDR er blijk van geeft, niet te kiezen voor hereniging en prefereert — en dat zou haar goed

recht zijn — om een eigen staat te blijven, dan zie ik niet goed in waarom die DDR bij voorrang behandeld zou moeten worden, dus voor andere toetredingskandidaten, nog los bezien van de vraag of die andere kandidaten hun kandidatuur niet eerder hebben gesteld en zij zich niet gemakkelijker in de Gemeenschap zouden kunnen voegen. Nogmaals, voor alle duidelijkheid: ik heb geen enkele reden om toetreding van een onafhankelijke DDR in de toekomst uit te sluiten. Ik wil slechts voorkomen dat die toetreding alsdan bespreekbaar zou zijn op andere voorwaarden dan die welke gelden voor andere. In dat geval geldt: gelijke monniken, gelijke kappen.

Is de DDR dan geen apart geval? Natuurlijk wel. Het is alleen de vraag of de formule-Delors daaraan het beste tegemoet komt. Ik kan mij voorstellen dat, indien om welke reden dan ook de weg van de hereniging niet op korte termijn begaanbaar is, andere modellen van nauwe samenwerking of zelfs associatie beter aan die behoefte tegemoet komen. Op die wijze wordt de economische toenadering tot de EG evenzeer bevorderd en is het ook mogelijk om daadwerkelijk onze Westduitse vrienden bij te staan in deze voor hen, en daarom ook voor ons, cruciale opgave. Om al die redenen kan ik mij zeer wel vinden in de mening van mijn Franse ambtgenoot, die het plan-Delors een tikkeltje, "un peu", prematuur heeft genoemd. Daarmee zal hij stellig ook het oog hebben gehad op vraagstukken van strategische aard, als de toekomst van het Warschaupact en het DDR-lidmaatschap van dat zelfde Warschaupact.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! In de door de minister van Buitenlandse Zaken geschetste benadering kan ik mij goed vinden, meer dan dat, ik ben het met hem eens. De vraag die ik wil stellen is al ten dele beantwoord door een opmerking over de Franse positie. In de Nederlandse pers is een beetje de indruk ontstaan dat de minister met deze opvatting helemaal alleen stond in Dublin. Kennelijk niet, want Frankrijk had ook deze mening. We weten van deze minister dat hij er niet bang voor is om ergens alleen in te staan wanneer hij overtuigd is van zijn gelijk, maar het zou toch prettig zijn om te vernemen dat die indruk onjuist is en dat er meerdere

Van den Broek

lidstaten waren die het oordeel van de minister deelden. Als dat zo is, welke lidstaten waren dat?

Minister Van den Broek: Voorzitter! Ik moet in alle oprechtheid meedelen dat de discussie in Dublin over dit belangrijke vraagstuk maar kort is geweest en aan het eind van de vergadering plaatsvond. Ik heb toen na de interventies van Delors en Genscher gesteld: ik ben het met de benadering van de heer Delors niet eens, maar er rest ons op dit moment niet voldoende tijd om dat volledig uit te spreken; ik wil niet door stilzwijgen de indruk vestigen, dat ik het met zijn antwoord eens zou zijn. Nadien heb ik uit de media begrepen dat de Britse, de Belgische en ik dacht ook de Franse delegatie de neiging hadden om de door mij uitgesproken kritiek naar aanleiding van de uitspraken van commissie-voorzitter Delors, te delen. Ik heb daarvan als zodanig geen officiële bevestiging, maar het gaat in dit geval ook niet om besluitvorming in het kader van de Twaalf. Het gaat in dit geval om een open gedachtenwisseling over iets wat urgent kan worden en op welk punt we moeten proberen om elkaars nieren te proeven, elkaars opvattingen te kennen. Vervolgens moeten we wellicht trachten om een gezamenlijk standpunt in te nemen. We zijn zover echter bepaald nog niet. Voorzitter! Het zou mij echter zeer verbazen, de Gemeenschap redelijk goed kennen, als ik in deze opvattingen geheel alleen zou staan.

De heer **Gauth rie van Weezel** (CDA): Indien op 6 mei aanstaande de Oostduitse bevolking massaal zou kiezen voor het model van hereniging op termijn en indien dat met name door de opstelling van de Sovjet-Unie om allerlei redenen niet zou kunnen, op welke wijze moeten we die situatie dan tegemoet treden? Ik doel dus op de situatie dat de DDR weliswaar zou willen opgaan in een groter Duits geheel, maar dat dit door van buiten komende omstandigheden, met name de opstelling van de Sovjet-Unie, niet zou kunnen. Dan ontstaat toch wel degelijk een situatie waarin de DDR verschilt van elk ander land in het Oostblok, door de geschiedenis en door de wil van de bevolking, wier wensen helaas door buitenlandse politieke omstandigheden niet gehonoreerd kunnen worden. Naar mijn mening kom je

dan toch in een situatie terecht waarin je op de een of andere manier een speciale band zou moeten aangaan met de DDR.

Minister Van den Broek: Dat is op dit moment nog hypothetisch. Ik geef de geachte afgevaardigde echter graag na dat dit soort uitspraken na de verkiezingen in de DDR tot de mogelijkheden kunnen behoren. Ik wijs hem er echter op dat — ik verwees eerder naar de parameters die tijdens de Europese top in Straatsburg zijn opgesteld — is afgesproken dat het recht van zelfbeschikking weliswaar wordt erkend, maar dat er ook andere parameters zijn waarbinnen het eenwordingsproces zich dient te bewegen. Er is inzake de akte van Helsinki niet alleen gesproken over het zelfbeschikkingsrecht, maar ook over het respect voor de grenzen. Op de Europese top, in het communiqué, wordt gesproken over het respect voor bestaande verdragen en akkoorden. Daarmee werd heel duidelijk zowel op het NAVO-verdrag als op het vier-mogendhedenverdrag gedoeld. Kortom, het is niet zo dat de enkele wilsbeschikking van Oost-Duitsland, in vrijheid tot uitdrukking gebracht, voor ons het laatste woord in het eenheidsproces is. Maar de richting is dan aangegeven en dan luistert het heel nauw, hoe in paralleliteit met de opheffing van de deling in Europa in zijn totaliteit — ik doel op de toenadering tussen Oost en West in bredere zin — ook het eenwordingsproces daarin kan worden ingebed. Wellicht wordt dit nog iets duidelijker als ik het volgende deel van mijn betoog afrond, over de aspecten die in het geding zijn ten aanzien van het lidmaatschap van het Warschaupact van de DDR in het kader van de Duitse hereniging.

De heer **Van Traa** (PvdA): Schematisch gezien kan ik de uiteenzetting van de minister volgen. Hij komt daarbij vooral terug op de besluiten die in de Europese Raad in december genomen zijn. Die parameters staan. Doen de ontwikkelingen in de DDR en de ontwikkelingen in de richting van een Duitse eenheid zich niet sinds de Europese top veel sneller voor? Is een actievare en snellere politiek van de Gemeenschap dan niet gewenst, juist om de greep op die gebeurtenissen niet te verliezen? Het meningsverschil tussen de heer

Delors en de minister — hierover hebben wij eergisteren gesproken — gaat toch veeleer over de vraag hoe actief de Europese Gemeenschap ook nu met het oog op 6 mei kan zijn? Daarmee kan worden voorkomen dat het Duitse probleem, zoals de minister het zoeven schilderde — misschien komt hier ook nog een dosis nationalisme bij, waar wij geen behoefte aan hebben — zich zal voordoen. Daarom maak ik ten eerste de opmerking dat de situatie in de DDR een aparte zaak is — dat heeft de minister toegegeven — en ten tweede dat het schema misschien niet helemaal is afgewerkt voordat er werkelijk beslissingen genomen moeten worden, bij voorbeeld over een associatie die nu of na 6 mei kan plaatsvinden.

Minister Van den Broek: Voorzitter! Wij anticiperen al op deze situatie doordat bij voorbeeld de Europese Commissie een mandaat heeft gekregen om de samenwerking tussen de Gemeenschap en de DDR aanzienlijk te verdiepen en te verbreden. Daarmee is men volop bezig. Het is bekend dat in de DDR en door de Bondsrepubliek, ook ten aanzien van een economisch herstel of, zo men wil, wederopbouw, een heel wezenlijke bijdrage wordt geleverd. Aan die kant is er dus een volledige inspanning.

Mag ik de Kamer een ander scenario voorhouden? Ik geef toe dat een en ander een dilemma kan opleveren. Delors heeft zijn uitspraken gedaan en hij heeft daarbij aangetekend dat politiek niet alleen realisme en logica, maar ook emotie inhoudt. Dat zegt al iets over het karakter van de uitspraak. Ik erken dat en ik vind dat legitiem.

De heer **Van Traa** (PvdA): U heeft het toch ook over emotie gehad in het begin.

Minister Van den Broek: Ja. Ik zeg ook ronduit dat ik dat legitiem vind. Met dat als uitgangspunt wijs ik op de mogelijkheid dat een al te toeschietelijke houding van de Europese Gemeenschap ten aanzien van het lidmaatschap van de DDR als onafhankelijke staat — die overigens niet als zodanig volkenrechtelijk door de Bondsrepubliek wordt erkend, maar dat laat ik in het midden — wel eens die krachten in de DDR zou kunnen versterken die wij nu niet direct graag straks een stempel zien

drukken op het beleid van de DDR. En dan weet u precies wie ik bedoel, want voor zover wij dat kunnen waarnemen, zijn het in feite vooral, zij het niet uitsluitend, de leden van de oude communistische machtselite, de SED, die op dit moment het hardst voortzetting van de onafhankelijkheid van de Duitse Democratische Republiek propageren.

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter! Deze invalshoek is nieuw en verdient inderdaad overweging. Echter, zoals de ontwikkelingen nu lopen in wat nog de Duitse Democratische Republiek is, wijzen alle indicatoren een andere richting op.

Minister **Van den Broek**: Ja, in de richting van hereniging.

De heer **Van Traa** (PvdA): Precies. Daarom is het juist van belang dat de Europese Gemeenschap en de bureaus van Duitsland daar in feite vanaf nu bij betrokken zijn, hoe moeilijk dat ook is. De uitspraak van de minister in Dublin kon daarover enig misverstand laten ontstaan, maar ik denk dat dit nu is opgehelderd.

De heer **Weisglas** (VVD): Nog even terug naar Dublin en naar de procedure. Ik heb al gezegd dat ik het inhoudelijk helemaal met de minister eens ben zonder de kanttekeningen die de Partij van de Arbeid erbij maakt.

Het gaat mij nu om de procedure. Waar ik een beetje van schrik is, dat het kennelijk niet echt besproken, laat staan uitgesproken is in Dublin en dat het naar voren is gekomen in persberichten na Dublin. Als dat blijft hangen, zou dat buitengewoon schadelijk kunnen zijn én voor de samenwerking binnen de EG én voor verdere voortgang in de kwestie Duitsland zelf. Vandaar mijn dringend verzoek aan de minister om dit niet te laten "hangen", zelfs niet tot een volgende vergadering van de Europese ministers van buitenlandse zaken, maar om op zo kort mogelijke termijn te proberen, deze discussie tot een goed einde te brengen in meer formeel overleg met zijn collega's en de heer Delors. Ik denk dat het heel gevaarlijk is als dit blijft "bungelen".

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik vraag mij af, of het wijs is om mijnerzijds te proberen om die discussie op korte termijn tot een

formele afronding te brengen. Ik denk dat het de Twaalf duidelijk is dat over dit vraagstuk genuanceerd wordt gedacht. De gedachten daarover zullen zich zeker verder ontwikkelen, mede afhankelijk van de ontwikkelingen in Oost-Duitsland. Ik heb er eigenlijk niet zoveel behoefte aan om, als men op dit moment nog niet toe is aan een poging in dezen een consensus te bereiken, te proberen die te forceren. Daardoor zou er daadwerkelijk iets volledig in de lucht blijven hangen.

Ik heb niet voor niets de opmerkingen van de heer Delors voorzien van zijn eigen kanttekening dat hier ook emoties in het spel zijn. Met andere woorden, hij had er ook een politieke bedoeling mee zonder te verwachten dat de situatie die hij beschreef zich op korte termijn daadwerkelijk zou voordoen. Ik onderschrijf die inschatting. Echter, vanuit diezelfde emotie en diezelfde politieke inschatting heb ik gemeend kanttekeningen te moeten plaatsen om geen valse verwachtingen te wekken c.q. geen krachten te ondersteunen die ik niet wens te ondersteunen.

De heer **Eisma** (D66): Ik heb er toch behoefte aan, voorzitter, de suggestie van collega Weisglas te ondersteunen. Ook ik acht het geen goede procedure dat op het laatst van de vergadering in Dublin een statement is gegeven en dat de minister op de terugweg naar Nederland heeft moeten lezen — dat heb ik althans uit zijn woorden begrepen — wat de reacties waren van de andere lidstaten van de EG. Ons en de pers gaf het de indruk dat er een soort as Nederland-Verenigd Koninkrijk zou ontstaan met daartegenover een as Frankrijk-Bondsrepubliek.

Ik zou het ongewenst vinden als de procedure zodanig was dat dit soort geruchten (of wellicht waarheden) over een verschil van mening binnen de EG inzake Oost-Europa op deze manier naar buiten komen. Ik zou het hierbij niet willen laten. Ik zou daarom ook een verdere gedachtenwisseling binnen de Europese ministerraad op basis van de suggesties van de heer Delors zeer op prijs stellen.

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik moet, zonder pretentievool, laat staan pedant, laat staan arrogant te willen zijn — ik dek mij vast in! — vragen om de wijze waarop wij de discussie het best verder kunnen

voeren c.q. af te ronden mede te laten afhangen van ontwikkelingen op korte termijn en bilaterale contacten die ik onderhoud. Ik wil niet met opgestreken zeil de discussie ingaan, om vervolgens tot de formele conclusie te komen dat op dit punt fundamentele verschillen binnen de Gemeenschap bestaan. Ik geloof dat dit in de kwetsbare en gevoelige situatie rond het Duitse vraagstuk echt geen bijdrage is. Nogmaals, wij houden natuurlijk de vinger aan de pols en kijken naar de ontwikkelingen die zich voordoen. Wij geven onze signalen af en praten met onze partners.

Men kan zeggen dat de procedure in Dublin niet goed is geweest. De vergadering in Dublin was geagendeerd als een informele, niet op enigerlei vorm van besluitvorming gerichte. Zo was zij aangekondigd en zo is zij ook verlopen. Als ik echter enige dagen tevoren uit de media dergelijke uitspraken verneem van de voorzitter van de Europese Commissie, die ik hoog acht en die een zeer creatieve Europeaan is, met veel verbeeldingskracht, dan zal men begrijpen dat ik zo'n gelegenheid tot informeel overleg benut om hem een toelichting te vragen. Er zijn twee rondes over geweest. Dan zeg je op een gegeven moment: laten wij het hier even bij laten; wij komen er wel een keer op terug.

Ik heb de Kamer goed begrepen. Ook ik zou het natuurlijk op prijs stellen hierover met de Gemeenschap op één lijn te zitten. Maar laat mij op dit moment maar even in het diplomatieke veld opereren, om te kijken wat wij het beste kunnen doen. De Kamer heeft zelf al geconstateerd, dat in deze zaak enorm snel misverstanden ontstaan. Laat ik ter geruststelling in elk geval zeggen, dat ik uit latere persoonlijke contacten met mijn Duitse ambtgenoot niet de indruk heb gekregen, dat hij mij verkeerd begrepen heeft.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Voorzitter! Behalve de heer Delors een uitstekend Europeaan is, is hij ook een goed Fransman. Aangenomen mag worden dat zijn relatie met president Mitterrand van een politiek chaleureuze aard is. In de pers zijn geruchten opgedoken als zou er een informele deal tussen de Bondsrepubliek en Frankrijk zijn. Frankrijk zou door zich via Delors hierover uit te spreken de steun

Van den Broek

kunnen krijgen van de BRD om met de EMU verder te gaan.

Minister Van den Broek: Ik lees die speculaties ook, maar ik kan ze van geen andere kwalificatie voorzien. Laat ik zeggen dat ik uit het overleg dat is gevoerd, ook tijdens de Europese Raad, over het streven naar een totstandkoming van een Europese monetaire unie alleen maar voluit Bondsrepublikeinse medewerking heb geconstateerd. Dat was niet in de zin dat de Bondsrepubliek met een voorbehoud het overleg is ingegaan en vervolgens aan het eind van de topontmoeting haar standpunt heeft bijgesteld. Nee, over het streven naar een Europese monetaire unie als zodanig, de kwestie van de verschillende fasen en de ingangsdatta voor onder andere het opstarten van een intergouvernementele conferentie heeft de Bondsrepubliek van meet af aan tijdens de vergadering een zeer constructief standpunt ingenomen. Als er al waarheid zou schuilen in hetgeen de geachte afgevaardigde Van Weezel ons hier weet te melden, dan weet hij als oud-diplomaat dat dit mij in ieder geval nooit met zekerheid bekend kan zijn.

De heer Gualthérie van Weezel (CDA): Is de minister het vervolgens al dan niet met mij eens, dat het daar het gaat over het Duitse vraagstuk van primair belang is om de Nederlandse politiek zoveel mogelijk op het Franse en het Duitse standpunt af te stemmen en niet op dat van Engeland? Uit mijn hele betoog zal gebleken zijn, dat Engeland bij de Europese eenwording en het Duitse vraagstuk niet het uitgelezen land is om de leiding te nemen.

Minister Van den Broek: Voorzitter! Wij stemmen niet op voorhand ons beleid af op een bepaald land, al zien wij zeer wel dat voor ons de positie van de Bondsrepubliek als nabuurland, geconfronteerd zijnde met de Duitse kwestie als zodanig, een bijzonder belangrijk baken moet zijn en blijven. Dat gezegd hebbende, geloof ik dat het niet goed zou zijn om kunstmatig een wig te drijven — al kan daartoe soms door politieke uitspraken, afkomstig uit de diverse hoofdsteden aanleiding zijn — tussen de Europese samenwerkingsinspanningen van bijvoorbeeld Parijs, Bonn of Londen. Laat ik het anders formuleren. Naar mijn stellige gevoel

zal het juist in de komende jaren van nog groter belang zijn dan het tot dusverre was, dat het Verenigd Koninkrijk zich niet alleen intensief bemoeit met het proces van Europese integratie, maar zich er ook aan committeert. Doet het Verenigd Koninkrijk dat niet, dan zal het langzaam maar zeker van Europa "losdrijven". Ik heb vertrouwen in de constructieve, Europees gezinde en georiënteerde krachten in het Verenigd Koninkrijk, die er naar mijn mening toe zullen leiden dat Engeland zijn mede stabiliserende rol op dit continent in de toekomst zal spelen. Ook het Verenigd Koninkrijk heeft naar mijn stellige overtuiging in het Europa van morgen een eigen roeping en taak te vervullen als mede-stabilisator.

De heer Gualthérie van Weezel (CDA): In eerste termijn ben ik hier uitvoerig op ingegaan. Kan ik de woorden van de minister zo verstaan, dat hij de Nederlandse bilaterale kanalen met Engeland permanent benut om de grote zorg van Nederland op dit punt aan Engeland duidelijk te maken?

Minister Van den Broek: Dat is correct.

De heer Van Traa (PvdA): Ik zou...

De voorzitter: Wilt u niet meer interrumpen, maar de minister zijn betoog voort laten zetten?

De heer Van Traa (PvdA): Ik zou toch nog graag één vraag willen stellen, voorzitter.

De voorzitter: Ik denk dat wij dit punt nu wel zo ongeveer van alle kanten belicht hebben, tenzij u natuurlijk nog een nieuwe dimensie ziet.

De heer Van Traa (PvdA): Er zijn nog vele dimensies, maar daar gaat het mij nu niet om. Ik wilde de minister alleen vragen of hij in wil gaan op de door mijn fractie gedane suggestie over de associatie. Komt de minister daar nog op terug?

Minister Van den Broek: Daar kom ik nog over te spreken, maar eerst nog een enkel woord over de vraag hoe wij, in het geval van Duitse eenwording, aankijken tegen het NAVO-lidmaatschap van dat nieuwe Duitsland. De geachte afgevaardigde

de heer Eisma stelde hierover een aantal vragen. Zou het NAVO-lidmaatschap van een nieuw, eengeworden Duitsland voor de Sovjet-Unie niet onaanvaardbaar zijn en zou zodoende niet, al dan niet bedoeld, alsnog een blokkade voor Duitse eenwording worden opgeworpen? In het algemeen ben ik daar zelf minder somber over. De Duitse verankering in de Westelijke samenwerking zou mijns inziens ook voor de Sovjet-Unie en de Oosteuropese landen een veel betere garantie tegen de terugkeer van een Duits probleem zijn, dan welke andere oplossing dan ook. Vanuit het gezichtspunt van de Sovjet-Unie zou een volledige inkapseling van Duitsland in haar invloedssfeer wellicht de beste oplossing zijn, maar los van het toch wat onrealistische karakter daarvan, is zij voor ons onaanvaardbaar. Het Duitse probleem los je niet op door het Russische probleem aan te scherpen. In zijn toespraak in Brussel wierp minister Sjevardnadze zeven vragen op met betrekking tot een Duitse hereniging. Deze vragende vorm — het waren vragen, zij het ietwat retorische — suggereerde al enige flexibiliteit in de Sovjet-positie. Een van de vragen was, of zo'n herenigd Duitsland dan neutraal zou zijn. Biedt die neutraliteit een oplossing voor het probleem dat de Sovjet-Unie kennelijk heeft? Naar onze opvatting is dat niet zo, want niemand kan op de lange duur garanderen dat zo'n groot land neutraal blijft en dat het zich nooit herbewapent. Ik denk dan ook dat voor bij voorbeeld Polen en de Sovjet-Unie een herenigd Duitsland, dat hecht is ingekaderd in NAVO en Europese Gemeenschap, verre te prefereren zou zijn boven een neutraal Duitsland in het midden van een wat onbestemd Europa. Dit betekent dat Duitsland als geheel bij de NAVO zou komen.

Het zou wellicht wat veel van het goede zijn, te verwachten dat de Sovjet-Unie het verlies van een strategische bondgenoot als de DDR opgewekt zou accepteren. In de Sovjet-optiek staat men sinds 1945 immers niet voor niets in Berlijn. Ik kan mij echter wel constructies voorstellen die zowel van de Westelijke oriëntatie van het gehele Duitsland uitgaan, alsook aan de Sovjet-perceptie van een eigen veiligheidsbelang tegemoet komen. Zelfs al zou heel Duitsland lid zijn van de NAVO, dan hoeft dit nog niet te

betekenen dat in het oude DDR-gebied NAVO-troepen zouden moeten komen. Men kan zich voorstellen dat in een CFE-akkoord bepalingen worden ingebouwd om het oude DDR-gebied bij voorbeeld te demilitariseren. Zo'n demilitarisering van wat dan het oostelijk deel van Duitsland wordt, zou voor Polen en de Sovjet-Unie toch een belangrijke garantie moeten zijn.

Ik heb overigens van het betoog van de geachte afgevaardigde Van Traa op dit punt de indruk overgehouden, dat ook hij een rol zag voor de NAVO in het verschaffen van bepaalde veiligheids garanties aan de Sovjet-Unie. Ik denk evenwel dat wij het erover eens zijn, dat hier geen sprake kan zijn van eenzijdig aan de Sovjet-Unie op te leggen arrangementen, maar dat de Sovjet-Unie daar part en deel aan heeft.

De heer **Frinking** (CDA): Voorzitter! Ik volg dit betoog volledig. Ik wil daar nog de volgende vraag aan toevoegen. De verkiezingen in Oost-Duitsland moeten natuurlijk worden afgewacht, als het gaat om de vraag of de bevolking van Oost-Duitsland de aanwezigheid van Sovjet-troepen in het eigen land zal willen continueren of niet. Het ziet er natuurlijk naar uit dat dit ook ter discussie gaat komen. De Sovjet-Unie zal daar op moeten reageren. Wij kunnen nog niet zeggen hoe, maar tot nog toe heeft de Sovjet-Unie op al deze verzoeken niet negatief gereageerd.

Daarnaast heb ik vorige week in Hongarije de gedachte op horen komen, dat een cordon sanitair mogelijk zou moeten zijn in Midden-Europa, komende van Finland en gaande via de Baltische republieken, Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije en Joegoslavië. Men laat daar dus de gedachte al varen dat Oost-Duitsland zou moeten behoren tot het gedeelte dat nu onder invloed staat van de Sovjet-Unie. Dat zou natuurlijk, als men daarop zou willen instappen, een nauwere relatie van Oost-Duitsland met West-Europa mogelijk maken. Ik vraag mij wel af wat ik dan aan moet met de uitspraak van de heer Stoltenberg, gisteren, over dit onderwerp.

Minister **Van den Broek**: De heer Ter Beek knikt mij bemoedigend toe; hij zal daar misschien iets over willen zeggen.

Voorzitter! Ik denk dat het beeld dat de geachte afgevaardigde de

heer Frinking schildert, een van de vele opties is waarover gesproken kan worden, zonder dat ik daarmee wil zeggen dat voor het Westelijk bondgenootschap die optie de meest aanvaardbare zou zijn. Ik denk dat het van belang is, dat wij proberen zoveel mogelijk recht te doen aan wat wij noemen het recht van zelfbeschikking van de beide Duitslanden, met name dat van de DDR, om voor hereniging of niet te kiezen. Daarbij dienen wij de parameters die daarbij moeten worden aangehouden, zorgvuldig te blijven onderstrepen. Daarnaast is het van belang ons bezig te houden met de gedachte op welke wijze de evenzeer legitieme veiligheidsbelangen aan Oostelijke kant kunnen worden verzoend met een eventueel herenigd, eengeworden Duitsland dat lid is van EEG en NAVO. Dan herhaal ik dat dit geen kwestie is van een eenzijdig opgelegd arrangement. Dat moet een kwestie zijn waar de belangrijkste figuranten in het spel het over eens kunnen worden. Ik heb zelf gezegd hoe wij een dergelijke mogelijkheid zouden zien, maar dat betekent natuurlijk geenszins dat geen alternatieven mogelijk zouden zijn. Wij hebben in dat geheel weliswaar een stem, maar wij behoren niet tot de meest direct belanghebbenden, al zal ik altijd blijven onderstrepen dat Nederland als buurland van de Bondsrepubliek ook hierin natuurlijk graag zijn stem wil laten horen.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Ik weet niet of de minister van Defensie straks nog op de toekomstige rol van de NAVO in dit kader ingaat, maar ik zou de minister van Buitenlandse Zaken nu het volgende willen vragen. Een legering van NAVO-troepen in Oost-Duitsland lijkt hem een concessie, die wij kunnen doen. Mij lijkt dit in de voorstellen van het Westen het meest voor de hand liggende en nauwelijks een concessie. Maar ik heb ook al in eerste termijn gevraagd, wat het zou betekenen voor het Warschaupact zelf, als de Westelijke landen steeds weer de vrij rechtlijnige en daardoor ook wat gemakkelijke stelling blijven huldigen dat de Duitse hereniging zich in NAVO-perspectief moet blijven voltrekken. Ik zeg niet dat ik een ander alternatief pasklaar heb. Maar wat betekent dit in de ogen van de minister voor het Warschaupact zelf, ervan uitgaande dat de

minister met mij van mening is, dat ook het voortbestaan van het Warschaupact van grote betekenis is voor de stabilisatie in die regio?

Minister **Van den Broek**: Vindt de geachte afgevaardigde het goed, dat ik op dat punt terugkom, als ik spreek over de wijze waarop wij de toekomstige architectuur willen begeleiden en welke problemen zich daarbij voordoen? Ik kom dan te spreken over de verschillen tussen NAVO en Warschaupact en de dilemma's die zich daarbij voordoen.

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter! Uit de uitleg die de minister geeft aan het standpunt van de regering over de relatie, het lidmaatschap van een Duitsland in de NAVO, maak ik op dat er dan sprake is van een heel andere NAVO omdat die op het hart van het veiligheidsbeleid in zekere zin in gedeelde veiligheid staat met de Sovjet-Unie, c.q. het Warschaupact, althans wat daarvan dan over is.

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ook daar kom ik nog over te spreken omdat wij natuurlijk in de toekomst naar een meer algemeen veiligheidsarrangement toe zullen moeten.

Maar hoe moeten wij bouwen aan dat nieuwe Europa? Moeten wij proberen om het heden, het verleden en de toekomst zo met elkaar te verbinden dat uitzicht ontstaat op een rechtvaardige en duurzame situatie van vrede en veiligheid op ons continent en op een positieve bijdrage van ons continent aan het wereldgebeuren? Dat is de uitdaging waarvoor wij staan en dat is niet alleen lange-termijnwerk maar dit vereist ook inspanning op korte termijn. Ik heb bij andere gelegenheden al gezegd, dat het niet mijn bedoeling is om een blauwdruk voor een Europees huis te ontwerpen. Het is niet de Nederlandse rol om aan de veelheid van plannen en ideeën er nog één toe te voegen. Ik denk bij voorbeeld aan de voorstellen voor een Europees huis, zoals destijds door president Gorbatsjov gedaan, maar waarvan de contouren altijd wat vaag zijn gebleven. Ik denk aan voorstellen die gedaan zijn om tot een gesamt europäische Friedensordnung te komen. Het is duidelijk dat dit een voorstel van onze oosterburen is. Ik denk aan voorstellen die zijn gedaan om, wellicht op termijn, te streven naar een Europese confederatie. President Mitterand

heeft zich daar eerder over uitgesproken, evenals mijn Belgische collega Mark Eijkens.

Ik denk dat voor ons misschien een nuttige taak is weggelegd om te trachten, criteria te formuleren die als toetsingsinstrumenten kunnen dienen bij de beoordeling van de politieke ontwikkeling en die de Nederlandse opstelling en initiatieven dan ook richting kunnen geven. Voor de herkenbaarheid hanteer ik dan maar de taal van de bouwvak, zoals verscheidene sprekers dat voor mij hebben gedaan. Ik zal dus werken met begrippen als fundering, hoeksteen, bouwsteen, specie en voegsel.

Voor de fundamenten voor het groot-Europese bouwwerk dienen zich in de eerste plaats politieke en morele waarden aan. Het Europa van de toekomst zal niet in de eerste plaats een samenwerkingsverband van staten moeten zijn die met hun maatschappij- en mensopvatting geheel verschillende richtingen kunnen inslaan. Als er één les uit de recente gebeurtenissen kan worden getrokken, is het wel dat zonder mensenrechten en parlementaire democratie, zonder sociale markteconomie en zonder ruimte voor culturele pluriformiteit Europa niet veel meer dan een geografisch begrip is.

Een tweede fundering voor hetzelfde Europa is het multilateralisme. De geschiedenis verbiedt naar onze opvatting een terugkeer naar onbelemmerde vrijheid voor nationale staten, naar bilateralisme van Europese grote mogendheden en naar de zogeheten Kleinstaaterei van de andere. Europa zal samenwerken of het zal er niet zijn.

Als hoeksteen van het toekomstig Europa noem ik opnieuw de Europese integratie en het transatlantische partnership, de transatlantische samenwerking. Allereerst de Europese integratie. Het is mijn overtuiging dat alleen de Europese Gemeenschap beschikt over de emotionele lading en de institutionele middelen die nodig zijn om oude vijanden en tegenstanders in Europa te binden en met elkaar te verzoenen. Jean Monnet's filosofie van grenzen opheffen in plaats van grenzen bevechten zou ook de Oosteuropese volken het recept kunnen bieden voor oplossingen van de vele conflictstof die in Oost-Europa ligt opgehoopt, van de Poolse grens tot in de Balkan.

Het is echter ons Europa van de

integratie en niet dat van de interstatelijke samenwerking dat nodig is om zo'n voorbeeldfunctie te kunnen vervullen. Dit alles onderstreept de noodzaak, de samenhang van de Europese Gemeenschap als huidige integratiepool te behouden en verder te versterken. Om andere, economische redenen waren wij al aan de operatie-1992 begonnen en hadden wij ook besloten dat de Europese Gemeenschap in een vorm van politieke unie zal moeten uitmonden. 1989 ontkracht intussen 1992 niet, maar versterkt juist de noodzaak ervan. Verwatering van de Europese Gemeenschap door te snelle uitbreiding of door terugval in een conceptie van het Europa der staten zou de interne cohesie en daarmee de samenbindende en verzoenende rol van de EG juist in gevaar brengen. Bovendien voelen de Oosteuropese landen zich vooral juist tot West-Europa aangetrokken, omdat daar een nieuwe, dynamische entiteit is ontstaan. Verdieping van de integratie is dus ook vanuit die gezichtshoek het gebod van de dag.

De vraag wordt gesteld of met zo'n benadering de Europese Gemeenschap zich niet te veel afsluit van de zich hervormende landen van Oost-Europa, of daarmee niet een kloof wordt geslagen in plaats van een brug gelegd. Ik denk dat het tegendeel waar is. Niemand zou gediend zijn met overhaaste stappen richting integratie met derde landen, zolang de politieke en economische voorwaarden in die landen zelf, noch internationaal, vervuld zijn. Dat geldt ook voor een overhaaste toetreding van de DDR, waar ik eerder over sprak. Waar het thans wel om moet gaan, is duidelijk te maken dat de Europese Gemeenschap het andere Europa niet in de kou wil laten staan, maar het juist de gelegenheid wil bieden nauw bij haar ontwikkeling aansluiting te vinden.

Dat kan naar mijn gevoel in twee fasen vorm krijgen. De eerste fase, die van handelspolitieke en samenwerkingsovereenkomsten, is reeds ingetreden en verdient nu met alle in aanmerking komende Oosteuropese landen te worden afgerond en vervolgens ten uitvoer gelegd. U weet dat in Dublin informeel werd besloten, deze akkoorden te verbreiden en te verdiepen, ook met Roemenië, Tjechoslowakije en Bulgarije. Voor de andere Oosteuropese landen was dat besluit al eerder genomen.

In de tweede fase stel ik mij voor dat de Gemeenschap met de nieuw gedemocratiseerde landen van Oost-Europa speciale associatie-akkoorden, zeg maar: tweede-generatie-akkoorden, aangaat. Daarin zou een basispakket aan handelspolitieke wederopbouw- en samenwerkingselementen kunnen worden gecombineerd met een per land gedifferentieerde aanpak. In die associatie zou niet alleen ruimte moeten zijn voor economische aspecten, maar zou ook het potentieel aan samenwerking op politiek, parlementair en overig niet-economisch gebied aan de orde moeten komen. Het gaat er immers om, de Oosteuropese landen te helpen om zowel de economische als de politiek-maatschappelijke stabiliteit tot stand te brengen. Ik kom nu inhoudelijk terug op de bilaterale en multilaterale aspecten van de betrekkingen met de landen in Oost-Europa.

Daarnaast dient de Gemeenschap zich verder in te zetten om de betrekkingen met de EFTA-landen te intensiveren. Zij doet dat ook. Wij kennen het concept van de gezamenlijke economische ruimte die tussen EG en EFTA wordt nagestreefd en die naar mijn gevoel ook binnen handbereik komt. De onderhandelingen daarover moeten binnenkort van start gaan. Kortom, men zou kunnen zeggen dat Europese Gemeenschap met haar integratieproces een hoeksteen moet zijn van de toekomstige structuur van Europa en dat er daarnaast twee belangrijke cirkels van samenwerking zijn. Enerzijds is er de samenwerking met de EFTA-landen die ons natuurlijk meer gelijk zijn dan de Oosteuropese landen. Daarmee wordt dan ook één economische ruimte nagestreefd op de kortere termijn. Anderzijds is er de samenwerking met de Oosteuropese landen in twee fasen. En die tweede fase houdt dus een aanzienlijke verdieping en verbreding van de relatie in, niet alleen op economisch niveau, maar ook op politiek respectievelijk parlementair gebied. Daar gaan de parlementariërs echter zelf over. Ook daar kom ik straks nog even op terug.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Ik heb nog een vraag over de Europese integratie. De minister heeft een aantal elementen genoemd, zoals de interne markt en dergelijke. Hij noemt echter niet het wezenlijke element van verdere

Van den Broek

democratisering in de EG. Ik zie de staatssecretaris op een zodanige manier reageren dat ik kan verwachten dat hij daarop ingaat. Ik zal daar dus op wachten.

De **voorzitter**: Dan kan de minister zijn betoog nu voortzetten.

Minister **Van den Broek**: Ik zal de staatssecretaris het gras niet voor de voeten wegmaaien. In het kader van de Raad van Europa kom ik echter ook nog op de vraag van de heer Weisglas terug.

Een tweede hoeksteen betreft de transatlantische samenwerking en in dit kader vooral de samenwerking binnen het Atlantisch bondgenootschap. Dat is, zoals wij allen weten, op basis van vrijwilligheid ontstaan. Wij moeten ons realiseren dat het een instrument is geweest en nog steeds is van politieke coördinatie en integratie van militair vermogen. Het ligt voor de hand dat in de huidige verhoudingen het accent meer op de politieke coördinatie en op het management van de wapenbeheersing zal komen te liggen. Als tegenwicht voor de supermogendheid Sovjet-Unie blijft echter ook een militaire functie behouden, ook als het Warschaupact eventueel zou verdwijnen. Ook in politiek veel gunstiger omstandigheden dan de huidige zullen wij het niet zonder enigerlei vorm van defensie kunnen doen. Sinds 1940 weten wij ook dat het voor Nederland niet zinvol is om te proberen, zijn veiligheid alleen te regelen. Collectieve defensie is de enige basis voor collectieve veiligheid.

Voorzitter! Daarom ben ik wat beducht voor bespiegelingen die ik wel lees over een eventueel gelijktijdig afsterven van de twee bondgenootschappen. Daarmee zouden wij niet alleen de geschiedenis verkeerd verstaan, wij zouden ook de toekomstige functie van de NAVO miskennen. Een belangrijk aspect van de NAVO is immers de daarin verankerde betrokkenheid van de Verenigde Staten bij het welzijn van Europa, naast de andere functies die ik heb genoemd. Ook in de toekomst willen wij het zonder die betrokkenheid niet stellen, ook al kunnen wij ons uiteraard voorstellen dat er in die gewijzigde omstandigheden, zowel militair als politiek, veranderingen in dat bondgenootschap optreden. Een toenemende rol voor de Westeuropese veiligheidssamenwerking en voor

de veiligheidspolitieke dimensie van de Europese integratie is te verwachten en is ook het nastreven waard. Dat is op zichzelf echter niet nieuw.

Onderwijl komt het mij als zeer gewenst voor dat wij samen met de Europese en Amerikaanse partners gaan werken aan het verbreden van de Atlantische relatie, eventueel ook met behulp van nieuwe instituties. Het Europees-Amerikaans partnership is, bij alle belangenovereenstemming en waarde voor de Gemeenschap — dat is natuurlijk het fundament onder die relatie — desalniettemin geen vanzelfsprekendheid. Anders gezegd: daar moet actief aan gewerkt blijven worden. Ik stel mij voor dat wij de oproep van de Amerikaanse president en die van mijn Amerikaanse collega in zijn rede voor Berlijn voor een wereldpolitieke samenwerking spoedig beantwoorden met een voorstel voor een gezamenlijk Euro-Atlantisch actieplan. Dat actieplan moet vooral inhouden dat de politieke relatie met de Verenigde Staten wordt uitgebreid, ook buiten het terrein van de veiligheid. Hierin zou aantal prioriteiten moeten worden opgenomen, waarbij ook van de VS gevraagd mag worden om daadwerkelijk te trachten, tot gezamenlijke standpunten te komen over andere wereldpolitieke problemen waar de Europese Twaalf enerzijds en de VS anderzijds op dit moment nog verschillende koersen volgen.

De heer **Frinking** (CDA): Zou dat in NAVO-verband moeten gebeuren, of is dat iets voor een aparte organisatie?

Minister **Van den Broek**: Ik vind dat het zeker ook in NAVO-verband moet gebeuren. Ik heb gevraagd of ook de desbetreffende EPS-werkgroep zich daarmee bezig kan houden. Het is in ieder geval van belang dat de Twaalf op dit punt op één lijn komen. Ik hecht eraan ook hier te zeggen dat het van belang is dat we de NAVO-leden die geen lid zijn van de EG daar ook bij betrekken. De Verenigde Staten zijn vanzelfsprekend, maar ik denk dan vooral aan de Europese NAVO-leden die geen lid zijn van de EG en die, ook na zo'n vergadering in Dublin, de neiging hebben om zich wat buitengesloten te voelen in deze ook voor hen vaak erg belangrijke discussies. Wij doen ook telkens een beroep op Europese voorzitterschappen om wat dat betreft de lijnen naar

die landen en het informeren van die landen tot hun taak te willen rekenen.

De heer **Frinking** (CDA): Dat zou wat de NAVO betreft het zwaartepunt leggen op de politieke rol van dit bondgenootschap.

Minister **Van den Broek**: Op de politieke rol, inderdaad, maar ik zeg nogmaals dat we in het verleden een en andermaal ondersteuning vanuit Washington hebben gezien, bij voorbeeld van het Europese integratieproces. Dat dateert overigens niet van deze Administratie, die heel uitdrukkelijk de wens heeft uitgesproken om ook de politieke relatie met Europa verder te verbreden. Collega Baker heeft in Berlijn zelfs de suggestie gedaan, althans de mogelijkheid niet uitgesloten, dat op dat punt een afzonderlijk verdrag tussen de Twaalf en de Verenigde Staten tot stand zou worden gebracht om op die manier deze politieke relatie meer te institutionaliseren. Naar mijn indruk — min of meer vooruitgrijpend op toekomstige discussies — is het niet zo dat je nu al kunt zeggen dat over die modaliteiten binnen de Twaalf een volstrekte consensus bestaat.

De heer **Weisglas** (VVD): Wat vindt de minister van het concrete voorstel van minister Baker om tot een verdrag te komen als doel, zonder nu over details en inhoud te gaan praten?

Minister **Van den Broek**: Ik sluit dat niet uit, omdat ik vind dat elk instrument dat dienstbaar kan zijn aan dat doel, bespreekbaar moet zijn. Ook in het verleden zijn discussies gevoerd over de vraag, hoe het buitenlandse beleid van de Twaalf, voor zover dat gemeenschappelijke Europese en Amerikaanse belangen raakt, nauw op elkaar moet worden afgestemd, wat overigens nooit tot al te concrete posities heeft geleid. In het licht van de ontwikkelingen en de rol die we de Verenigde Staten ook in het Europa van de toekomst blijven toedenken — als een soort Europese mogendheid, vanuit onze gemeenschappelijke belangen en waarden gezien — denk ik dat de tijd daar is dat deze vraag opnieuw actueel wordt en dat we ons daarin opnieuw moeten verdiepen.

De heer **Eisma** (D66): Dat zijn interessante perspectieven van de

minister over de verbreding van de NAVO, maar verstaat hij daar dan ook onder...

Minister Van den Broek: Ter vermindering van misverstanden: ik heb niet gesproken over een verbreding van de NAVO, maar over een vorm van mogelijke institutionalisering van de politieke transatlantische relatie. Deels vindt die natuurlijk, waar het om veiligheidsvraagstukken gaat en waar verbreding tot andere terreinen zou kunnen plaatsvinden, bij voorbeeld door in de NAVO te gaan spreken over het conflict in het Midden-Oosten, plaats via de NAVO, maar je kunt ook denken aan een verdragmatige afspraak met de VS over consultaties tussen de Twaalf en Washington, omdat de EPS natuurlijk ook een georganiseerde politieke consultatie is die tracht tot harmonisering van buitenlands beleid te komen op terreinen die voor de Twaalf van belang zijn.

De heer **Eisma** (D66): Maakt het economische aspect ook onderdeel uit van deze beweging? De minister wijst op de Europese landen die geen lid zijn van de NAVO. Geraakt hij daarmee dan niet te zeer in het vaarwater van de CVSE en dergelijke? Bestaat niet het gevaar dat er dan een woud van organisaties ontstaat dat zich met hetzelfde onderwerp bezighoudt? Kan dan niet beter gekozen worden voor de meest geëigende organisatie?

Minister Van den Broek: Over de CVSE kom ik uiteraard straks nog te spreken in verband met de verschillende elementen van de toekomstige Europese samenwerking. Sprekend over de transatlantische relatie, had ik wellicht moeten beginnen met te zeggen dat de contacten op het gebied van de economische betrekkingen langzaam maar zeker geïnstitutionaliseerd zijn. Dat is iets van de afgelopen jaren. De Amerikaanse administratie verstaat zich nu rechtstreeks met de Europese Commissie, hetgeen eigenlijk beschouwd kan worden als een daad van erkenning van de Europese Gemeenschap tant que telle als instituut. De Europese politieke samenwerking is geen communautaire maar een intergouvernementele samenwerking. Daar bestaat die institutionele dialoog nog niet. De dialoog aldaar heeft veeleer een ad-hoc-karakter en vindt veeleer

plaats in het kader van bilaterale contacten en veel minder in het kader van het voorzitterschap van de EPS. Er is wat dat betreft duidelijk nog iets uit te bouwen aan beide kanten. Ook voor ons geldt dat de EPS zich nog best leent voor intensievere samenwerking en harmonisatie in het streven naar meer gemeenschappelijke standpunten op het gebied van buitenlands beleid. Dat kan dus een proces aan twee kanten zijn. Nogmaals, het aanbrengen van een nieuwe stevige band met de Verenigde Staten op dit gebied zou heilzaam kunnen zijn, met name waar het gaat om het leveren van bijdragen aan het oplossen van meer in het bijzonder regionale conflicten. Ik denk wat dat betreft niet in de laatste plaats aan het Midden-Oosten.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Ik ben het in grote lijnen eens met de visie van de minister. Dat geldt met name zijn opmerking om de Verenigde Staten er nog meer bij te betrekken dan thans het geval is en om de samenhang met landen zoals IJsland, Noorwegen en Turkije te optimaliseren. Ik heb in dit verband toch nog een vraag. Er is sprake van een versterkte NAVO-nieuwe-stijl en de EPS. Hoe moet de besluitvorming in de WEU in dat verband eigenlijk worden gezien? Wordt in eerdergenoemde filosofie de WEU niet overbodig?

Minister Van den Broek: Neen; ik heb zoëven al gesproken over de samenwerking die wij ons in het kader van de WEU voornemen voort te zetten. Bij de WEU gaat het echter om specifieke aspecten van veiligheidssamenwerking. Alle overige politieke aspecten komen aan de orde in EPS-verband. De WEU is gerevitaliseerd om ook de militaire aspecten van de veiligheid in een Europees kader met elkaar te kunnen bespreken. Naar mijn mening zullen die zaken elkaar niet doorkruisen.

Voorzitter! Ik pak snel een volgende bouwsteen uit de kruiwagen, te weten de versterkte CVSE en de rol van de Raad van Europa. In de richting van de heer Weisglas merk ik op, dat juist voor de verankering van de democratie in Oost-Europa en voor de verbreding van de Europese culturele identiteit, met name de Raad van Europa een rol van groeiend belang moet spelen. Nederland heeft tijdens zijn voorzit-

terschap in de eerste helft van het vorig jaar, daartoe reeds de nodige initiatieven ontplooid. Polen en Hongarije zijn zeer nauw betrokken bij een groot aantal intergouvernementele werkzaamheden als gevolg van hun toetreding op 16 november 1989 tot de Europese Culturele Conventie. Hongarije heeft inmiddels het volledige lidmaatschap aangevraagd, terwijl Polen en Joegoslavië aangekondigd hebben, ook het lidmaatschap te zullen aanvragen. Ik sta daar positief tevenover, niet alleen omdat een en ander de mogelijkheid biedt om met deze landen op concrete terreinen zoals cultuur, onderwijs en humanitaire aangelegenheden samen te werken, maar ook om op basis van een commitment toe te groeien naar verdragmatige normen voor mensenrechten, democratie en rechtsstaat. In eerste instantie zal deze samenwerking gestalte kunnen krijgen in de toetreding tot de conventies, die ook openstaan voor niet-lidstaten. Wij hebben dit reeds gezien. Ik zeg echter nogmaals, dat een volledig lidmaatschap duidelijk in het perspectief ligt van een drietal traditionele basisvereisten, waaraan eerst moet worden voldaan. Wij kunnen de Oosteuropese landen de ondersteuning geven die zij nodig hebben om aan deze drie basisvereisten te kunnen voldoen. Deze drie voorwaarden zijn, dat er in het desbetreffende land sprake moet zijn van in de eerste plaats een pluralistische democratie en vrije verkiezingen, in de tweede plaats respect voor de regels van de rechtsstaat en in de derde plaats ondertekening en toepassing van de Conventie van de rechten van de mens en de bijbehorende protocollen, voor zover deze ook door de andere lidstaten zijn aanvaard. Dit zijn zware eisen, voorzitter. Van de andere kant is dit het watermerk van Europa, het herkenningssymbool van het vrije, democratische Europa. Ik bespeur bij sommigen in het buitenland de neiging om het lidmaatschap van de Raad van Europa door Oosteuropese landen zoveel mogelijk te bespoedigen en te versnellen en daarbij bepaalde concessies te doen aan de toetredingsvoorwaarden. Ik sta hier, met alle belang dat ik hecht aan het erbij betrekken van die landen, toch huiverig tegenover. Geen slechtere situatie is denkbaar dan dat de Raad van Europa, met zijn unieke Europese conventie voor de rechten van de

mens en zijn unieke implementatie-instrumentarium hierbij — wat nergens in de wereld bestaat — straks zal verwateren, doordat bepaalde nieuwe leden zich aan deze eisen niet of minder zouden behoeven te binden dan andere. Ik zeg hier direct bij, dat het geen kwestie is van wachten tot deze landen deze graad daadwerkelijk hebben benaderd of bereikt. Het is een actieve dialoog met deze landen, zeker met de landen die er zelf om vragen — ik heb ze genoemd — om het proces zoveel mogelijk te versnellen en onzerzijds te ondersteunen.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! De minister zegt dat het drie zware eisen zijn. Mijn reactie hierop is, dat deze terecht worden gesteld. Mijn vraag is of de landen waarom het gaat — met name Hongarije — al geïndiceerd hebben dat zij bereid en in staat zijn om in de komende periode aan die eisen te voldoen?

Minister **Van den Broek**: Volgens de jongste informatie waarover ik beschik, heeft Hongarije een toetredingsaanvraag ingediend, in die zin dat het de besprekingen hierover wil beginnen. Met andere woorden: Hongarije heeft al laten weten dat er veel te bepraten valt. Wij hebben aanwijzingen dat Polen hetzelfde wil, maar in gesprekken met mijn Poolse collega's is mij volstrekt duidelijk geworden dat men zich in Polen zeer goed realiseert wat er op dit gebied allemaal verder tot stand moet worden gebracht. Ik vind dit een positief teken. Het geeft in ieder geval blijk van realisme enerzijds en anderzijds — wat veel belangrijker is — van het belang en de waarde die deze landen daadwerkelijk hechten aan toetreding tot de Raad van Europa en aan zijn kwaliteit, zijn conventies en zijn mensenrechten-instrumentarium.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Ik ben het geheel eens met de analyse en de conclusies van de minister ten aanzien van de Raad van Europa. Hoe kan het ook anders als lid van de assemblee van dit orgaan? Ik wil echter even terugkomen op het schriftelijk antwoord van de minister op mijn vraag over het in de Raad van Europa gevoerde begrotingsdebat. In de schriftelijke antwoorden zegt de minister dat Nederland tegen de uitbreiding van het budget van de Raad van Europa voor dit jaar heeft

gestemd, omdat de Raad niet heeft voldaan aan een aantal eisen voor rationalisering. Met andere woorden: schrap maar eens iets, Raad, en zorg dat je je middelen meer richt op de nieuwe taak, die wij allemaal ontzettend belangrijk vinden. De minister zegt erbij, dat deze tegenstem uitdrukkelijk geen betrekking had op het uitbouwen van de relaties met Midden- en Oost-Europa. De huidige situatie is in mijn optiek ook ongewenst. Ik vind ook dat de Raad van Europa best kan bezuinigen op bepaalde onderwerpen of rationeler kan gaan werken. Maar de minister zal toch moeten erkennen dat de praktijk voor het komende jaar zal zijn dat, als er geen uitbreiding wordt gegeven aan de begroting, de Raad van Europa de middelen ontbreken om juist die intensievere dialoog met die Midden- en Oosteuropese landen te realiseren. Ik vind dat een land in dat geval door tegen te stemmen nogal een risico neemt.

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik heb volledig begrip voor die opmerking. Ik verzeker u dat wij op dat punt, te meer omdat het niet om zulke onfatsoenlijk hoge bedragen ging, ook al kon ik ze op mijn begroting niet vinden, in de afweging om tegen te stemmen voor een groot dilemma waren geplaatst. Ik heb de secretaris-generaal van de Raad van Europa duidelijk gemaakt dat het Nederlandse voorzitterschap zich gedurende het eerste halfjaar van 1989 uitvoerig heeft beziggehouden met de organisatie, het beheer en het meer efficiënt maken van de administratieve diensten van de Raad van Europa. Sterker nog, we hebben naast de plechtige verklaring bij het 40-jarig bestaan van de Raad van Europa — bij die gelegenheid trad Finland toe, hetgeen een feestelijk gebeuren was — door de 24 landen een resolutie laten aannemen, waarin heel duidelijk de punten waren opgenomen waarop inhoudelijk iets moest gebeuren in het kader van rationalisering van het apparaat. Mijn grote ontevredenheid over de vorderingen die er op dat gebied zijn gemaakt, heeft mij doen zeggen: ik vind het buitengewoon moeilijk om nu op uw verzoeken om extra middelen in te gaan, nu er eigenlijk nog nauwelijks een begin is gemaakt met het kappen van dor hout en het afstoten van allerlei overbodige activiteiten, waarvan ook alle ministers tegen elkaar zeggen dat ze

volstrekt overbodig zijn. Het heilige vuur is kennelijk in het apparaat zelf nog niet ingeslagen.

Ik verzeker echter dat we de vinger op dit punt duidelijk aan de pols zullen houden. Ik ben het met de heer Eisma eens, als hij heeft willen stellen dat de essentiële rol die we de Raad van Europa toedichten in het nieuwe Europa in relatie tot Oost-Europa niet mag worden gefrustreerd door een financieel dispuut of door een gebrek aan middelen. Een en ander natuurlijk wel binnen de perken van het redelijke. Ik ben dus bereid, mij constructief op te stellen, maar ik hoop daarvoor ook iets van de organisatie zelf terug te krijgen. De heer Eisma zal weten dat er tal van commissies bezig zijn met elkaar werk te verschaffen. Ik zeg dat niet in de zin van: mevrouw de secretaris-generaal kan dat gemakkelijk oplossen. Het is een langdurig proces om ingegroeide activiteiten, waarvan nu iedereen zegt dat zij daar niet meer thuishoren, te stoppen en om prioriteiten te stellen. Het is moeilijk om een en ander tot een goed einde te brengen. Ik heb reeds ten aanzien van het aantal commissies gesteld: het is een oerwoud. Ik heb de boodschap goed begrepen en ik zal mijn uiterste best doen, ervoor te zorgen dat de activiteiten bij de Raad van Europa in het kader van Oost-Europa daar niet onder lijden.

Ik kom op de CVSE, naast de Raad van Europa ook een belangrijke bouwsteen voor de opbouw van Europa. Het proces waarover door verschillende afgevaardigden is gesproken, is veelomvattend, flexibel en groot-Europees. Het is in feite groot-Europees omdat enerzijds de Sovjet-Unie en anderzijds de Verenigde Staten en Canada — dus lees: Noord-Amerika — als bij Europa betrokken mogendheden daarvan deel uitmaken. De CVSE kan in toenemende mate een sleutelrol spelen als ordenend principe en als instrument van conflictbeheersing in Europa. We zetten ons dan ook in om te komen tot versterking en verdieping van dat proces. Ik noem daarbij: frequenter overleg, vooral ook op politiek niveau. Het interval van drie jaar tussen de CVSE-vervolgbijeenkomsten dat thans wordt gehanteerd, is in een huidige tijd, van snelle veranderingen, als deze, erg lang. Ik zou mij kunnen voorstellen dat de ministers van Buitenlandse Zaken van de CVSE-landen één à twee keer per jaar bijeenkomen, met name in de

periode tussen de reguliere vervolgbijeenkomsten. Die ministeriële bijeenkomsten moeten uiteraard telkens goed worden voorbereid, zodat ook op dat punt voorzieningen moeten worden getroffen. Ik heb daarover ook in Dublin gesproken. Ik heb de CVSE- en Oost-Europawerkgroep gevraagd om op dat punt nadere voorstellen uit te werken.

Ik kom op de normgeving van de CVSE en de uitbreiding daarvan met de beginselen van democratie, vrije en geheime verkiezingen en rechtsstaat. Er is daarnaast behoefte aan meer dwingende mechanismen voor de naleving van CVSE-normen. Op Nederlands initiatief — men zal zich dat herinneren — is destijds een eerste stap in die richting gezet met betrekking tot de mensenrechten, het zogenaamde "consultatieve mechanisme". In de huidige, veranderde tijden moet het echter mogelijk zijn om in dat opzicht verder te komen. Daarbij dienen wij overigens te waken tegen doublures in het kader van de taken van de Raad van Europa. Ik kan mij op langere termijn een situatie indenken, waarin het CVSE-normenpakket, de mensenrechtenactiviteiten en humanitaire activiteiten steeds dichter toegroeien naar hetgeen de Raad van Europa doet. De Raad van Europa is op dit gebied het verst; dat geldt zowel voor de normering als voor het implementatiemechanisme. Ik hoop dat de Raad van Europa een baken kan zijn voor de CVSE om steeds verder in die richting te groeien. Voorshands zal het waarschijnlijk een parallelle activiteit blijven.

Het Nederlands voorzitterschap van de Raad van Europa stelde begin 1989 in dit verband overigens voor om bij de CVSE-bijeenkomsten een delegatie van het secretariaat van de Raad van Europa op te nemen in de delegatie van het voorzitterschap van de Raad van Europa. Destijds had Nederland dat voorzitterschap. Dit voorstel is toen helaas afgestemd. Het lijkt mij dat het straks weer tijd kan zijn om, gezien de duidelijke relatie tussen de eerste en de derde mand van het CVSE en bepaalde aspecten van de Raad van Europa, dat opnieuw te proberen.

Ik kom te spreken over de institutionele kant. Hierbij kan ook aan het aanbrengen van een parlementaire component worden gedacht. De Adviesraad Vrede en Veiligheid heeft daarvoor in zijn laatste advies aandacht gevraagd. De Tsjechische

president Havel heeft onlangs een naam aan dat idee gegeven. Hij sprak over een "Europees burgerforum". Dit lijkt mij een aantrekkelijke gedachte. Wellicht dat de assemblee van de Raad van Europa hierbij als initiator kan optreden. Ik ben de eerste om te erkennen dat voor een goede beoordeling van een dergelijke gedachte de parlementaire opvattingen van belang zijn. Hierbij denk ik niet alleen aan deze Kamer, maar ook aan vertegenwoordigers in de assemblee van de Raad van Europa. Zij kunnen naar mijn mening voor de komende CVSE-top — hierop kom ik dadelijk terug — wellicht aan de suggestie van president Havel en überhaupt aan de mogelijkheden van parlementaire ondersteuning van het CVSE-proces aandacht besteden.

De heer **Frinking** (CDA): Ik heb één opmerking. Realiseert de minister zich dat de instelling van een dergelijk parlementair orgaan voor parlementen een tamelijk lastige affaire wordt, indien dit niet verdragsmatig in CVSE-verband zou zijn vastgelegd? Ik wijs even op de moeite die de Noord-Atlantische Assemblee heeft om in de NAVO te doen verstaan. Het Europees Parlement bestaat wel verdragsmatig en het heeft dus ook bevoegdheden.

Minister **Van den Broek**: Ik begrijp dat zeer wel. Aan westelijke kant zullen naar mijn mening op dat punt echter minder problemen bestaan dan aan oostelijke kant. Wij kennen immers al wat geïnstitutionaliseerde parlementaire samenwerkingsverbanden. De heer Frinking noemde de NAVO-Assemblee. De verschillende samenwerkende parlementen kennen de Raad van Europa op dat gebied. Je komt al een heel eind in de goede richting als je met die landen samen probeert om, eventueel in consultatie met Oosteuropese landen, eens te praten over de mogelijkheid van een parlementaire component in het proces.

Laat ik in het algemeen tegen de geachte afgevaardigde Frinking zeggen dat ik mijn betoog inzake de constructie van Europa ben begonnen met de opmerking dat men van mij geen blauwdruk krijgt. In alles wat ik sinds die tijd heb opgemerkt, zit dan ook qua instrumenten de nodige flexibiliteit. Ook wij kunnen de eindsituatie van het nieuwe Europa immers nog niet helemaal onder ogen zien. Deze hangt erg van de

ontwikkelingen af. Naar mijn mening moet het CVSE-proces, afhankelijk van die ontwikkelingen, verder worden verdiept en verbreed. Ik heb uitdrukkelijk en bewust op dit moment niet willen spreken over institutionalisering van het CVSE-proces. Er zijn al gedachten over het instellen van een Europese veiligheidsraad. Er zijn al gedachten over permanente vertegenwoordigers voor het CVSE-proces. Ik heb naar lichte structuren gezocht. De ministers van Buitenlandse Zaken zien elkaar in dit kader één- of tweemaal per jaar. Zo zijn wij in de jaren zeventig ook de EPS begonnen. Ik probeer die consultatieprocessen te laten verlopen al naar gelang ontwikkelingen en behoeften zich voordoen. Verstevig dat; institutionaaliseer het; maak er een vaste formele afspraak van in het kader van een verdrag. Dat geldt ook ten aanzien van de parlementen.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik begrijp dat de minister de Adviesraad Vrede en Veiligheid steunt bij het betrekken van parlementariërs bij het Helsinki-proces. De Adviesraad Vrede en Veiligheid ging echter verder. Hij had het ook over het betrekken van niet-gouvernementele organisaties.

Minister **Van den Broek**: Daar kom ik nog over te spreken.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Voor zover ik de heer Havel heb begrepen, doelt hij ook daarop.

Minister **Van den Broek**: Misschien ook in het kader van het CVSE-proces — daar wil ik even van af zijn, want het staat mij niet precies voor de geest — maar in ieder geval in het algemeen hebben wij natuurlijk een open oog voor de rol van niet-gouvernementele organisaties die op dit moment actief zijn in het leggen, verbreden of verdiepen van contacten met Oost-Europa. En er zijn nogal wat maatschappelijke organisaties actief in dezen. Ik kom er in ander verband graag straks nog even op terug.

Ik wil nu een enkel woord wijden aan de CVSE-top, die naar wij aannemen — zonder dat er enig formeel besluit is genomen — toch wel in de tweede helft van dit jaar zal worden gehouden. Laat ik de geachte afgevaardigde de heer Eisma in ieder geval troosten. Hij

wekte de indruk dat het hem speelt, dat Nederland weer als bijwagen van of wel de Bondsrepubliek of wel Frankrijk zijn instemming daarmee bekend had gemaakt. Ik wijs de heer Eisma erop, dat Nederland het eerste land was dat reageerde op het voorstel van president Gorbatsjov om dit jaar een CVSE-top te houden. Hij deed het voorstel 's ochtends en 's avonds gaf ik daarop commentaar op de televisie. Het ging zo vlug, dat het de heer Eisma ontgaan is.

De heer **Van Traa** (PvdA): Gidsland!

Minister **Van den Broek**: Laat maar zitten.

Voorzitter! Wij nemen aan dat de eerste CVSE-top zal samenvallen met de ondertekening van een CSE-verdrag. Wij hopen allemaal hier achter de tafel en ook in de Kamer dat het dit jaar zijn beslag zal krijgen. Tegen de geachte afgevaardigde de heer Van Middelkoop zeg ik overigens, dat die top in onze visie niet zal moeten zijn een naar voren gehaalde CVSE-bijeenkomst 1992.

Op de recente bijeenkomst van de Twaalf in Dublin was in toenemende mate instemming met de gedachte van die top te constateren. Zo'n top zou bij uitstek de gelegenheid kunnen zijn om een signaal af te geven over de noodzaak, geleidelijk aan te komen tot een zekere versterking van het CVSE-proces. Zelf nadenkend over wat een agenda voor die top zou kunnen zijn en over wat wij op dat punt ook met onze Westelijke bondgenoten zouden kunnen bespreken, menen wij dat naast het CSE-akkoord de vraag aan de orde kan komen of er op het gebied van de vertrouwenwekkende maatregelen (de CSBM's) wellicht ook tot een verder akkoord te komen is. Zouden de Vijfendertig de top niet in ieder geval moeten benutten om de politieke situatie in Europa nader te bespreken tussen de Vijfendertig? Zouden wij niet moeten overwegen om de CVSE-top een soort mandaat te laten opstellen voor de ministers van buitenlandse zaken om te gaan werken aan een nieuw veiligheidsarrangement of daarvoor althans voorstellen of alternatieven te ontwerpen? Zou daar ook niet moeten worden besloten dat de ministers van buitenlandse zaken spreken over mogelijke aanpassingen inzake overlegstructuur en normgeving van het CVSE-proces, waarover ik al eerder heb gesproken.

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter! Ik denk dat de minister van Defensie nog wel terugkomt op de meer militaire aspecten die eventueel ook in zo'n CVSE-top aan de orde moeten komen. Is niet de vraag — en ik stel die aan de minister van Buitenlandse Zaken — of daar niet een begin moet worden gemaakt met het in de toekomst kunnen omvormen van het CSE-proces tot een crisisbeheersingsinstrument? Zo ja, is dan niet de vraag, of het niet alleen een mandaat is voor de politieke kant, maar ook voor de militaire kant, omdat het instrumentarium van vertrouwenwekkende maatregelen dan ook uitgebreid moet kunnen worden?

Minister **Van den Broek**: Ik ben daar nog niet zeker van, maar ik zou dat natuurlijk graag eens nader bespreken met mijn collega van Defensie. Wij hechten beiden grote waarde en geven in militaire zaken grote voorrang aan het wapenbeheersingsproces, naast de besloomingen die de minister van Defensie heeft om binnen zijn eigen begroting het nodige te regelen, op basis van het regeerakkoord. Wanneer wij spreken over het veiligheidsbeleid in bredere zin, buigen wij ons beiden over de vraag wat het uitzicht is op CFE 1 en wat eventueel daarna komt. Kunnen wij daar in zekere zin al op preluderen?

Dat zijn toch zaken die vanuit de Nederlandse optiek weliswaar in Wenen en dus in een breed CVSE-kader of althans met de CVSE-paraplú worden besproken, maar die primair behoren tot de onderwerpen voor onderhandelingen tussen beide bondgenootschappen. De heer Van Traa spreekt over toekomstige regionale veiligheidsarrangementen. Zelf heb ik een aantal mogelijke onderwerpen van discussie genoemd. Ik heb gevraagd of een dergelijke top niet een mandaat zou kunnen geven aan ministers van buitenlandse zaken om met elkaar in overleg te treden over mogelijke vormen van nieuwe veiligheidsarrangementen. Hoe militair dat nu wel of niet is laat ik maar even buiten beschouwing.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): De minister sprak tien minuten geleden over de mogelijke toekomst van CVSE en vooral over de institutionalisering. Hij deed dat in de richting van de Raad van Europa. Hij sprak over

een parallelle ontwikkeling en over de noodzaak, de wenselijkheid als het ware, dat de culturele poot en de mensenrechtenpoot van CVSE zich ontwikkelen in de richting van de Raad van Europa. Het valt mij op dat hij dat wat de veiligheidsaspecten betreft niet doet. Hij spreekt nu wel over de CVSE-top en de eventuele agenda daarvoor, maar als ik hem goed beluister, heeft dat aspect veel meer een ad-hoc-karakter dan de institutionalisering van de CVSE in de richting van de Raad van Europa waarover hij zoëven sprak. Is dan niet de vraag van Eisma relevant wat de relatie is tussen hetgeen de minister zei over het politieke element van de transatlantische toekomst van de NAVO en de ontwikkeling, wat mij betreft ook de institutionalisering, van het vredes- en veiligheidsbeleid binnen CVSE. Het lijkt mij goed dat de minister daar nader op ingaat.

Minister **Van den Broek**: Daar kom ik dan zo op, als ik over wapenbeheersing spreek. Ik ben daar bijna aan toe. Daar komen de rollen die wij aan de NAVO en aan het Warschau-pact toekennen aan de orde. Wellicht vindt mevrouw Van Es goed dat ik dit stuk eerst afwerk en dan zie of er vragen zijn overgebleven.

De **voorzitter**: Zet uw betoog maar voort!

Minister **Van den Broek**: Dan kom ik aan een ander element, een andere bouwsteen, waarmee wij bij voortdurende bezig zijn, de situatie rond de wapenbeheersing vanuit de politieke invalshoek. Van een middel om de scherpe kanten wat van de oude orde af te slijpen, is de wapenbeheersing steeds meer geworden tot een instrument voor verandering van die orde zelf, alsook voor bevordering van een zo stabiel mogelijk verandingsproces. Zoals ik zei bestaat er goede hoop dat nog dit jaar een akkoord zal kunnen worden gesloten in CSE. Afgezien van de financiële consequenties in positieve zin die dat met zich kan brengen, hoewel wij onze verwachtingen op dat punt niet al te hoog hebben gesteld, zal zo'n wapenbeheersingsakkoord op vier manieren een belangrijke politieke werking hebben.

In de eerste plaats zal het gevaar van een verrassingsaanval sterk teruggedrongen worden, hetgeen het gevoel van veiligheid in Europa alleen maar ten goede kan komen.

In de tweede plaats zal vooral de Sovjet-Unie in het kader van dat akkoord een groot aantal eenheden terugtrekken uit de Oosteuropese landen. Ook na uitvoering van het akkoord zal de Sovjet-Unie vooral in de DDR nog over een behoorlijk militair vermogen blijven beschikken. Toch zal — dat vind ik het belangrijkste politieke effect — de verhouding tussen de Sovjet-Unie en de Oosteuropese landen aanzienlijk minder gemilitariseerd zijn dan voor het akkoord, vooral met landen als Hongarije en Tjechoslowakije.

Een derde aspect van de politieke werking van CFE is naar onze mening de verificatie. Een dergelijk akkoord zal tot een uitgebreid stelsel van limieten en verificatiemaatregelen leiden, waardoor het een belangrijke factor van militaire transparantie en daarmee, naar wij hopen, van politieke stabiliteit in Europa zal zijn.

Een vierde politiek effect lijkt ons, dat zo'n akkoord het behoud van de samenhang in de bondgenootschappen zal bevorderen. Dat is een delicaat punt. Erkend moet worden, dat dit behoud van de samenhang in de bondgenootschappen — dan denk ik met name aan het Warschaupact — ook een minder gewenste politieke nevenwerking kan hebben. Voor het tot stand brengen of het uitvoeren en het beheersen van de wapenbeheersing zijn in de huidige omstandigheden de twee bondgenootschappen weliswaar moeilijk te missen, maar het proces kan daardoor ook bijdragen aan het verlengen van het leven van het Warschaupact, dat in Oosteuropese ogen natuurlijk niet zozeer een bondgenootschap van bevriende staten, als wel een instrument van Sovjet-macht over hun landen is. Ook al zou het Warschaupact van karakter veranderen en een meer politieke alliantie op basis van gelijkwaardigheid worden — en er zijn tekenen dat ook de Sovjet-Unie die kant uit wil — dan nog zullen sommige Oosteuropese landen er wellicht zo snel mogelijk van af willen. Voor zover het Westen al enige invloed op deze ontwikkeling in het Oosten kan uitoefenen, staan wij hier dus voor de keuze tussen stabiliteit die op één punt de vrijheid blokkeert en vrijheid die de stabiliteit kan verminderen. Een makkelijke oplossing is er niet, maar het is wel een kwestie die onze aandacht zal vasthouden. De opstelling van de nieuwe regeringen in Oost-Europa

ten aanzien van het lidmaatschap van het Warschaupact getuigt in elk geval van, wat wij noemen, strategische prudentie.

Mijnheer de voorzitter! Ik heb gesproken over de hoekstenen EG en NAVO en over de bouwstenen Raad van Europa, CVSE en wapenbeheersing; nu nog wat specie en voegsel, die het verbindend element bij uitstek vormen. Ik wil de beeldspraak van het huis niet te ver voeren, maar ik meen dat het bindwerk in de huidige omstandigheden vooral zal moeten bestaan uit programma's voor samenwerking en hulp, die wij samen met de Oosteuropese landen moeten opstellen. Daarmee zijn wij in feite al begonnen. Wat de economische aspecten betreft, beklemtoon ik allereerst hoe belangrijk het is dat wij onze solidariteit gestalte geven. Het gaat, kort gezegd, om een situatie waarin jonge democratieën — en zelfs dat zijn het vaak nog niet eens — het slachtoffer kunnen worden van de lege schappen in de winkels. Dat heeft in de Europese geschiedenis al eens eerder ernstige gevolgen gehad. De op gang gekomen noodhulp moet de Oosteuropese landen door de huidige winter heen helpen en gelijktijdig moet een begin gemaakt worden met een programma van economisch herstel en wederopbouw. Laat ik vooropstellen dat dit in eerste instantie en voor het grootste deel een zaak van de volken in Oost-Europa zelf is. Zij zullen de weg moeten vinden naar individueel initiatief en individuele verantwoordelijkheid. Zij moeten ook zelf een eind maken aan de geldverslindende centrale planning en sturing van het industrieel proces. Ook moeten zij zelf economisch en maatschappelijk herstel op enigszins harmonieuze wijze met elkaar verbinden. Het is onze taak om dit herstelproces, waar mogelijk, te ondersteunen. Wat de macro-economische steun betreft, is goede samenwerking tussen de verschillende hulpaanbieders essentieel. IMF, Wereldbank en bilaterale donoren moeten onderling goed afgestemd optreden. De gang van zaken rondom het Poolse herstelplan toont aan dat dit ook kan. Op microniveau gaat het erom, concrete onderdelen van de economische structuur in een land te versterken. De op te richten Europese bank voor wederopbouw en ontwikkeling, waaraan naast de EG ook de andere OESO-landen en tevens Oosteuropese landen zelf deel

zullen nemen, is een goed voorbeeld van die nagestreefde aanpak. Nederland zal voor een evenwichtig, nog in detail vast te stellen aandeel in het kapitaal van deze bank participeren. Er heeft eerder een bedrag gecirculeerd, maar daarover is nog niet formeel besloten, al denk ik wel dat het in die richting zal gaan. Ik ben echter geen minister van Financiën.

Wat de bilaterale microsteun betreft, zal Nederland zich bij voorkeur richten op zijn speciale expertise in de sectoren waarin behoeften bestaan. Ik noem de sectoren landbouw, transport en milieu. Microsteun zal zeker ook het aantrekken van buitenlandse investeringen moeten bevorderen. Participatiemaatschappijen en herverezekeringsarrangementen kunnen in dezen sterk stimulerend werken, ook al kunnen ze natuurlijk niet zorgen voor een goed investeringsklimaat. Daarvoor moeten de Oosteuropese landen zelf zorgen. Een essentiële bijdrage die wij wel kunnen leveren, wordt gevormd door het doen van handelsconcessies. Dat is geheel en al het terrein van de Europese Gemeenschap. Zoals men weet, wordt op dat terrein het nodige gedaan aan het wegwerken van nog bestaande restricties.

Naast de belangrijke economische samenwerking vestig ik ook graag de aandacht op het belang van andere vormen van contact en kennisoverdracht, ook in het kader van de culturele samenwerking met Oost-Europa. Zowel in Europees verband als bilateraal moeten wij ons inspannen om die breekbare Oosteuropese experimenten in democratie en pluralisme de helpende hand te bieden. Op het gebied van het functioneren van de democratie — vrije en geheime verkiezingen, organisatie van politieke partijen, bevordering van de persvrijheid — kunnen wij de Oosteuropese landen van dienst zijn. Ook voor organisaties in het voor een democratie zo belangrijke middenveld is een belangrijke taak weggelegd. Allerlei maatschappelijke organisaties hebben veel ervaring met de Oosteuropese landen te delen.

Binnen het geheel van de extra hulp voor Oost-Europa, waarvoor door de regering in totaal een bedrag van 87 mln. voor het jaar 1990 ter beschikking is gesteld, zal vanzelfsprekend ook plaats gemaakt worden

voor intensivering van de culturele samenwerking. Er wordt gedacht aan diverse samenwerkingsprojecten op het gebied van kunsten, onderwijs en wetenschappen, en welzijn en volksgezondheid, waarover reeds thans interdepartementaal overleg plaatsvindt.

Bij de intensivering van die samenwerking zal gebruik worden gemaakt van de bestaande structuur in de vorm van gemengde commissies ter uitvoering van culturele verdragen, die overigens met alle Oosteuropese landen, met uitzondering van Albanië, gesloten zijn. Het ministerie van Buitenlandse Zaken vervult in dat kader de coördinerende rol. Het zal een ieder duidelijk zijn dat voor een verdergaande samenwerking met Oost-Europa de eigen infrastructuur van Buitenlandse Zaken versterking behoeft. Wij zijn ook al begonnen onze ambassades in Oost-Europa met extra personeel te versterken. Ik heb intussen ook vanuit de interne organisatie nogal prangende aanvragen gekregen voor uitbreiding van het aantal medewerkers met het oog op het Oost-Europabeleid.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Als de minister spreekt van een uitbreiding met extra personeel voor de ambassades voor Oost-Europa, bedoelt hij dan Centraal en Oost-Europa, dus alle Oosteuropese landen?

Minister **Van den Broek**: Ja, inclusief zelfs de Sovjet-Unie.

Voorzitter! Ik heb hiermee een paar voorbeelden gegeven van wat wij kunnen doen en wat wij ook nog gaan doen. De rol van de Europese Gemeenschap bij de coördinatie van hulp is bekend. Ik doel op hetgeen gedaan wordt in het kader van de G 24. Wij zullen ons hier ongetwijfeld op meerjarige programma's moeten richten. Het geeft mij in ieder geval voldoening dat er in de ministerraad overeenstemming over is bereikt hoe onze bilaterale bijdrage kan zijn en hoe onze multilaterale bijdrage kan zijn, zowel wat betreft de interdepartementale afstemming en de coördinatie daarvan, als wat betreft de geldsbedragen die daarvoor ter beschikking staan.

Voorzitter! Dan blijft natuurlijk over dat, na alle hoekstenen, bouwstenen, fundamenteen, voegsel en specie, de politieke dialoog met Oost-Europa ook op het bilaterale vlak doorgaat en dat deze zich reeds in de afgelo-

pen jaren sterk heeft geïntenseiveerd. In die zin zeg ik ook tegen de geachte afgevaardigde de heer Eisma — hij kan dit intussen ook uit de media hebben vernomen — dat wij, naar ik meen in de derde week van mei, een bezoek van president Havel aan Nederland tegemoet mogen zien. Ik kan er wat dat betreft niet aan ontkomen, mij enigszins geraakt te voelen door het verband dat de heer Eisma — en in de afgelopen weken vele media met hem — heeft gelegd met wat is gaan heten het Havel-incident uit 1986. Dit geeft mij aanleiding, juist met het oog op het bezoek van president Havel, om daar toch een opmerking over te maken.

Ook deze minister loopt lang genoeg in het politieke bedrijf rond om zich niet al te gemakkelijk gekwetst of geraakt te voelen. Soms zijn de verwijten die aan hem worden gemaakt, gewoon volstrekt juist en dan dien je dat ook te incasseren. Wat mij wel stoort — dat heeft minder te maken met uitlatingen hier in de Kamer als wel met de publiciteit daaromheen — is dat nu, vier jaar na dato van de uitreiking van de Erasmusprijs aan Havel, de mare of de mythe, om niet te zeggen de misleiding levend wordt gehouden dat deze minister zich destijds zou hebben overgegeven aan censuur. Het was nog maar een artikeltje in de NRC van gisterenavond, die eerder overigens al de suggestie deed die kennelijk door de heer Eisma is overgenomen, namelijk dat deze minister nu maar eens, ter compensatie van al het in 1986 aangerichte leed, president Havel snel voor een bezoek naar Nederland zou behoren uit te nodigen. Ik zie evenwel dat verband en die compensatie niet. Ook in die NRC van gisteravond werd gesproken over het schrappen van zinnen in de tekst van Havel of het opschonen van die tekst. Ik wil hier nog eens, zeker om het debat in de komende maanden, voor zover dat gevoerd moet worden, zuiver te houden — ook in de media — verklaren dat er vorm van censuur heeft plaatsgevonden. Indien men erbij persisteert, dat de minister van Buitenlandse Zaken censuur heeft gepleegd — ik heb dit zelfs in de internationale pers aangetroffen — moet men maar consequent zijn en de stichting Premium Erasmianum van hetzelfde beschuldigen. Immers, met de stichting Premium Erasmianum en haar voorzitter, oud-topman

van Shell Wagner, zijn de afspraken destijds gemaakt die tot volledige overeenstemming hebben geleid. Als u precies wilt weten hoe dat in zijn werk is gegaan en hoe die overeenstemming er uitzag, dan verwijs ik u naar de twee kamerdebatten die daarover hebben plaatsgevonden, in ieder geval naar het eerste debat dat door de minister-president als minister van Buitenlandse Zaken ad interim is gevoerd. Maar misschien is het volgende belangrijker, voorzitter, juist met het oog op de komst van president Havel, die ik hoogacht en wiens beweging ik hoogacht. Het is toch opmerkelijk, dat de interpretatie die wellicht sommigen in deze Kamer of anderen in de media willen geven aan mijn optreden van toen en die zich zo hardnekkig vertalen in deze niet geringe aanklacht van censuur, kennelijk door de betrokkene in kwestie, om wie het allemaal ging, niet wordt gedeeld. Dat is ook gebleken, niet alleen in contacten die ik nadien met hem heb gehad, maar ook die journalisten met hem hebben gehad die hem hebben opgezocht en die hem radio- en televisie-interviews hebben afgenomen. Ik vraag mij af, voorzitter — en ik heb er al te veel woorden aan vuil gemaakt — of hier niet eens een einde aan kan komen. Ik vind het namelijk ook niet in het belang van de uitstraling die Nederland op dat gebied niet wil hebben, te weten dat zij een minister van Buitenlandse Zaken zou hebben die op dat punt niet zuiver op de graat zou zijn.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Na deze woorden van de minister wil ik mijn bereidheid uitspreken om een streep te zetten onder de verdere discussie over dit "incident". Ik ben blij dat de minister zo snel nadat wij dit in de Kamer hadden gevraagd, Havel heeft uitgenodigd.

Minister **Van den Broek**: Dat was natuurlijk al gebeurd, maar akkoord!

De heer **Weisglas** (VVD): Ik heb nog een verwante vraag. Er is ook gesproken en geschreven over het feit, dat de minister van buitenlandse zaken van Tsjechoslowakije zou zijn uitgenodigd door het IKV. Ik gun de heer Faber graag alle mogelijke dingen om hem van de straat en uit het café te houden, maar ik neem toch aan dat wanneer de minister van buitenlandse zaken van Tsjechoslowakije of van welk ander land ook in

Van den Broek

Nederland komt, hij hier als officiële gast van de Nederlandse regering zal zijn.

De heer **Van Traa** (PvdA): Wat is dat voor onzin: van de straat en uit het café? Dat heeft er toch niets mee te maken?

De heer **Weisglas** (PvdA): Meneer Van Traa, gun mij mijn eigen beeldspraak. U heeft de uwe.

Minister **Van den Broek**: Ik denk dat dit een bijzondere situatie is, want het komt niet zo vaak voor dat vertegenwoordigers van een maatschappelijke organisatie op eigen titel en zonder voorafgaand contact een minister van buitenlandse zaken uit het buitenland uitnodigen, maar nergens staat dat dit niet mag. Wij hebben hier hoogstwaarschijnlijk toch te maken met een relatie tussen de heer Faber en minister Dienstbier die al bestond voordat laatstgenoemde in functie kwam. Ik kan mij heel goed voorstellen hoe dat gegaan is. Maar ik had intussen al, met het oog op mijn aanwezigheid in Canada bij de Open Skies Conference midden februari, waarbij ook de ministers van buitenlandse zaken van het Warschaupact aanwezig zullen zijn, een onderhoud aangevraagd met mijn Tsjechische collega Dienstbier. Dat neemt niet weg, dat de heer Faber mij ook heeft benaderd met de vraag of ik bereid en in staat ben om de heer Dienstbier ook hier te ontvangen, niet in het kader van een officieel bezoek maar en marge van zijn bezoek aan IKV of aan verwante instellingen. Ik heb toen geantwoord dat ik mijn agenda zal raadplegen en dat ik, als ik er ben, graag een onderhoud met minister Dienstbier zal hebben. Tevens hoop ik dat minister Dienstbier ook de gelegenheid zal hebben om president Havel te begeleiden bij zijn bezoek aan Nederland. Alles bij elkaar betekent dit dat ik de kans heb, mijn Tsjechische collega wellicht in drie maanden, drie keer te spreken te krijgen. En dat verheugt mij.

Voorzitter! Aan het slot van deze tour d'horizon van het Nederlands beleid, gericht op de ontwikkelingen in dit continent, wil ik onze benadering in enkele punten samenvatten: 1. Geen eigen bouwplannen, maar wel toetsingscriteria en concrete initiatieven. Concrete initiatieven in samenwerking met de Oosteuropese

landen nu en in de toekomst via tweede-generatie-associaties. Concrete initiatieven ter versterking en verdieping van de CVSE. Het actief benutten van de mogelijkheden die de Raad van Europa biedt.

Nadrukkelijk aandacht geven aan de mogelijkheden om de parlementaire relaties te verstevigen. Mogelijkheden openen voor versteviging van de democratie van de politieke partijen in Oost-Europa.

2. Bilaterale en multilaterale steun aan Oost-Europa verbinden met management of change. Het bouwen aan een nieuwe orde van vrede en veiligheid in Europa.

3. De Europese Gemeenschap en de NAVO als hoekstenen en het stelsel van wapenbeheersingsakkoorden, CVSE en de Raad van Europa als bouwstenen. Tegen de Duitse eenwording zeg ik ja, maar dan wel democratisch, op het Westen georiënteerd en met duidelijke vooraf bekende grenzen.

Langs deze lijnen speelt Nederland actief in op de kansen en mogelijkheden die de ontwikkelingen bieden. 1989 was het jaar van de betovering in de Oost-Westrelaties. Gezien alle problemen die zich in die landen nog voordoen, moeten wij ons gezamenlijk inspannen opdat 1990 niet het jaar van de ontgoocheling zal worden.

Voorzitter! De meeste vragen over enkele andere thema's van buitenlands beleid: het Midden-Oosten, Zuid-Afrika en Cambodja, heb ik langs de legale en legitieme weg schriftelijk al beantwoord.

De **voorzitter**: Wat u schriftelijk hebt beantwoord, hoeft u nu niet te herhalen.

Minister **Van den Broek**: Mijnheer de voorzitter! Ik wil beginnen met het Midden-Oosten omdat diverse fracties melding hebben gemaakt van de vredesinitiatieven van premier Shamir, president Moebarak en, het meest recent, minister Baker. Zij hebben gevraagd op welke wijze Nederland en de Twaalf kunnen bijdragen aan het welslagen van die initiatieven.

Hoewel ik de door de verschillende sprekers verwoorde zorg over het gebrek aan voortgang deel, is het toch van belang dat Nederland en de Twaalf de huidige inspanningen om een directe dialoog tussen Israël en de Palestijnen tot stand te brengen, krachtig blijven steunen. Ik heb ook

niet de indruk dat minister Baker, zoals werd gesuggereerd, zijn initiatief reeds zou hebben opgegeven. Onder de huidige omstandigheden biedt het Amerikaans-Egyptisch initiatief de beste perspectieven op een rechtstreekse dialoog, indien tenminste bij beide partijen de politieke wil daartoe bestaat. Daarover heb ik onlangs een gesprek gevoerd met de Israëlische ambassadeur.

Ik deel de zienswijze van de geachte afgevaardigde de heer Eisma, dat het in dit stadium van essentieel belang is om de gematigde krachten binnen de PLO en in Israël aan te moedigen tot toenadering. Nederland zal trachten, een bijdrage te leveren aan een rechtstreekse dialoog.

Ook is door verschillende fracties aandacht gevraagd voor de situatie in de bezette gebieden, met name als het zorgwekkende mensenrechtensituaties betreft. Het kabinet heeft uiteraard met aandacht kennis genomen van het rapport van Amnesty International over geweld van de Israëlische strijdkrachten in de bezette gebieden. Waar mogelijk, is Nederland zeker bereid nader onderzoek naar deze ernstige beschuldigingen te bevorderen. Dit werd door de heer Weisglas gevraagd.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Inderdaad is dit door mij gevraagd, maar dan wel met de kanttekening dat de beschuldigingen van Amnesty International krachtig en gedocumenteerd door de Israëlische regering zijn ontkent. Het rapport van Amnesty International en de gedocumenteerde weerlegging van de Israëlische regering waren voor mij aanleiding om de minister die suggestie te doen. Tegen die achtergrond en met deze kanttekening ben ik blij met zijn antwoord.

Minister **Van den Broek**: Akkoord. Ik sprak ook over een nader onderzoek.

Onder anderen mevrouw Van Es en de heer Eisma hebben aangedrongen op meer Nederlandse diplomatieke inspanning om de Israëlische regering ertoe te bewegen, haar verplichtingen inzake de bescherming van elementaire mensenrechten in die gebieden na te komen. Het is de Kamer bekend dat de regering Israël een aantal malen heeft opgeroepen, de bepalingen van de

vierde Geneefse conventie na te leven. Dit is zowel in bilateraal als in EPS-kader gebeurd. Ik kan u verzekeren dat ik, indien nodig, stelling zal blijven nemen. Dit geldt natuurlijk ook — ik zeg dit in antwoord op een vraag van mevrouw Van Es — indien het onaanvaardbaar inter-Palestijns geweld betreft.

Enkele sprekers, onder wie de heer Leerling, hebben de te verwachten aanzienlijke toeneming van het aantal joodse emigranten uit de Sovjet-Unie naar Israël aan de orde gesteld. Het valt uiteraard alleen maar toe te juichen dat de mogelijkheden voor joodse Sovjet-burgers om naar Israël te emigreren zijn verruimd. Deze ontwikkeling stelt Israël ongetwijfeld voor de nodige adsorptieproblemen, maar het kan natuurlijk niet zo zijn dat de bezette gebieden nodig zijn voor de opvang van deze immigranten. Uitlatingen in die richting, zoals laatstelijk gedaan door premier Shamir, vind ik niet juist, evenals Palestijnse uitspraken die het fundamentele recht van joden op immigratie in Israël in twijfel trekken. Ik vind beide uitspraken onjuist en te betreuren. Ik geloof overigens niet, zoals de heer Leerling suggereerde, dat voor Nederland een specifieke rol zou zijn weggelegd voor de tijdelijke opvang van deze Sovjet-emigranten.

Op de vraag van de heer Weisglas inzake de betrekkingen met Koeweit kan ik meedelen dat van de zijde van Koeweit nog geen zicht is geboden op een enigszins aanvaardbare oplossing van het financiële geschil, dat in juni van het vorig jaar in deze Kamer aan de orde is geweest. De betrekkingen met Koeweit zijn daardoor nog niet, wat ik zou willen noemen, volledig genormaliseerd, maar van een echte verstoring mag ook geen sprake heten.

De heer **Weisglas** (VVD): Betekent dat dat er wat het niveau van de betrekkingen met Koeweit betreft niets is veranderd sinds juni jongstleden, zowel hier als in Koeweit? Heeft ook onze ambassadeur nog steeds zeer beperkte toegang tot de autoriteiten daar? Wat is door Nederland sinds juni gedaan om het geschil met Koeweit tot een oplossing te brengen?

Minister **Van den Broek**: In Nederland is de situatie in de betrekkingen inderdaad ongewijzigd. De toegang van de Nederlandse ambassadeur tot mijn ambtgenoot

was altijd al buitengewoon beperkt krachtens diplomatieke gewoonten aldaar. Wat dat betreft is de situatie nauwelijks gewijzigd. Er is een aantal initiatieven ontplooid, dat momenteel nog in bewerking is. Ik doe daarover op dit moment liever geen inhoudelijke uitspraken. Ze zijn erop gericht een bijdrage te leveren aan de oplossing van dit dispuut. Wij zijn er actief mee bezig.

Ik kom op Zuid-Afrika en ga allereerst in op de vragen van de geachte afgevaardigden Van Middelkoop en Van Dis. In het regeerakkoord is de lijn die de regering ten aanzien van Zuid-Afrika wil volgen, naar ik meen duidelijk aangegeven. De regering-De Klerk heeft tot nu toe een aantal bemoedigende maatregelen genomen, die zouden kunnen wijzen op een daadwerkelijk voornemen, een eind te maken aan het apartheidssysteem. Ze gaan naar het oordeel van de regering echter niet ver genoeg. De Zuidafrikaanse regering moet anderzijds ook tijd gegund worden om overtuigend te bewijzen dat het haar ernst is met haar uitdrukkelijke voornemen om reële stappen te nemen in de richting van een vrije democratische samenleving. Ik meen dat het een verkeerd signaal zou zijn als reeds nu maatregelen zouden worden genomen om de politieke en economische druk op de Zuidafrikaanse regering te verminderen. Het omgekeerde is eveneens het geval. Zoals in het regeerakkoord is aangegeven, zal de regering in de loop van 1990 evalueren of president De Klerk tot werkelijke hervormingen bereid is. Slechts indien de Zuidafrikaanse president ernst zal blijken te maken met zijn aangekondigde hervormingen, zal uitbreiding van de in EG-verband overeengekomen restrictieve maatregelen naar ons gevoel achterwege kunnen blijven en zal er wellicht aanleiding zijn voor een positief aanmoedigingsbeleid van de Twaalf. Intussen spreek ik de hoop uit dat de geruchten juist zijn, dat de vrijlating van Mandela ophanden is, waarmee een belangrijk obstakel voor de totstandkoming van de noodzakelijke dialoog zou worden weggenomen. Dat is overigens niet het enige wat moet gebeuren om de dialoog tot stand te brengen.

De heer **Weisglas** (VVD): De discussie over al dan niet verdergaande sancties zullen wij in de loop van het jaar nog wel voeren. Ik ga

daar nu niet op in. Wat doet de Nederlandse regering samen met de EPS-partners om behalve de sanctieworst dichterbij of verderweg te houden, politieke, inhoudelijke impulsen te geven aan datgene wat in Zuid-Afrika moet gebeuren? Wij zijn het er hier over eens wat daar moet gebeuren. Vroeger is wel eens gesproken over het meedenken over en bijdragen aan een toekomstige politieke structuur van een pluralistisch en werkelijk democratisch Zuid-Afrika. Hoe staat het met die discussie en de initiatieven op dat punt in de EG?

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik heb met instemming kennis genomen van het voornemen dat een kamerdelegatie mogelijk een bezoek aan Zuid-Afrika zal brengen. Ik denk dat dat een belangrijke bijdrage zal leveren, ook aan het in stand houden van het gesprek dat wij nooit uit de weg hebben willen gaan. De heer Weisglas kent mij ook als pleitbezorger om het hele debat over de moeilijke situatie in Zuid-Afrika niet uitsluitend en alleen langs de lijn van de economisch-restrictieve maatregelen te voeren, maar om juist ook aandacht te geven aan die dialoog. In EPS-verband staat het onderwerp geregeld op de agenda en evalueren wij de situatie. Daarnaast is er het zogenaamde tweede-spoorbeleid. De bedoeling daarvan is om die groeperingen en mensen in Zuid-Afrika die meewerken aan een proces van vreedzame verandering, zoveel mogelijk ondersteuning te geven. Dan heb ik ook nog contact met de diplomatieke vertegenwoordigers hier in Den Haag. Ik heb nooit het gevoel dat het Nederlandse beleid ten aanzien van Zuid-Afrika misverstanden zou oproepen of dat men niet zou weten waar men aan toe is.

De zinsnede hierover in het regeerakkoord is natuurlijk een compromis tussen de beide coalitiepartners, die geneigd waren om wellicht wat verschillende accenten te leggen. Ik kan mij evenwel heel goed vinden in de in het regeerakkoord getrokken lijn. Wij zijn bereid om, als er goede dingen gebeuren, dat ook te erkennen. Wij zeggen dat dan ook. Voor zover er tot dusverre goede dingen hebben plaatsgehadt, hebben wij die erkend en genoteerd. Wij vonden die dingen echter geen reden om op dat moment de druk te verminderen. De andere kant van de medaille is evenwel dat wij in de

huidige ontwikkelingen, waar toch hoopvolle elementen in zitten, op dit moment geen aanleiding zien om over opvoering van de economische druk te gaan spreken. Wij zullen dus in de loop van dit jaar een evaluatie geven van de situatie daar en dan onze gezamenlijke conclusies trekken. Dat lijkt mij op dit moment nog steeds het meest evenwichtige beleid dat wij kunnen voeren. Ik verzeker de heer Weisglas overigens nogmaals dat, waar ook aanmoediging een onderdeel van het Zuid-Afrika-leid uitmaakt, wij daar zeker gebruik van maken. Ik denk daarbij aan de gesprekken die ik incidenteel heb met de Zuidafrikaanse ambassadeur.

Voorzitter! De vragen over de schorsing van de LOTA-besluiten geven mij aanleiding om het volgende op te merken. De heer minister-president heeft daar gisteren tijdens de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer ook een paar opmerkingen over gemaakt. Formeel is de schorsing van een gemeentelijk besluit een eerste stap in de procedure die uiteindelijk moet leiden tot vernietiging van het gewraakte besluit. De gronden die aan een vernietiging ten grondslag moeten liggen, zijn duidelijk omschreven. Zij zijn gelegen in strijdigheid met de wet dan wel met het algemeen belang. In de periode van schorsing wordt een onderzoek ingesteld naar strijdigheid van het besluit met één van deze twee gronden. Daarbij moet dan ook advies van de Raad van State worden gevraagd. Daarmee is uit de aard der zaak enige tijd gemoeid. Wat hebben collega Dales en ik nu gezegd? In de periode waarin dat onderzoek plaatsvindt, willen wij niet volstrekt passief blijven. Wij willen die periode benutten om te bezien of er alternatieve oplossingen met de betrokkenen te vinden zijn. Als wij die alternatieven vinden, kan vernietiging ook achterwege blijven. Ik neem namelijk aan dat die besluiten dan niet door de gemeenten worden uitgevoerd en deze worden ingetrokken. Worden wij het niet eens over alternatieven of wat dan ook, dan bestaat er ook geen enkel verschil van mening tussen ons dat de vernietigingsprocedure tot het einde toe moet worden gevoerd. Het is echt zo eenvoudig als dat. Ik denk dat er een misverstand kan zijn ontstaan, doordat wij het niet van meet af aan zo duidelijk hebben

gezegd. Er zijn, formeel gesproken, maar twee mogelijkheden om de inwerkingtreding van een besluit dat wij niet wensen — daarover bestaat tussen collega Dales en mij geen enkel verschil van mening — te voorkomen. Wij hebben echter alleen maar gesproken over vernietiging. Er is evenwel natuurlijk ook de mogelijkheid dat je met de gemeenten tot overeenstemming komt en dat zij het besluit vervolgens intrekken. En dan hoeft collega Dales toch niet aan die vernietigingsmolen te staan draaien.

De heer **Van Traa** (PvdA): Vernietigingsmolen? Nou nou!

Minister **Van den Broek**: Ik geef toe dat het geen mooi beeld is. Schorsing is na maximaal een jaar mogelijk. Dat wil niet zeggen dat we een jaar stil blijven zitten, maar dat we met betrokkenen gaan praten om te zien of we elkaar kunnen vinden, omdat we nu eenmaal aan een dergelijke oplossing politiek de voorkeur geven. Wie zal ons dat kwalijk nemen?

De heer **Weisglas** (VVD): In de eerste plaats concludeer ik dat het de invalshoek van de regering is om, als besluiten van gemeenten die zijn gericht op een voorkeursbeleid over maximaal een jaar niet van tafel zijn, die besluiten te vernietigen. In de tweede plaats vraag ik of de minister ons inzicht wil geven in zijn invalshoek bij de gesprekken die plaats gaan vinden met LOTA-gemeenten. Met andere woorden: wat is volgens de minister wel mogelijk, als je het hebt over een gemeentelijk buitenlands beleid, een term die mij overigens niet erg aanspreekt?

Minister **Van den Broek**: Ik denk dat het verstandig is dat zowel op het ministerie van Binnenlandse Zaken als op dat van Buitenlandse Zaken daarover wordt nagedacht, en daarmee zijn we dan ook bezig. Daarbij moet worden bekeken hoe we interdepartementaal tot een lijn kunnen komen die we aan de gemeenten zouden kunnen presenteren, een lijn die aangeeft wat in onze ogen een redelijk alternatief zou zijn. Inhoudelijk kan ik daarover op dit moment nog geen mededelingen doen, omdat ik mijn gedachten wat dat betreft nog niet heb bepaald.

De heer **Weisglas** (VVD): De minister heeft vanmorgen op kundige

wijze naar voren gebracht dat hij gedachten heeft over vrijwel alles wat er in de gehele wereld gebeurt.

Minister **Van den Broek**: Dat zijn uw woorden, niet de mijne.

De heer **Weisglas** (VVD): Precies. Over dat wat er in Delft of in Wormer, bij wethouder Van den Broek, gebeurt heeft u helemaal geen gedachten? Als minister van Buitenlandse Zaken heeft u toch een uitgangspunt bij de bepaling van wat er wel of niet kan?

Minister **Van den Broek**: Ik hoop dat u bereid bent om het met mij eens te zijn dat het schorsingsbesluit een gevolg is van de overweging dat wij het erover eens zijn wat niet kan, namelijk doorkruising van het nationale, in dit geval buitenlands, beleid, want dat was de reden waarom we hebben gezegd een sterk vermoeden te hebben — voor mij is dat overigens een zekerheid — dat hetgeen de LOTA-gemeenten wilden, een doorkruising zou betekenen van mijn beleid. Ik was ook de eerste ondertekenaar van het schorsingsbesluit. Dat moet allemaal juridisch geformaliseerd worden. Wij zeggen dan: wij weten wat niet moet. Collega Dales heeft gezegd: zoals het daar ligt, kan het niet. Dat wil overigens niet zeggen dat het altijd even gemakkelijk is om te zeggen wat er dan wel kan, zonder dat je het nationaal beleid doorkruist, want er zit natuurlijk altijd een buitenlands-politieke component aan, maar niet iedere buitenlands-politieke component, door gemeenten in hun beleid op te nemen, zijn afkeurenswaardig. Integendeel, we hebben de ontwikkelingen gezien op het punt van de ontwikkelingsamenwerking. Ik herinner me uit mijn tijd als gemeenteraadslid dat we al in 1973 projecten in Tunis steunden die werden gematched door...

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Dankzij Geertsema!

Minister **Van den Broek**: Dankzij de heer Geertsema, precies. Op dit punt leg ik nog geen concrete alternatieven op tafel. Ik houd me daar natuurlijk wel mee bezig. Als zich een en ander voordoet ben ik natuurlijk altijd bereid om daarover in deze Kamer te praten.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik zal niet

Van den Broek

proberen om u verdergaande uitspraken te ontlocken, omdat u het recht hebt om daar niet op in te gaan. Kijkend naar de triomfantelijke blik in de ogen van mevrouw Herfkens wil ik, ter vermijding van misverstanden...

Minister Van den Broek: Ze heeft mooie ogen!

De heer **Weisglas** (VVD): Triomfantelijke blikken kunnen ook uit mooie ogen komen, mijnheer de minister.

Minister Van den Broek: Ik had het niet over uw ogen, mijnheer Weisglas.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik ga door met mijn interruptie. Er is uiteraard een wezenlijk verschil tussen ontwikkelingssamenwerkingsactiviteiten van gemeenten, in lijn met datgene wat de regering doet, en activiteiten van gemeenten die — ik zal precies zeggen waar het volgens mij op neerkomt — neerkomen op discriminatie van Nederlandse bedrijven.

Minister Van den Broek: Zeker, dat onderscheid zie ik ook in. Gemeentelijke besluiten die daarop neer zouden komen en waarvan vastgesteld is dat zij daarop neerkomen, kunnen ook gewoon niet. Daarover kan geen verschil van mening bestaan! Nogmaals, wij proberen ons in de huidige omstandigheden niet te beperken tot de bevoegdheid om het besluit te doen vernietigen. Gezien hetgeen er blijkaar in zoveel gemeenten op dit punt leeft, proberen wij deze duidelijk te maken wat in onze ogen wél kan. Welnu, dat vraagt om een heel zorgvuldige formulering. Als dit zo gemakkelijk was en als de ruimte voor de gemeenten op dat punt zo groot was, dan had ik die formulering hier weergegeven. Feit is echter dat de marges nu eenmaal klein zijn.

Mij is aangereikt een motie van de geachte afgevaardigde de heer Wiebenga inzake de LOTA, die is ingediend tijdens de behandeling van de begroting van Binnenlandse Zaken op 17 januari. In die motie wordt de regering verzocht, de Kamer een notitie toe te zenden over beleidsmogelijkheden in het kader van gemeentelijk buitenlands beleid. Nogmaals, op dit moment verkeren wij in een denkproces. Als wij bepaalde mogelijkheden hebben ontwikkeld,

lijkt het mij goed om deze eerst af te tasten met de betrokken gemeenten, respectievelijk de vertegenwoordigers van de organisatie die zich met deze problematiek bezighoudt. Aan het toezenden van een notitie aan de Kamer heb ik op dit moment minder behoefte. Echter, als de Kamer anders beslist, dan komt er zo'n notitie. Zo eenvoudig liggen die zaken. Naar mijn oordeel is er minder reden voor een notitie inzake die beleidsmogelijkheden, aangezien die mogelijkheden ten aanzien van Zuid-Afrika immers zijn aangegeven in de circulaire Regeringsbeleid ten aanzien van Zuid-Afrika, die door de ministers van Binnenlandse Zaken en van Buitenlandse Zaken in september aan de gemeente is verstuurd. Daar staat meer in wat er niet kan, dan wat er wel kan. Zoveel is natuurlijk wel duidelijk.

De heer **Wiebenga** (VVD): De regering gaat praten met de betrokken gemeenten over alternatieven. Die gemeenten hebben daaromtrent natuurlijk een mening. Welnu, dan moet de regering ook een mening hebben. Wat dat betreft is het zeer fundamenteel dat deze Kamer daarover eerst een oordeel kan geven.

Minister Van den Broek: Voorzitter, wanneer is het de bedoeling dat de motie van de heer Wiebenga in stemming word gebracht?

De **voorzitter:** Afgelopen dinsdag is op verzoek van de heer Wiebenga zijn motie aangehouden tot aanstaande dinsdag en is ze toegevoegd aan de agenda van deze week, waardoor ze nu aan de orde is.

Minister Van den Broek: Mag ik het zo met u afspreken dat de regering voor dinsdag haar oordeel over deze motie laat weten? Ik kan natuurlijk wel een notitie toezeggen, maar gelet op het feit dat deze de handtekeningen van collega Dales en mij zullen dienen te dragen, lijkt het mij correct om hierover eerst zelf met haar te overleggen.

De **voorzitter:** U bent altijd vrij om nadere brieven te sturen als het gaat om een oordeel over een motie. Dat lijkt mij niet onverstandig, ook omdat uw collega de minister van Binnenlandse Zaken de motie al van commentaar heeft voorzien.

Minister Van den Broek: Dat is mij niet bekend.

De **voorzitter:** Laten wij afspreken dat wij in de loop van deze week of uiterlijk volgende week maandag, de brief krijgen waarop u doelt, opdat er geen enkel misverstand kan ontstaan.

Minister Van den Broek: Het lijkt mij dan goed dat ik mij nu verder onthoud van commentaar op de motie en dat ik eerst kennis neem van het oordeel van collega Dales. Ik beloof u dat ik mijn oordeel tijdig, voor dinsdag aan de Kamer kenbaar zal maken.

De heer **Wiebenga** (VVD): Ik kan de minister in zoverre helpen, dat ik hem kan mededelen dat het oordeel van de minister van Binnenlandse Zaken duidelijk was; zij heeft aanvaarding van de motie ontraden.

Minister Van den Broek: De heer Wiebenga vindt het wellicht goed dat ik haar vraag, welke overwegingen daarbij voor haar een rol hebben gespeeld. Wellicht kom ik dan tot dezelfde conclusie.

De **voorzitter:** Als u een brief stuurt, stuurt u die namens het kabinet.

Minister Van den Broek: Die indruk had ik ook, voorzitter.

Verscheidene geachte afgevaardigden hebben mij vragen gesteld over Cambodja en hebben uitdrukking gegeven aan hun bezorgdheid over de rol van de Rode Khmer. De regering deelt die gevoelens en heeft zich dan ook krachtig ingespannen voor een duidelijker veroordeling van de verantwoordelijken voor de genocide in Cambodja in de periode van 1975 tot 1978. Wij hebben dat gedaan, zowel in de mensenrechtencommissie van de VN als in de algemene vergadering. Dat heeft ertoe geleid dat in de betrokken VN-resolutie een zinsnede is opgenomen over "the non return to the universally condemned policies and practices of a recent past".

Met de Twaalf heeft Nederland de afgelopen jaren, op uitdrukkelijk verzoek van ASEAN, de coalitie onder leiding van prins Sihanouk ondersteund, in het kader om het streven van de terugtrekking van de Vietnamese troepen uit Cambodja te bewerkstelligen. In de afgelopen algemene vergadering heeft Neder-

land, samen met de grote meerderheid van zijn EPS-partners, de gebruikelijke ASEAN-resolutie over Cambodja mee ingediend. Dat is gebeurd omdat wij diverse elementen, zoals verificatie van de terugtrekking van alle buitenlandse troepen uit Cambodja door de Verenigde Naties, en de oproep om te komen tot een allesomvattende politieke regeling en een verzoening tussen alle Cambodjanen onder leiding van prins Sihanouk, van groot belang achtten. Nederland verwerpt de Australische voorstellen die voorzien in een interimbestuur van de VN ter voorbereiding op vrije verkiezingen. De essentie van deze voorstellen is onlangs overgenomen door de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad. De secretaris-generaal van de VN heeft gesteld, bereid te zijn een rol op zich te nemen als naast de Veiligheidsraad ook alle betrokken partijen het hierover eens zijn. Mocht een VN-operatie tot stand komen en de secretaris-generaal aan Nederland het verzoek richten om hieraan een bijdrage te leveren, dan zal Nederland dit natuurlijk in welwillende overweging nemen. Maar ik zal dan eerst te biecht moeten bij mijn collega van Defensie.

De bezetting van de Cambodja-zetel in de VN zal in het licht van de nieuwe ontwikkelingen nader moeten worden gezien. Over dit onderwerp zal tijdens de komende EG-ASEAN-ministersvergadering in de tweede helft van februari in Maleisië zeker van gedachten worden gewisseld. Overigens hebben de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad zich over het aspect van de bezetting van de zetel van Cambodja in de VN niet — ik herhaal: niet — uitgesproken. Dit had natuurlijk ook een reden. Men was het daar niet over eens. In de afgelopen jaren heeft de kwestie van de zetel nauwelijks een rol gespeeld, omdat de geloofsbrieven in de VN niet in stemming werden gebracht. Ik heb ook geen aanleiding om te veronderstellen dat die praktijk bij de komende zitting van de VN ineens veranderd zou worden. Ik ben mij er wel volledig van bewust, zoals ik in mijn betoog van zojuist ook heb aangegeven, dat, nu er van terugtrekking van de Vietnamese troepen sprake is, het argument om maximale druk op Vietnam uit te oefenen door ondersteuning van de coalitie onder Sihanouk, waarvan ook de Rode Khmer deel uitmaakte, best in een ander daglicht kan komen te staan. Ik

ben ook best bereid om alternatieve opties over de vacante zetel en wat dies meer zij in overweging te nemen. Ik zeg alleen dat mij in ieder geval opvalt dat in de huidige opstelling van de Veiligheidsraad — natuurlijk niet de geringste van allen — dit aspect op dit moment heel uitdrukkelijk buiten beschouwing wordt gelaten. Hierdoor ben ik geneigd te vermoeden, dat het punt van de zetel voorlopig niet ter tafel zal worden gebracht en dat dit straks in de assemblee ook niet in stemming zal worden gebracht.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Maar dit punt was wel een onderdeel van het plan-Evans, het Australische plan.

Minister **Van den Broek**: Dit element is echter niet overgenomen door de vijf van de Veiligheidsraad, wat op zich veelzeggend is. Maar nogmaals, ik hoop dat hierover geen conflict ontstaat, maar dat men zal zeggen: laat dit voorlopig terzijde, laten wij de positieve elementen van het plan tot uitvoering brengen.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Resultaat van de op zich in mijn ogen constructieve redenering van de minister is toch, dat op dit moment de formele zetel van Cambodja in de Verenigde Naties mag worden ingenomen door een coalitie, waarin de Rode Khmer de facto de belangrijkste partner is. Concreet is mijn vraag aan de minister of hij bereid is om toe te zeggen dat vanaf heden het beleid van Nederland erop gericht zal zijn om aan die situatie een einde te maken? Met andere woorden: is de minister bereid om te zeggen dat het Nederlandse beleid in de Verenigde Naties en elders moet bijdragen aan een situatie, waarin de Rode Khmer van de VN-stoel afgaat?

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik begrijp de vraag van de heer Weisglas zeer wel. Maar de heer Weisglas zal het wellicht met mij eens zijn, na de toelichting die ik ook in de richting van mevrouw Herfkens heb uitgesproken, dat het op dit moment innemen van die positie nergens toe bijdraagt. Wij krijgen binnenkort de ASEAN-conferentie. Ik zal natuurlijk van die gelegenheid gebruik maken om met mijn collega's uit die landen diepgaand hierover te spreken. Vervolgens komen wij, Kamer en regering, hierover weer te spreken op het moment dat we het in

een vertrouwelijk beraad hebben over de instructie aan de delegatie naar de VN, waar, naar men weet, dit onderwerp al sinds jaar en dag paraisseert. We zullen ons in ieder geval, voor het geval de geloofsbrieven in stemming worden gebracht, dan nader moeten oriënteren. Ik zou daar nu even niet op vooruit willen lopen, mede gegeven het feit dat de Veiligheidsraad de andere elementen van het plan-Evans heeft overgenomen. Het gaat mij er absoluut niet om — ik onderstreep dat nog eens — om op een of andere manier de Rode Khmer de hand boven het hoofd te houden. Integendeel, ik ben mijn betoog begonnen met uitdrukkelijk aan te geven dat wij buitengewoon instrumenteel zijn geweest met het opnemen van een harde terugwijzing in de door ons mede gesponsorde resolutie over de mogelijke terugkeer van de Rode Khmer. Daarover kan geen begin van een misverstand ontstaan.

Ik denk echter dat we op dit moment in onze bijdrage ook rekening moeten houden met de alternatieven die zich voordoen om daadwerkelijk tot een meer finaal arrangement in Cambodja te komen. Tot dusverre is de internationale gemeenschap daar nog steeds niet in geslaagd. Maar een terugkeer van de Rode Khmer aan de macht is voor ons onaanvaardbaar. Moet ik mij nog duidelijker uitdrukken?

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Natuurlijk bestaat er bij mij en bij niemand enige twijfel over de vraag of deze minister de Rode Khmer de hand boven het hoofd wil houden. Het zou natuurlijk te gek zijn om los te lopen, wanneer een dergelijk schrik- en gruwelbewind steun zou krijgen van deze minister of van wie dan ook in deze Kamer. Maar het is een feit dat de diplomatieke, politiek-volkenrechtelijke invalshoek ertoe leidt, dat we toch medeverantwoordelijk zijn voor een situatie waarin de Rode Khmer recht heeft op een deel van die VN-zetel. Mijn invalshoek is dan, dat ik laat prevaleren onze afschuw van de Rode Khmer boven andere, meer diplomatieke, politiek-volkenrechtelijke invalshoeken en dat ik daarom als mijn mening geef, dat een dergelijke gruwelorganisatie niet op die zetel mag zitten. Nederland zou dus vanaf heden moeten stoppen om daar toch formeel medeverantwoordelijk voor te zijn.

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik wil een in deze vorm gegoten medeverantwoordelijkheid absoluut terugwijzen.

De heer **Weisglas** (VVD): U bent toch voor die VN-resolutie?

Minister **Van den Broek**: Maar dan isoleert u een enkel, niet onbelangrijk element uit de totale problematiek. Ik vind alleen dat deze stellingname op dit moment, na hetgeen ik over de Rode Khmer heb gesteld, verder niets bijdraagt. We kunnen echter op een gegeven ogenblik, in juli of augustus, weer in de situatie terecht komen dat we ons moeten voorbereiden op de vraag hoe een en ander nu moet ten aanzien van de zetel en op de vraag of het handhaven of het afdwingen van een vacante zetel, want daarover gaat het tenslotte, zal blijken de bijdrage te zijn aan die alles omvattende regeling die nu onder andere door de vijf leden van de Veiligheidsraad op basis van het plan-Evans wordt nagestreefd. Dat is mijn enige preoccupatie. De geachte afgevaardigde heeft — hij heeft dat ook meegedeeld — geen enkele verdenking geuit in de richting van het geven van verkapte of achterbakse steun aan een dergelijke verderfelijke groepering als de Rode Khmer. Voorzitter! Ik sluit het kort: ook China is nodig om het probleem op te lossen!

De algemene beraadslaging wordt geschorst.

De vergadering wordt van 12.59 uur tot 13.45 uur geschorst.

□

De **voorzitter**: De ingekomen stukken staan op een lijst, die op de tafel van de griffier ter inzage ligt. Op die lijst heb ik voorstellen gedaan over de wijze van behandeling. Als aan het einde van de vergadering daartegen geen bezwaren zijn ingekomen, neem ik aan, dat de Kamer zich met de voorstellen heeft verenigd.

Regeling van werkzaamheden

De **voorzitter**: Het Presidium heeft nader besloten:
a. het wetsvoorstel 21426 (Weer-

korpsen) mede in handen te stellen van de vaste Commissie voor de politie;
b. het wetsvoorstel 21434 (Regeling Waddenadviesraad) in handen te stellen van de vaste Commissie zeeën; dit in plaats van de vaste Commissie voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening.

Ik stel voor, aan de orde te stellen en te behandelen in de vergaderingen van 6, 7 en 8 februari:

1. de gezamenlijke behandeling van:
- hoofdstuk XI (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) van de begroting voor 1990, met uitzondering van het deel Milieubeheer (21300-XI);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven van hoofdstuk XI (ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) voor het jaar 1988 (wijziging samenhangende met de najaarsnota; tweede wijziging) (20952);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk XI (ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) voor het jaar 1989 (wijziging naar aanleiding van de voorjaarsnota; eerste wijziging) (21270);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven van hoofdstuk XI (ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) voor het jaar 1988 (slotwet; derde wijziging) (21299-06);
- brief over het niet meer meenemen van kasgelden in de begroting van het volgende jaar (20800-XI, nr. 109);
- meerjarenprogramma Woningbouw 1990-1994 (21303);
- meerjarenprogramma Projecten Rijkshuisvesting 1990-1994 (21313);
- nota Bouwprognoses 1989-1994 (indien de voorbereiding zal zijn voltooid) (21351);

2. het deel Milieubeheer van hoofdstuk XI (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) van de begroting voor 1990 (21300-XI);
hierbij is tevens aan de orde:
- brief over de uitvoering van het Nationaal Milieubeleidsplan (21137, nr. 12);

- milieuprogramma Voortgangsrapportage 1990-1993 (21304);

3. het wetsvoorstel Gemeentelijke herindeling van Waterland (20421);

4. de gezamenlijke behandeling van:
- hoofdstuk XIV (Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) van de begroting voor 1990, met uitzondering van de delen Natuurbeheer en Visserij (21300-XIV);
- begroting van het Landbouw-Egalisatiefonds, Afdeling A, van de begroting voor 1990 (20300-B);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk XIV (ministerie van Landbouw en Visserij) voor het jaar 1989 (wijziging naar aanleiding van de voorjaarsnota; eerste wijziging) (21291);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van het Landbouw-Egalisatiefonds, Afdeling A, voor het jaar 1989 (wijziging naar aanleiding van de voorjaarsnota; eerste wijziging) (21292);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven van hoofdstuk XIV (ministerie van Landbouw en Visserij) voor het jaar 1988 (slotwet; derde wijziging) (21299-08);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en van de ontvangsten van het Landbouw-Egalisatiefonds, Afdeling A, voor het jaar 1988 (slotwet; derde wijziging) (21299-10);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en van de ontvangsten van hoofdstuk XIV (ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij) voor het jaar 1989 (wijziging samenhangende met de najaarsnota; tweede wijziging) (21389);
- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en van de ontvangsten van het Landbouw-Egalisatiefonds, Afdeling A, voor het jaar 1989 (wijziging samenhangende met de najaarsnota; tweede wijziging) (indien de voorbereiding zal zijn voltooid) (21390);

5. het wetsvoorstel Regels met betrekking tot collectieve preventie op het gebied van de volksgezondheid (Wet collectieve preventie volksgezondheid) (20977);

6. het wetsvoorstel Aanpassing van het Burgerlijk Wetboek aan de

voorzitter

richtlijn van de Raad van de Europese Gemeenschappen inzake de aansprakelijkheid voor produkten met gebreken (19636).

Overeenkomstig de voorstellen van de voorzitter wordt besloten.

De **voorzitter**: Ik bepaal, dat uitgebreide commissievergaderingen zullen worden gehouden op maandag 12 februari:

I. van 11.15 uur tot uiterlijk 16.30 uur van de bijzondere Commissie voor het jeugdwelzijnsbeleid over de delen Jeugdwelzijnsbeleid van hoofdstuk VI (Justitie) en hoofdstuk XVI (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) van de begroting voor 1990 (21300-VI en -XVI);

II. van 11.15 uur tot uiterlijk 16.30 uur van de vaste Commissie voor het wetenschapsbeleid over het Wetenschapsbudget 1990 (21306);

III. van 16.45 uur tot uiterlijk 23.00 uur van de vaste Commissie voor volkshuisvesting en ruimtelijke ordening over het Meerjarenplan Stadsvernieuwing 1990-1994 (21305);

IV. van 16.30 uur tot uiterlijk 23.00 uur van de vaste Commissie voor welzijn en cultuur over het deel Cultuur van hoofdstuk XVI (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) van de begroting 1990 (21300-XVI).

Het woord is aan mevrouw Haas-Berger.

Mevrouw **Haas-Berger** (PvdA): Mijnheer de voorzitter! De vaste kamercommissie voor volksgezondheid heeft een uitgebreide commissievergadering gepland over het AIDS-beleid van de regering. In het voorlopig schema staat die uitgebreide commissievergadering van de vaste Commissies voor zowel volksgezondheid als sociale zaken en justitie gepland voor 19 februari.

Dit debat over het AIDS-beleid is in de loop van het afgelopen jaar steeds maar weer uitgesteld. U begrijpt, dat men er nu graag over wil praten, omdat er beslissingen moeten worden genomen. De Kamer moet beslissingen nemen en de regering moet beslissingen nemen. Het veld zit daarom te springen.

De UCV werd steeds maar weer uitgesteld omdat de stukken er nog

niet waren. Die stukken zijn er nu nog niet. Er moet een stuk komen van het departement van Sociale Zaken over de aanstellingskeuringen en de pensioenkeuringen, van het departement van Justitie over levensverzekeringen en andere verzekeringen en van het departement van Volksgezondheid over het testbeleid als reactie op het rapport van de Koninklijke Nederlandse maatschappij voor geneeskunst.

Voorzitter! De kamercommissie wil heel graag die UCV op 19 februari houden, juist omdat er duidelijkheid moet komen ook naar het veld toe. Echter, de stukken zijn er nog niet. De Commissie voor volksgezondheid heeft er zich vanochtend over beraden en gezegd dat zij grote soepelheid wil betrachten ter wille van het veld, niet ter wille van de departementen, maar dat het volstrekt onmogelijk is om die uitgebreide commissievergadering, die wij allen zo graag willen houden, doorgang te doen vinden als de stukken van de drie departementen op zaterdag 3 februari niet bij de leden thuis zijn.

Namens de commissies verzoek ik u dan ook, voorzitter, om de bewindslieden te vragen duidelijkheid te geven over de vraag, of zij ervoor willen zorgen dat in ieder geval uiterlijk zaterdag 3 februari de stukken van de drie departementen bij de leden thuis zijn.

De **voorzitter**: Ik zal het stenogram van wat mevrouw Haas zoëven heeft gezegd naar de desbetreffende bewindslieden doorsturen. Ik zal daarbij vragen, mij uiterlijk dinsdag te berichten of de desbetreffende stukken op 3 februari bij de leden kunnen zijn in verband met de planning van de verdere werkzaamheden van de Kamer.

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- **hoofdstuk V (Buitenlandse Zaken) van de rijksbegroting voor 1990, met uitzondering van de delen NAVO en Ontwikkelingssamenwerking (21300-V);**
- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk V (Ministerie van Buitenlandse Zaken) voor het jaar 1989 (wijziging naar aanleiding van de Voorjaarsnota; eerste wijziging) (21274);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven van hoofdstuk V (Ministerie van Buitenlandse Zaken) voor het jaar 1988 (slotwet; derde wijziging) (21299-03);**

- **de delen NAVO van hoofdstuk V (Buitenlandse Zaken) en hoofdstuk X (Defensie) van de rijksbegroting voor 1990 (21300-V en X);**

- **de notitie over het regeringsbeleid inzake nucleaire sancties tegen Zuid-Afrika (21166),** en van:

- de motie-Wiebenga over het zogenaamde gemeentelijke voorkeursbeleid (21300-VII, nr. 14);
- de motie-Willems/Van Es over het voornemen besluiten van lagere overheden voor schorsing voor te dragen (21300-VII, nr. 16).

De algemene beraadslaging wordt hervat.

□

Staatssecretaris **Dankert**: Voorzitter! Ik wil beginnen met een woord van dank, in de eerste plaats aan diegenen die mij hier achter deze tafel welkom hebben geheten en in de tweede plaats aan allen die het woord hebben gevoerd over de Europese problematiek.

Voorzitter! De minister heeft vanmorgen uitvoerig de architectuur geschetst van een behuizing die een groot deel van het noordelijk halfmond beslaat. Ik wil mij beperken tot een van de twee elementen die hij een hoeksteen van die behuizing heeft genoemd. Ik beperk mij tot de Europese Gemeenschap.

De geachte afgevaardigden de heer Weisglas, mevrouw Herfkens en de heer Van Weezel hebben namelijk de vraag op tafel gelegd, of die hoeksteen al voldoende solide is en of die al kan functioneren in dat huis. Ik zou willen zeggen, dat ik daarover op dit ogenblik nog enige twijfel heb. Er zijn drie elementen van groot belang om te bepalen hoe het met die soliditeit staat. In de eerste plaats is dat de voortgang in het interne marktproces, de sociale dimensie inbegrepen. In de tweede plaats is er de intergouvernementele conferentie over de economische en monetaire unie. Het gaat om de vraag in hoeverre die een succes kan worden. In de derde plaats speelt de problematiek van institutioneel evenwicht en democratie. Op dit probleem

De heer Dankert, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken

wees de heer Weisglas in een van zijn interrupties.

Voorzitter! De interne markt ligt redelijk op schema. Tegelijkertijd moet ik zeggen dat er nog een aantal flinke hobbels te nemen is. Ik denk aan de problematiek van de fiscale harmonisatie en aan de veterinaire en fytosanitaire wetgeving, die door het Ierse voorzitterschap nu duidelijk op de agenda is gezet. Ik denk ook aan de moeilijke problematiek van het vrije personenverkeer en al wat daarmee, zowel communautair als intergouvernementeel, op het ogenblik samenhangt. Met de sociale dimensie is voortgang gemaakt door de aanvaarding — zij het slechts door elf van de twaalf lidstaten — van het sociaal handvest tijdens de Europese Raad in Straatsburg. De door de commissie aangekondigde implementatie, de vertaling in richtlijnen, is echter in de komende jaren aan de orde. Wij zitten met het probleem dat het Verenigd Koninkrijk daarbij toch een aanzienlijk beperkter doel voor ogen heeft dan de overige lidstaten.

Daarnaast is er het grensoverschrijdende milieuprobleem. Dit is gelukkig ook een prioriteit van het Ierse voorzitterschap. De Commissie is zich in toenemende mate van dat probleem bewust.

Voorzitter! Voor de politieke en bestuurlijke samenhang is de interne markt op zichzelf niet voldoende. Ik denk dat de ontwikkelingen in

Centraal en Oost-Europa en ook de verschuivingen binnen de Atlantische wereld — de minister heeft daar vanmorgen even op gewezen — op het vlak van de EMU en op het vlak van de bestuurskracht, een snellere integratie van de Europese Gemeenschap noodzakelijk maken dan wij ons tot nog toe konden permitteren. Gelukkig is er in de afgelopen vijf jaar, na het tot stand komen van de Europese Akte en met name na de Europese Raad te Brussel van februari 1988, enorm veel gebeurd. Maar er zal in de komende jaren nog meer moeten gebeuren.

Allereerst is er de EMU, een logisch uitvloeisel van de interne markt. Een monetaire unie versterkt die markt aanzienlijk, zowel wat haar samenhang betreft als waar het gaat om de ontwikkeling van het handelsverkeer.

Voorzitter! Het comité-Delors heeft een goede start gemaakt op de weg naar de intergouvernementele conferentie die op basis van het besluit van de Europese Raad van Straatsburg, als alles adequaat is voorbereid, in december van dit jaar bijeenkomt. Deze voorbereiding moet kunnen leiden tot het slagen van de intergouvernementele conferentie. Het is onze opvatting — en dat is een deelantwoord op de vraag van de geachte afgevaardigde de heer Weisglas — dat tijdens die intergouvernementele conferentie ook de

kwestie van de parlementaire controle op de EMU bevredigend geregeld moet worden. De vraag is vooral of de intergouvernementele conferentie ook gebruikt moet worden voor het verder dichtens van het democratisch gat in de Europese Gemeenschap. De motie die de geachte afgevaardigde op dat vlak heeft ingediend, is daar wat ambivalent over. Ik ga er echter toch van uit, dat het ook zijn bedoeling is dat dit gebeurt. Commissievoorzitter Delors heeft zich in het verleden uitgesproken voor twee intergouvernementele conferenties. De laatste tijd zie ik zijn opvattingen verschuiven naar het ook regelen van de democratische problematiek tijdens de intergouvernementele conferentie over de EMU, die in december van start moet gaan.

Voorzitter! De Nederlandse regering deelt de opvatting dat, als er mogelijkheden gevonden kunnen worden om tijdens de komende IGC de parlementaire controle te versterken, die mogelijkheden dan met beide handen moeten worden aangegrepen. Wij willen ons er ook graag voor inzetten dat die mogelijkheden gecreëerd worden. Wij wachten natuurlijk de commissievoorstellen op dat punt af, want die zijn de consequentie van de uitlatingen die de heer Delors de laatste tijd doet. Tegelijkertijd zullen wij ook zeker proberen om die voorstellen door allerlei overleg te beïnvloeden. Daarbij denk ik met name aan het feit dat de huidige bevoegdheden van het Europees Parlement onder de samenwerkingprocedure afkalven naarmate het witboek over de interne markt zijn voltooiing nadert. Die bevoegdheden zijn namelijk sterk aan dat witboek gebonden, ook in de tijd. Het kan niet zo zijn dat het Europees Parlement in 1994 met minder reële bevoegdheden de verkiezingen in moet dan het thans heeft.

Mijnheer de voorzitter! Ook de invloed van het Europees Parlement op de benoeming van de voorzitter en op de leden van de Commissie moet worden versterkt. Als het kan door verdragswijziging, maar als het niet kan, moet dit gebeuren door binnen het verdrag daarvoor oplossingen — en die zijn er — te zoeken. In haar Brugse speech duidde mevrouw Thatcher de Brusselse commissarissen aan als "appointed bureaucrats". Gezien de politieke rol die de Commissie in toenemende mate speelt — dan denk ik niet alleen aan de voorzitter van de

Dankert

Commissie, maar ook aan de vice-voorzitter de heer Andriessen met zijn sterk toegenomen buitenlands-politiek gewicht — heeft de Brusselse executieve een grotere democratische legitimatie nodig dan die welke er thans is. In de Kamer werd gesproken over de logge Brusselse bureaucratie. Naar mijn mening komt een dergelijke kwalificatie voort uit de afwezigheid van democratische legitimiteit van de Commissie, want op zichzelf is die bureaucratie niet logger dan de normale ambtelijke bureaucratieën in de lidstaten. Het ontbreken van politieke legitimatie, doordat niet kan worden beschikt over een politieke autoriteit in de vorm van de Commissie, leidt er volgens mij vaak toe om te spreken van bureaucratie in Brussel, terwijl men dat niet doet over dergelijke situaties elders.

Mevrouw Herfkens vroeg om meer ambtenaren, met name in verband met de situatie in Oost-Europa. In verband met ontwikkelingssamenwerking is dit probleem ook al aan de orde geweest. Een van de argumenten om Lomé tot een verdrag voor tien jaar te maken, was de belasting van het ambtelijk apparaat. Op zichzelf is de opmerking van de geachte afgevaardigde begrijpelijk, maar de Commissie zal toch ook moeten bezien of het huidige ambtelijk apparaat wel optimaal wordt benut. Ik geef echter toe dat er sprake is van een uitbreiding van taken. Die zal personele consequenties moeten hebben.

De heer **Eisma** (D66): De staatssecretaris sprak over de conferentie en een daarmee parallel lopende conferentie over het opvullen van het democratisch gat. In dat verband zei hij dat hij desbetreffende voorstellen van de Commissie wilde afwachten. Is dat voldoende? Verwacht hij ook nog voorstellen van betrokkenen zelf, zowel op nationaal niveau als op dat van het Europees Parlement?

Staatssecretaris **Dankert**: Het Europees Parlement heeft reeds een aantal voorstellen gedaan. Ik heb mij overigens minder afwachtend opgesteld dan de heer Eisma suggereerde. Ik heb gezegd dat wij ook zullen proberen om die voorstellen te beïnvloeden. Als de Commissie de opvatting is toegedaan — en dat schijnt zo te zijn — dat de IGC zich ook met de problematiek van het democratisch gat moet bezighouden,

dan is het in eerste instantie aan haar om voorstellen te doen. Zo luidt de communautaire procedure. Ik vind het belangrijk dat het ook zo gaat. Tegelijkertijd is er de eigen verantwoordelijkheid van het Europees Parlement. Het vorig najaar heeft het die dan ook genomen.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Ik zou nog graag een vraag stellen over de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement. Ik kan mij vergissen, maar ik meen mij te herinneren dat in november of december van het vorig jaar door de minister van Buitenlandse Zaken — hoewel, het kan ook de minister van Financiën zijn geweest, want die zat toen naast hem — werd opgemerkt dat het al heel wat zou zijn als we erin zou slagen om de bevoegdheden van het Europees Parlement op het punt van de EMU uit te breiden, maar dat we het wel zouden kunnen vergeten — ik zou daar niet om treuren — om de bevoegdheden nog verder uit te breiden, aangezien daartegen erg veel verzet bestaat in een aantal lidstaten. Klopt mijn herinnering?

Staatssecretaris **Dankert**: Voorzitter! Die opvatting is in het verleden inderdaad gehuldigd, zonder dat Nederland ooit gezegd heeft dat Nederland geen voorstander zou zijn van een uitbreiding van die bevoegdheden. Ik heb ook duidelijk gezegd dat wij zullen onderzoeken welke mogelijkheden er zijn, omdat het inderdaad niet zo kan zijn dat noch de EMU, noch die uitgebreidere parlementaire bevoegdheden tot stand komen. Wat dat betreft is er een duidelijke afweging. De EMU is een essentieel onderdeel van dat Europese integratieproces. Laten wij daar geen onduidelijkheid over laten bestaan.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): De standpunten van de Nederlandse regering zijn mij bekend, maar het gaat mij om de taxatie van de mogelijkheden voor een eventuele verdere uitbreiding. Als de heer Eisma met enige tevredenheid gaat zitten, dan vrees ik dat die tevredenheid onvoldoende gefundeerd is op de werkelijke verhoudingen in Europa op dit moment. Dat wilde ik even boven water krijgen.

Staatssecretaris **Dankert**: Tegelijkertijd ga ik ervan uit dat als de

commissievoorzitter op het ogenblik zijn standpunt wijzigt, in die zin dat het in één intergouvernementele conferentie zou kunnen, die commissievoorzitter dat initiatief baseert op wat hij hoort uit de lidstaten en dus ook bepaalde mogelijkheden aanwezig acht. Ik hoop dat dit zo is, maar dat zullen wij uiteraard ook zelf zorgvuldig onderzoeken.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! De heer Van Middelkoop zou als goed democraat toch moeten toejuichen of althans moeten erkennen dat de gewijzigde invalshoek van de regering wellicht is ingegeven door het feit, dat in dit huis een motie is aangenomen, ook al heeft de fractie van de heer Van Middelkoop daartegen gestemd. Dat is uiteraard haar goed recht.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): U zult het mij als goed democraat — als ik die term even mag overnemen — ook niet kwalijk nemen, wanneer ik de werkelijke machtsverhoudingen, die niet alleen een gevolg zijn van de aanvaarding van uw motie, hier wat boven de oppervlakte probeer te halen. Er zijn lidstaten die een wat andere mening zijn toegedaan dan u in uw motie had neergelegd. Daar heb ik, om u wellicht bekende redenen, op dit punt weinig moeite mee, maar ik vind het wel plezierig om het hier even hardop gezegd te krijgen.

Staatssecretaris **Dankert**: Voorzitter! Wij hadden het tot nog toe over verdragsverandering. Dat is natuurlijk niet de enige weg. Ik denk dat ook op een pragmatische weg naar regelingen voor bestaande problemen gezocht moet worden in de sfeer van de versterking van de samenwerking tussen parlement, Raad en Commissie, waarbij te denken valt aan het verder uitwerken van de consultatieprocedure en aan overeenkomsten à la een interinstitutioneel akkoord. Enfin, er zijn tal van oplossingen. Hier in de Kamer is, door de geachte afgevaardigde mevrouw Herfkens, ook uitdrukkelijk gesproken over de kwestie van het functioneren van de samenwerkingsprocedure en met name over de behandeling in de raadsprocedures van door het parlement ingebrachte amendementen. Dit is een discussie die vorig jaar ook al in deze Kamer heeft plaatsgehad. Er is intussen zeker enige verbetering opgetreden. Het lijkt mij

Dankert

trouwens ook essentieel dat parlement en Commissie over de verwerking van amendementen goede afspraken maken en dat er tegelijkertijd tussen Raad en parlement afspraken komen over de gelijktijdigheid, of in ieder geval over het in vergelijkbare tijdspatronen verlopen van de behandelingsprocedure. Wij zitten nu immers nogal eens met de situatie dat de Raad informeel eigenlijk al klaar is met de besluitvorming en dat het parlement dan in feite voor niets met amenderingen op door de Commissie ingediende voorstellen komt. Dat kan beter, maar ik geloof dat het ook een zaak is van de afspraken tussen de instellingen, waar ik even op doelde.

Voorzitter! Ik sprak al over de democratische legitimatie van de Commissie. Ik denk dat de democratische verhoudingen in de Gemeenschap ook gediend zijn met een versterkte greep van de Commissie op de uitvoering van het beleid. Ik heb in een andere kwaliteit in dat verband vaak over de fraudeproblematiek gesproken, maar het geldt natuurlijk ook voor bij voorbeeld de uitvoering van het milieubeleid door de verschillende lidstaten. Wat die uitvoering betreft is een van de ernstigste problemen op het ogenblik de implementatie door de lidstaten van de gemeenschapswetgeving. Het witboek is bijna doorgebladerd, al liggen er nog belangrijke onderdelen. Tegelijkertijd is in de wetgeving van de lidstaten nog maar buitengewoon weinig verwerkt. In de Twaalf zijn in hun totaliteit nog maar veertien richtlijnen tijdig in wetgeving omgezet. Een aantal landen heeft op dat vlak forse achterstanden. Wij zitten een beetje in de middenmoot. Naar ik meen is eergisteren het overzicht per 31 december aan de Kamer toegestuurd. Daaruit blijkt dat Nederland 43 richtlijnen per die datum niet tijdig verwerkt had. Als wij een dag later geteld hadden, zouden dat er zo'n 30 meer geweest zijn. Dus ook in Nederland is die achterstand aanzienlijk en moeten wij naar procedures zoeken om te bewerkstelligen dat het ook hier sneller gaat.

Voorzitter! tot slot nog een enkele opmerking over Schengen, een onderwerp dat door de heer Van Weezel aan de orde is gesteld. Hij heeft daarbij heel sterk verwezen naar de problematiek van de oostgrens van de Bondsrepubliek. Dat is de hoofdreden geweest waarom kanselier Kohl op 14

december heeft meegedeeld, dat hij niet tot ondertekening van de ontwerpovereenkomst over wilde gaan. Het is goed om vast te stellen dat zo langzamerhand ook een aantal andere ontwikkelingen die vooral, maar niet alleen, betrekking hebben op de ontwikkelingen in Oost-Europa, een rol spelen. Het was namelijk onduidelijk op welke wijze de Bondsrepubliek de controle aan de oostgrens zou gaan uitoefenen op niet Oost Duitsers die via die grens in de Bondsrepubliek binnen kunnen komen. Het was ook onduidelijk, hoe de Bondsrepubliek de schijnbare tegenstelling tussen het vrije verkeer vanuit Oost-Europa en een in Schengen-kader afgesproken versterkte persoonscontrole zou verzoenen. Er was de problematiek van de ongecontroleerde toestroom van Oost-Europeanen via de Bondsrepubliek en van migranten uit de Bondsrepubliek die met name in Frankrijk niet gewenst geacht werden.

Zoals de Kamer bekend is, waren de door mij opgesomde problemen rondom de Westduitse oostgrens niet de enige die in die laatste ronde van de onderhandelingen nog onopgelost waren. U weet dat ook de problematiek van de materiële harmonisatie van het asielbeleid, in beginsel aangepakt tijdens de Europese Raad van Straatsburg, en de Luxemburgse opstelling met betrekking tot de fiscaliteit voor de regering meespeelden. Ik praat dan niet eens over de in een latere fase aan de orde gekomen problemen die de Kamer zelf had.

Voorzitter! Wij hebben sinds 1 januari het Schengen-voorzitterschap. Tot nog toe is dat voorzitterschap nog niet echt uitgeoefend, om de eenvoudige reden dat gewacht wordt tot midden februari op een seintje uit de Bondsrepubliek dat ons duidelijk zal maken hoe men daar de oostgrensproblematiek denkt op te lossen. Men heeft ons gevraagd om tot dat ogenblik te wachten. Ik hoop dat de Duitse regering op die termijn met resultaten zal kunnen komen, omdat het gevaarlijk is om op dit ogenblik in de Schengen-procedure al te veel tijd te verliezen. Dat is gevaarlijk omdat de besluitvorming over dezelfde materie in het kader van de Twaalf doorgaat en Ierland bij voorbeeld het voornemen heeft om het nu voorliggende ontwerp-asielverdrag "à douze" tijdens het Ierse voorzitterschap af te ronden. Als dat

gebeurt, dan is er een belangrijk element uit Schengen als het ware weggehaald. Dat zou op zichzelf geen aanmoediging zijn om het Schengenproces tot een goed einde te brengen.

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter! In een ander verband zal Schengen zeker nog aan de orde komen, maar de staatssecretaris heeft het nu ineens over een ontwerp-asielverdrag dat wij niet kennen. Dat is weer in de kokers van de verschillende ambtelijke groepen voorbereid, waarvan de politiek wel gehoord heeft dat men ermee bezig is maar waar de politiek verder niets van weet. Ra, ra, hoe kan dat?

Staatssecretaris **Dankert**: Voorzitter! De opmerking van de heer Van Traa is juist. Tegelijkertijd kan ik hem meedelen dat op het ogenblik op regeringsniveau wordt overleg over hoe op het vraagstuk van de informatievoorziening aan de Kamer oplossingen kunnen worden gevonden die opmerkingen zoals de heer Van Traa die nu maakt, overbodig zullen maken. Wij hebben er nog geen definitieve oplossing voor, maar ik kan hem toezeggen dat die op betrekkelijk korte termijn zal komen, omdat wij bijzonder veel waarde hechten aan intensieve samenwerking met de Kamer, of het nu gaat om de Schengenproblematiek voor de vijf of om de gemeenschapsproblematiek met z'n twaalfen.

□

Minister **Ter Beek**: Mijnheer de voorzitter! Eergisteren en ook vanmorgen is ruim aandacht geschonken aan de fundamentele veranderingen die zich momenteel in Europa voltrekken. Die veranderingen zullen natuurlijk ook ingrijpende gevolgen hebben voor de militaire verhoudingen in Europa en voor de defensie-inspanning van Nederland en de andere NAVO-bondgenoten. Ook daarover is eergisteren uitvoerig gesproken.

Vanavond, bij de behandeling van de defensiebegroting, zullen wij hierover uiteraard van gedachten wisselen. Op een aantal vragen van verschillende sprekers wil ik daarom, ook ter wille van de tijd, liever vanavond antwoorden. Ik beperk mij nu dus tot wat korte en zakelijke kanttekeningen bij enkele onderwer-

pen die eergisteren aan de orde zijn geweest.

Over de defensienota zijn vragen gesteld door de heren Frinking en Van Traa. Die nota zal eind van dit jaar gereed moeten zijn. Ik hoop dat dit inderdaad ook het geval zal zijn. Ik twijfel niet aan het vermogen van mijn eigen departement, dus daar slaat het woord "hoop" niet op. Dat slaat op de afsluiting van het eerste CSE-akkoord. Het ligt namelijk in mijn voornemen, die nota te laten verschijnen na de afsluiting van dat akkoord. Ik heb eergisteravond geproefd dat de verwachtingen hoog gespannen zijn. In alle bescheidenheid: die verwachtingen zijn terecht hoog gespannen.

De heer Frinking sprak over de verhouding tussen het veiligheidsdeel en het defensiedeel. Zoals in vorige defensienota's bevat het eerste hoofdstuk van de nota het brede politiek-militaire kader voor de toekomstige Nederlandse defensie-inspanningen. Ons defensiebeleid moet immers niet alleen aansluiten bij de zich ontwikkelende nieuwe Europese veiligheidsordening, maar het moet daaraan ook een actieve bijdrage leveren. Ik weet nog niet zeker of hieraan misschien twee hoofdstukken gewijd zullen worden, maar het eerste deel zal in ieder geval een produkt zijn van de ministeries van Defensie en van Buitenlandse Zaken samen. Toen ik mijn collega van Buitenlandse Zaken vanochtend in de weer zag met zijn kruiwagen, bouwstenen en cement — dat waren zijn woorden — kreeg ik er ook alle vertrouwen in dat het een goed produkt wordt. Door de betrokkenheid van beide ministeries zal ook de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het veiligheidsbeleid tot uitdrukking worden gebracht, uiteraard met behoud van de verschillende invalshoeken die beide departementen hebben. De heer Van Traa sprak daar ook al over.

Een andere kanttekening bij de uitgangspunten in de defensienota, waarover de heren Frinking en Van Traa behartigenswaardige woorden hebben gesproken. De heer Van Traa sprak over de veranderende veiligheidssituatie die verdergaande bezuinigingen op de defensie mogelijk zal maken. Ik zal nu niet ingaan op het toekomstige financiële kader voor de defensie-inspanning. Ik volsta met een verwijzing naar hetgeen de minister-president

daarover in het debat over de regeringsverklaring heeft opgemerkt. Inderdaad zijn de internationale verhoudingen gunstig voor een succesvol beleid van deze coalitie op het gebied van de internationale veiligheid.

De heer Frinking heeft in zijn betoog terecht al een blik geworpen op de veiligheidspolitiek tot het jaar 2000. Vanavond kom ik hierop terug, maar ik wil mij nu al aansluiten bij de strekking van zijn betoog. De band tussen de Verenigde Staten en West-Europa moet behouden blijven. Dat neemt uiteraard niet weg, dat Europa in de nieuwe veiligheidsordening voldoende inbreng van zichzelf moet kunnen hebben.

De rol van onze strijdkrachten zal zeker veranderen. Ging het tot nu toe om het bieden van een tegenwicht aan het militaire overwicht van het Warschaupact, nu zal het er veel meer om gaan, de huidige veranderingen te laten uitmonden in een nieuwe en stabiele Europese veiligheidsordening met een veel lager niveau van bewapening. Wapenbeheersingsakkoorden vormen daarbij een veilige deur naar de toekomst. Vandaar dat een van de belangrijkste uitgangspunten voor de opstelling van de defensienota het CSE-proces in Wenen zal zijn. Daarbij zet ik een dikke streep onder het woord "proces".

De heer **Leerling** (RPF): De minister verwijst naar datgene wat de minister-president heeft gezegd bij de regeringsverklaring. Betekent dat heel concreet dat er dit jaar niet meer getornd wordt aan de verhoging van de defensie-uitgaven met 0,6%?

Minister **Ter Beek**: Ik verwijs uiteraard naar de opmerkingen van de minister-president. Hij heeft, zoals u bekend is, gezegd dat wij in de loop van dit jaar de balans met elkaar zullen opmaken. Welnu, dat lijken mij heel wijze woorden te zijn geweest.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik heb van de minister-president begrepen dat een en ander ook is gekoppeld aan de uitkomsten van de CSE-onderhandelingen in Wenen. Die balans kan pas worden opgemaakt als meer bekend is over de uitkomsten van Wenen, anders zijn er nationaal gezien niet veel balansen op te maken.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Precies!

Minister **Ter Beek**: Het spijt mij buitengewoon, mijnheer Weisglas, dat u de minister-president verkeerd hebt begrepen. Dat u mij eens verkeerd begrijpt, vind ik niet zo erg.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik wijs erop dat collega Gualthérie van Weezel "precies" riep na mijn opmerking, dus de minister kan zich verder tot de heer Van Weezel en mij richten.

Minister **Ter Beek**: De minister-president heeft gesproken over het moment waarop de voorbereiding van de begroting voor 1991 een aanvang neemt. Dat is dus niet na afloop van de CSE-onderhandelingen.

De heer **Weisglas** (VVD): Denkt de minister dat het gezien "zijn" regeerakkoord, niet het mijne, zinvol is een balans op te maken gericht op verdere toespitsing van de Nederlandse defensie-uitgaven wanneer het CSE-proces nog niet is afgerond? Ik heb herhaaldelijk van de minister begrepen dat het zal gaan om een toespitsing in neerwaartse richting. Ik heb het dan over de eerste fase van dat overleg.

Minister **Ter Beek**: Ik vind het zinvol om regelmatig tussentijds een balans op te maken. De woorden die ik tot dusver heb gesproken over de algemene relatie tussen de omvang van de Nederlandse defensie-inspanning en het CSE-proces, zijn niet de enige. Vanavond zal ik er uitvoerig op terugkomen.

De heer **Leerling** (RPF): Wij bespreken nu de begroting van Defensie.

Minister **Ter Beek**: Nee, wij spreken nu over de NAVO-begroting.

De heer **Leerling** (RPF): Dat klopt, maar een en ander is wel zodanig gekoppeld dat de vragen op dit moment relevant zijn. Ik heb in mijn betoog heel nadrukkelijk gezegd dat wij in dit opzicht afhankelijk zijn van de afspraken in de NAVO. Ik vraag de minister of hij op dit moment de begroting verdedigt, inclusief de groei van 0,6%.

Minister **Ter Beek**: Ik verdedig de

begroting voor 1990, waarin opgenomen is de groei van 0,6%, overeenkomstig de afspraken, gemaakt in het regeerakkoord. Wat dat betreft lijkt mij de vraag tamelijk overbodig.

De heer **Weisglas** (VVD): Collega Leerling kan dit uiteraard ook zelf zeggen, maar ik voel nu toch de behoefte om hem terzijde te staan. Dit was toch geen overbodige vraag, laten wij eerlijk zijn. Laten wij eens kijken naar wat er in de afgelopen weken gezegd is. Ere wie ere toekomt, de minister is tot nu toe een brave collega van minister Van den Broek. Laten wij echter eens kijken naar wat er gezegd is door de fractievoorzitter van de Partij van de Arbeid en de vice-minister-president, los van het kabinet overigens. Wij kunnen overigens niet iedere keer ministers uitnodigen in de Kamer te verschijnen als er individuele gedachten naar voren worden gebracht. Iedere keer wordt weer de gedachte geopperd om vooruitlopend op Wenen een heroverweging van de defensie-uitgaven te beginnen. Ik kan mij heel goed voorstellen dat collega Leerling dan deze vraag stelt. Ik vind dat buitengewoon terecht. U bent ervoor verantwoordelijk, mijnheer Ter Beek, en niemand anders.

Minister **Ter Beek**: Op die verantwoordelijkheid hoeft u mij niet te wijzen, mijnheer Weisglas. Ik ben mij daar ten volle van bewust, maar toch dank. Ik ken u echter ook als een politiek dier.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik heb in de Handelingen liever het woord politicus.

Minister **Ter Beek**: Ik wil de heer Weisglas als redengeving voor mijn antwoord aan de heer Leerling die hij nu terzijde staat, wijzen op twee feiten, namelijk een formeel feit en een politiek materieel feit. Ik heb geen nota van wijziging ingediend. Dat is een formeel feit. Daaruit mag de heer Weisglas opmaken dat ik een begroting verdedig die op basis van afspraken in het regeerakkoord een groei van 0,6% voor 1990 bevat. De heer Weisglas zich zal herinneren dat bij het debat over de regeringsverklaring een motie is ingediend door Groen Links om die 0,6% te schrappen. Een politiek materieel feit is dat

die motie is verworpen. Ik meen dat ik niet duidelijker kan zijn.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Dat is allemaal waar. Dat neemt echter niet weg dat na het debat over de regeringsverklaring de heer Wöltgens en de vice-minister-president, die tevens minister van Financiën en politiek leider van de Partij van de Arbeid is, voortdurend met suggesties zijn gekomen dat het ontspanningsproces zodanig zou zijn dat er harder gelopen zou kunnen worden dan in het regeerakkoord staat. Ook de VVD-fractie zou niets anders willen, maar dan wel na Wenen en na bondgenootschappelijk overleg. Ik denk dat het goed is dat de minister van Defensie nu duidelijk heeft gemaakt hoe hij en dus de regering daar tegenover staat. Ik ben hem daar dankbaar voor. Wij hadden behoefte aan die opheldering.

Minister **Ter Beek**: En de minister van Defensie verwijst in dit opzicht nogmaals naar de uitspraak van de minister-president, gedaan tijdens het debat over de regeringsverklaring. Misschien mag ik de heer Weisglas in overweging geven om die tekst nog eens nauwkeurig na te lezen. Daardoor had een deel van de discussie, zoals wij die nu hebben gehad, misschien kunnen worden voorkomen.

Mijnheer de voorzitter! In de inbreng van nagenoeg alle fracties in de eerste termijn is geweest op het belang van de conventionele-wapen-beheersingsonderhandelingen in Wenen. Collega Van den Broek is vanmorgen mondeling, maar ook schriftelijk uitvoerig ingegaan op de CSE-onderhandelingen. Ik wil nog op één aspect van een eerste CSE-verdrag ingaan, namelijk de verdeling van de reducties. Daarover zijn vragen gesteld door de heren Van Traa, Frinking en Van Dis. Over de verdeling van de CSE-reducties en de vaststelling van de zogenaamde maximum levels of holdings per land wordt tussen de 16 NAVO-landen overlegd in de zogenaamde HLTf-reinforced. Dat staat voor high level task force reinforced. Vergeeft u mij het Engels: ik doe dat niet in opdracht van de heer Ritzen; zo heet het nu eenmaal binnen het NAVO-spraakgebruik. In antwoord op een vraag van de heer Frinking kan ik opmerken dat dit overleg zich niet beperkt tot consultaties over de gevolgen van de reducties. In de

HLTF-reinforced moet de onderlinge verdeling van de reducties worden overeengekomen. De implicaties zullen daarnaast overigens ook in het bestaande NAVO-planningsproces worden gezien.

De heer Van Traa heeft gevraagd hoe het overleg in de HLTf-reinforced er voorstaat. Een feitelijke mededeling mijnerzijds aan zijn adres is: de eerste vergadering van dit overlegorgaan heeft plaatsgevonden op 21 december jongstleden en de volgende vergadering is voorzien voor 9 februari aanstaande. In de eerste vergadering heeft een eerste gedachtenwisseling plaatsgevonden over criteria voor de verdeling van de reducties. Ik zeg met nadruk "over criteria", want over een kwantitatieve cijfermatige verdeling van de reducties is nog niet gesproken. De NAVO-landen zijn het erover eens dat drie algemene criteria van belang zijn voor die verdeling. In de eerste plaats zal natuurlijk het CSE-verdrag zelf in belangrijke mate bepalend zijn voor verdeling van de reducties. Pas wanneer de bepalingen van het CSE-verdrag bekend zijn geworden, kan de balans worden opgemaakt van de precieze omvang van de reducties en de verdeling daarvan. In de tweede plaats zijn militair-operationele criteria van belang. Momenteel zijn de NAVO-strijdkrachten in bepaalde gebieden sterker dan in andere gebieden en het is van belang, bij de verdeling van reducties hiermee rekening te houden. In de derde plaats vormen de nationale wensen van lidstaten van de NAVO ook een criterium voor verdeling van de reducties. Elk land kan in de HLTf-reinforced zijn wensen kenbaar maken. De heer Van Traa vroeg om een redelijk deel voor Nederland, een vraag waarin ik hem herken als een bescheiden mens. Nederland heeft inderdaad kenbaar gemaakt, zeker een redelijk deel van die reducties op zich te willen nemen. Bovendien heeft Nederland voorgesteld dat een land in een bepaalde wapencategorie waar het relatief veel van heeft, meer moet kunnen reduceren wanneer het in een andere categorie weinig of niets heeft te bieden. Onderlinge trade-offs moeten mogelijk zijn. In dit verband heeft Nederland in de HLTf-reinforced kenbaar gemaakt, een meer dan proportioneel deel te willen reduceren in de categorieën tanks en artillerie. Daar staat tegenover dat ons land in de

categorie helikopters weinig of niets heeft te bieden.

De heer **Van Traa** (PvdA): Zal Nederland bevorderen dat in de HLTF- (r) ook de reducties worden besproken die de Bondsrepubliek overweegt waar het gaat om de grondstrijdkrachten, die natuurlijk geen deel uitmaken van het CSE 1-akkoord, maar die wel van beslissend belang kunnen zijn voor de verdeling over de bondgenoten en voor de situatie die we aan zullen treffen als we bij CSE 2 zijn aangekomen? Is dat een gedachte die de Nederlandse regering ondersteunt? Anders krijgt men immers wellicht een informele onderhandeling over wat men doet met reducties die bepaalde bondgenoten aankondigen.

Minister **Ter Beek**: Ik aarzel wat met betrekking tot uw vraag over het mandaat van de HLTF- (r), om uw afkorting maar even over te nemen. Over de Duitse voornemens met betrekking tot een reductie van hun landstrijdkrachten, waarbij in Bonn bovendien nog aan verschillende varianten wordt gedacht, kan ik hem zeggen dat het mijn voornemen is om daar 7 februari, wanneer ik collega Stoltenberg zal ontmoeten, over te spreken. Het was overigens mijn bedoeling om de heer Stoltenberg al voorafgaande aan deze begrotingsbehandeling te spreken, omdat ik wel vermoedde dat dit soort vragen zou worden gesteld. Er was met hem een afspraak gemaakt op 18 januari, maar door familie-omstandigheden heeft die geen doorgang kunnen vinden. De nieuwe datum voor dat gesprek is 7 februari, dus in ieder geval nog voor 9 februari.

De heer **Frinking** (CDA): Ik heb in eerste termijn gevraagd, in hoeverre de NAVO-structuur op dit ogenblik voldoende consultatiemechanismen heeft, die gaan over de huidige voornemens tot reductie buiten CSE-verband, die per land worden voorgenomen en die in onderling verband moeten worden besproken in NAVO-verband. Met andere woorden: beschikt de NAVO over een adequaat politiek afwegingsmechanisme? Ik heb het gevoel dat die vraag ontkennend moet worden beantwoord. Ik begrijp nu dat u daarvoor deze HLTF- (r) naar voren brengt, maar is dat een politiek afwegingsmechanisme, en zo ja, vindt u dat dan voldoende? Wat de

heer Van Traa naar voren brengt is niet zomaar iets, het is eigenlijk een reductie die ligt buiten het directe onderhandelingsgebeuren. Er vinden in meer landen activiteiten plaats op dit punt.

Minister **Ter Beek**: Er zijn allerlei consultatiemechanismen binnen de NAVO. Ik denk dan onder andere aan de activiteiten van het DPC. Ten aanzien van het CSE-project hebben wij te maken met de HLTF, waarin de minister van Buitenlandse Zaken is vertegenwoordigd. Deze werkgroep houdt zich met name bezig met de NAVO-onderhandelingsinzet in Wenen. Tevens is er nu de HLTF-reinforced waarin naast de minister van Buitenlandse Zaken de minister van Defensie vertegenwoordigd is; vandaar dat "reinforced" natuurlijk. In de HLTF-reinforced wordt gesproken over de verdeling van de te verwachten reducties die overeengekomen worden in Wenen. De heer Frinking vroeg terecht of de politieke afweging wel voldoende kan plaatsvinden in de HLTF-reinforced. Wellicht kunnen collega Van den Broek en ik ons nog buigen over die vraag. Ik wijs er wel op dat de ervaring met de HLTF-reinforced tot nu toe nog maar zeer beperkt is, omdat er slechts één bijeenkomst is geweest.

De heer **Frinking** (CDA): Dat beschouw ik ook wel als voldoende, als het gaat om de voorstellen die in Wenen besproken worden. Dienaangaande moet een afweging plaatsvinden. Het betreft dan het harmoniseren van de verdedigingsinspanning en de wapenbeheersing. Prima. Echter, in allerlei landen komen privégedachten op om al wat voorschotjes te nemen. Ik ben daar overigens niet voor. Als vervolgens wordt gezegd dat hierover gesproken moet kunnen worden binnen de NAVO, dat moet een eigenstandige afweging kunnen plaatsvinden. De HLTF is daar echter niet voor.

Minister **Van den Broek**: De HLTF-reinforced wel.

De heer **Frinking** (CDA): Dat is het politieke afwegingsmechanisme, aan de hand waarvan vastgesteld wordt of hetgeen u wilt past in...

Minister **Ter Beek**: Juist om die reden heb ik kenbaar gemaakt wat de Nederlandse voorkeuren zijn. Daarbij

heb ik ten volle beseft dat ik moeilijk gedetailleerder kon zijn dan ik nu ben, omdat wij daarover in de HLTF-reinforced spreken en andere landen ook hun eigen voorkeuren en wensen hebben. Binnen de HLTF-reinforced dient dus gesproken te worden over de verdeling van de reducties. Ik ben het met de heer Frinking eens dat het een groot goed zou zijn als in de HLTF-reinforced een onderlinge afstemming plaatsvond.

De heer **Van Traa** (PvdA): De minister zal het toch met mij eens zijn dat het beter is dat die discussie in een formeel lichaam van de NAVO wordt gevoerd, dan alleen in de krant?

Minister **Ter Beek**: Volledig.

De heer **Frinking** (CDA): Wat is nu de conclusie? Gaat u nog na of het beter kan?

Minister **Ter Beek**: Ik heb al gezegd dat de ervaring met de HLTF-reinforced tot nu toe zeer bescheiden is. Er is slechts één bijeenkomst geweest, waarin een eerste algemeen oriënterende en aftastende discussie heeft plaatsgevonden over de criteria. Wat betreft de nadere invulling, zullen er natuurlijk nog de nodige bijeenkomsten moeten worden gehouden. De eerstvolgende is voorzien voor 9 februari.

Uit het voorafgaande kan dus worden afgeleid dat er nog geen afspraken over de verdeling van de reducties zijn gemaakt. Wel wordt er in het algemeen van uitgegaan, dat de Verenigde Staten een belangrijk deel van de reducties zullen opeisen. De heer Van Dis heeft hierop ook gewezen. Of een dergelijke Amerikaanse claim een uitwerking zal hebben op de reducties van de Westeuropese landen, is nog niet duidelijk. De Verenigde Staten hebben nog geen uitspraak gedaan over de omvang van hun reductie-aandeel. Het is op dit moment dus nog onduidelijk welk deel voor de overige landen zal overblijven. Mocht de uitkomst zijn dat de Verenigde Staten inderdaad een meer dan evenredig deel van de reducties op zich nemen, dan zal onze inzet zijn dat Nederland op zijn minst een evenredig deel van de rest van de reducties toebedeeld krijgt. Mijnheer de voorzitter! Diverse fracties hebben aandacht besteed aan de tweede fase van de CSE-onderhandelingen.

Het is wellicht prematuur om over een CSE 2-akkoord te spreken, terwijl de onderhandelingen over een CSE 1-verdrag nog in volle gang zijn. Ik ben het echter met verschillende afgevaardigden eens dat wij toch die discussie niet uit de weg moeten gaan. De ontwikkelingen in Oost-Europa voltrekken zich in een zeer snel tempo. Het terugdraaien van de klok is ondenkbaar, zoals tot mijn genoegen ook de heer Voorhoeve in een interessante beschouwing in de Volkskrant van afgelopen dinsdag opmerkte. Het hervormingsproces in Oost-Europa is onomkeerbaar. Dat betekent dat ook het wapenbeheersingsproces zal voortgaan. CSE-ervolgonderhandelingen liggen dus in het verschiet. De heren Frinking en Van Traa hebben gesteld dat het CSE 2-akkoord reducties van 50% kan inhouden.

Collega Van den Broek heeft al opgemerkt dat over de doelstelling van een CSE 2-verdrag in de NAVO nog geen afspraken zijn gemaakt. Hij heeft er in de schriftelijke beantwoording ook op gewezen dat hierover binnen het Bondgenootschap geen perfecte overeenstemming bestaat. Maar in ieder geval zullen bij CSE 2-onderhandelingen de in het CSE 1-akkoord overeengekomen plafonds beduidend omlaag gaan. Met hoeveel procent dit dient te geschieden, is uiteraard nog een open vraag. Ik merk op, dat een doelstelling van reducties van 50% hierbij zeker dient te worden overwogen. In die zin sluit ik mij aan bij de opmerkingen van de heren Van Traa en Frinking. Nadere studie op dit punt is nog vereist, mede met het oog op de veranderingen, die dit ten gevolge zal hebben.

Mijnheer de voorzitter! De heren Frinking, Van Traa en Eisma hebben gewezen op het belang van het seminar over militaire doctrines, dat vorige week in Wenen is begonnen en dat tot begin februari duurt. Ik onderschrijf dit belang, mede gezien de ontwikkelingen op veiligheidsgebied in Oost-Europa. Het seminar over militaire doctrines duurt drie weken. In deze periode zullen verschillende sprekers namens Nederland aan de gedachtenwisseling deelnemen. In de eerste week — vorige week — heeft de chef van de defensiestaf, generaal Graaff, met de chefs van staven van de landen van het Warschaupact van de NAVO en de neutrale, niet-gebonden landen in Europa, van gedachten gewisseld over militaire doctrines, de structuur

van de strijdkrachten en de defensieplanning. Het doel van het seminar is overigens niet — dit ter vermindering van misverstand — om nu volledige overeenstemming over deze thema's te bereiken. Het gaat veel meer om een gedachtenwisseling en om het meer begrip krijgen voor elkaars bedoelingen. Vertrouwen wekken staat in het seminar voorop. In antwoord op een vraag van de heer Frinking kan ik hem mededelen, dat de chef defensiestaf vorige week een uiteenzetting heeft gegeven over de Nederlandse veiligheidsinspanning. Hij heeft een schets gegeven van onze krijgsmacht en gewezen op onze bijdrage aan de bondgenootschappelijke defensie. Ook heeft hij benadrukt dat ons land voorstander is van vermindering van de conventionele strijdkrachten tot lagere en gelijke niveaus voor Oost en West. Ik voeg hier nog een persoonlijke noot zijnerzijds aan toe, namelijk dat de chef van de defensiestaf zeer positief gestemd uit Wenen is teruggekomen. Zijn indruk is dat de hoogste militairen van alle betrokken landen ervan overtuigd zijn, dat wij thans een unieke — in de krant zag ik zelfs ergens staan "gouden" — kans hebben om in de sfeer van meer onderling begrip en vertrouwen te werken aan overeenkomsten over lagere niveaus van bewapening en meer stabiele veiligheidsverhoudingen in Europa.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Voorzitter! Nu ik dit geweldige betoeg over de uitlatingen van de chef van de defensiestaf hoor, wil ik de minister graag een vraag stellen. Is het correct — ik heb het knipsel nu niet bij mij, want ik wilde het daar vanavond pas over hebben — dat dezelfde chef van de defensiestaf ook heeft gezegd dat, hoe een en ander er strategisch allemaal uit ging zien en waar de reducties toe gingen leiden, hem volkomen duister waren?

Minister **Ter Beek**: De chef defensiestaf leeft, net als wij allemaal, in een onzekere wereld. Enige terughoudendheid bij de stelligheid waarmee je bepaalde ontwikkelingen voorspelt, is zeker geboden. Maar om nu generaal Graaff te citeren alsof hij het helemaal nergens meer zag zitten, lijkt mij ook wat overdreven!

Mevrouw **Van Heemskerck**

Pillis-Duvekot (VVD): Ik moet dit meteen recht zetten. Dat bedoel ik niet. Ik ben ervan uitgegaan dat de chef defensiestaf een en ander zeer zeker weet. Maar in verhouding tot hetgeen hij in Wenen heeft gehoord en gezien en alle goede optimistische gedachten die we allemaal hebben, was zijn kijk op de toekomst, CSE 2 en een strategie, volgens het kranteartikel waarin hij werd geciteerd buitengewoon duister.

Minister **Ter Beek**: Aangezien u het citaat niet uit uw hoofd kent en ik het helemaal niet gelezen heb, zal ik er in tweede termijn op terugkomen aan de hand van het juiste citaat.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Misschien mag ik de laatste twee onderwerpen die de minister besprak, CSE 2 en het seminar, koppelen aan de vraag die ik in eerste termijn heb gesteld en die nu wellicht tussen wal en schip dreigt te vallen. Ik heb erop gewezen dat het misschien wat riskant is om CSE 1 en CSE 2 uitsluitend in het perspectief te bezien van de cijfermatige verlagingen van wapens en dergelijke. Er zou voor CSE 2 wel eens een rol kunnen zijn weggelegd om juist wat meer te spreken over militaire doctrines en dergelijke. De ervaringen van zo'n seminar zouden daarin ingebracht kunnen worden. Als er alleen maar over cijfers wordt gesproken en als de publieke opinie wordt gemobiliseerd in een voortdurend ontwapeningsproces, dan kan je in een soort neerwaartse spiraal terecht komen, die op nul uitkomt en die dus ook de Amerikaanse militaire presentie in Europa in de waagschaal stelt.

Minister **Ter Beek**: Ik kies voor de andere invalshoek, namelijk dat het CSE-proces als zodanig ook buitengewoon belangrijk is. Dit proces is niet alleen van belang vanwege de lagere reducties en lagere niveaus van bewapening, maar ook voor het gestructureerd kader voor het traject omlaag. Sommigen hebben er al op gewezen dat het risico ontstaat dat het ene land dit en het andere land dat doet. De vergelijking is wel eens vaker gemaakt: een kruiwagen waar de kikers aan alle kanten uitspringen. Ik denk dat het CSE-proces ook een uitermate belangrijke bindende functie en betekenis zou kunnen hebben. Om die reden hecht ik eraan dat het van belang is om niet op te

houden bij CSE 1, maar ook het perspectief van CSE 2 nu al te openen.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Ja, volkomen akkoord, maar bent u het met mij eens dat er een moment komt dat er toch eerst gesproken moet worden over de rol van de kernwapens, de verhouding tussen kernbewapening en conventionele bewapening en wat de betekenis is van militaire doctrines enzovoorts, voordat voortdurend alleen maar over reducties in cijfermatige hoeveelheden wordt gesproken?

Minister **Ter Beek**: Dat gebeurt op dit moment natuurlijk ook. Ik kom daarop straks nog terug. Binnen de NAVO is de HLG aan het werk, juist nu, met een studie over bij voorbeeld de relatie tussen conventionele en nucleaire wapens en de rol van de nucleaire wapens. Ik neem hiermee echter al een voorschotje op hetgeen ik nog wil gaan zeggen.

Mijnheer de voorzitter! Een belangrijk onderwerp dat bij de uitvoering van het CSE-akkoord aan de orde is, betreft de verificatie. De heren Weisglas en Frinking hebben over de wijze waarop de verificatie zou moeten worden georganiseerd enkele vragen gesteld, onder verwijzing naar het pleidooi van minister Baker voor een NAVO-verificatiestaf. Laat ik helderheid verschaffen. Naar mijn overtuiging ziet het er niet naar uit dat de NAVO een verificatie-organisatie met eigen inspecteurs en dergelijke zal opzetten.

Het CSE-akkoord is een verdrag dat zal worden ondertekend door 23 afzonderlijke lidstaten van het Warschaupact en de NAVO. De controle op de naleving van de bepalingen van het CSE-akkoord zal dan ook de nationale verantwoordelijkheid van die landen zijn. Het voorstel van minister Baker houdt in dat afzonderlijke landen bij de uitvoering van hun verificatie-activiteiten worden bijgestaan en dat in het bijzonder inspecties van de afzonderlijke bondgenoten op elkaar worden afgestemd. In die gedachten kan ik mij zeer goed vinden. Zoals de meeste andere bondgenoten, hebben ook wij inmiddels een eigen verificatie-organisatie opgericht. Tegelijkertijd streven wij echter naar samenwerking met de andere bondgenoten en naar onderlinge afstemming van ieders activiteiten. Die samenwerking

krijgt vorm in de Westeuropese Unie en in de NAVO. Met een aantal Europese bondgenoten — ik doel vooral op België en Luxemburg — zal ik de mogelijkheden voor intensieve samenwerking nagaan. Ik heb reeds contacten gelegd met mijn Belgische en Luxemburgse collega.

Bij alle bondgenoten leeft natuurlijk het besef dat het praktisch ondoenlijk is om op eigen houtje het CSE-akkoord te verifiëren en dat niet op elkaar afgestemde activiteiten alleen maar leiden tot dubbel werk en tot lacunes bij de controle op de naleving van de verdragsbepalingen. Daarom gebruiken wij en de andere landen de nationale activiteiten als bouwstenen voor een zo goed mogelijk op elkaar afgestemde verificatie, waarbij grotere doelmatigheid en kostenbesparing prettige bijkomstigheden zijn.

Mijnheer de voorzitter! De heer Frinking wil interrumperen. Ik spreek eerst mijn volgende zin uit. Meer specifieke informatie hierover zeg ik gaarne toe; zij zal worden gegeven in de CSE-notitie, die door de minister van Buitenlandse Zaken is toegezegd.

De heer **Frinking** (CDA): Ik heb een aanvullende vraag. Welk bezwaar is eigenlijk door die NAVO-landen naar voren gebracht tegen een coördinatie van die verificatie in NAVO-verband? Het is natuurlijk een verdrag — Frankrijk uitgezonderd — van 23 afzonderlijke landen. Iedereen weet echter dat het ook een verdrag is tussen twee veiligheidsorganisaties. Wat is het bezwaar tegen coördinatie in NAVO-verband?

Minister **Ter Beek**: Het lijkt mij dat er geen bezwaar is tegen coördinatie. In de contacten die ik heb gehad, heb ik zo'n bezwaar nog niet kunnen bespeuren. Naar mijn mening ziet men vooral praktische, organisatorische problemen — dit staat nog los van politieke problemen; ik aarzel om daarover te spreken — in het oprichten van een aparte organisatie. Het gaat hierbij natuurlijk om meer samenwerking. Dat brengt mij op een volgend punt.

De heer Frinking heeft gesproken over de Europese waarnemings satelliet. Hij vroeg in de eerste plaats naar de noodzaak van zo'n satelliet. Welnu, in de Westeuropese Unie is nagegaan of er inderdaad behoefte bestaat aan een Europese waarnemings satelliet. Op basis van een studie van een speciaal daarvoor

ingestelde werkgroep is geconstateerd dat die behoefte bestaat. Die behoefte berust overigens niet uitsluitend op de verificatie van akkoorden over conventionele wapenbeheersing. Zij is ook ingegeven door de mogelijkheden die een waarnemings satelliet biedt voor crisisbeheersing in het algemeen en voor — ik geef maar eens een voorbeeld — monitoring van milieurampen. Die behoefte is geconstateerd.

Nu wordt bekeken op welke wijze waarnemings satellieten zoals de huidige Spot en de nog komende Helios in deze behoefte kunnen voorzien en welke vormen van samenwerking daarbij mogelijk zijn. Ook de mogelijkheden tot samenwerking met betrekking tot nog te ontwikkelen waarnemings satellieten en waarnemings satelliet systemen worden op dit moment onderzocht. Het is bekend dat Nederland aan deze onderzoeken meewerkt. Laat ik echter proberen realistisch te zijn: besluiten zullen nog wel enige tijd op zich laten wachten.

Mijnheer de voorzitter! Verschillende leden van deze Kamer hebben gevraagd of Nederland bereid is om aan een eventuele VN-vredesmacht in Cambodja deel te nemen. Sommigen hebben dat gedaan bij het NAVO-deel, zoals de heer Weisglas en de heer Leerling, en anderen bij de defensiebegroting, zoals de heer Vos. Als ik anderen, die het ook gedaan hebben, ben vergeten vraag ik daarvoor bij voorbaat excuus. Ik kan op die vraag met een volmondig "ja" antwoorden. Nederland is bereid, aan die vredesmacht bij te dragen. Dat moet u van mijn kant zien als een politieke wilsverklaring, want over de aard en omvang van deze vredesmacht is nog niet veel bekend. Het enige wat je zou kunnen zeggen, is dat wel al duidelijk is geworden dat deze vredesmacht groter zal zijn dan UNTAG, de VN-vredesmacht in Namibië. Mijn bereidheid om deel te nemen is daar. Ik teken daarbij aan dat ik in de defensienota nader wil ingaan op het algemene vraagstuk van de VN-vredes machten.

De heren Van Traa, Leerling, Frinking en Eisma en mevrouw Van Es hebben gesproken over de toekomst van de NAVO-strategie met name in relatie tot de rol van de SNF en van de voorwaartse verdediging. Het Comprehensive Concept van de NAVO schept uitzicht op onderhan-

delingen over de SNF-raketten als de uitvoering van het CSE-akkoord ter hand is genomen. Tegelijkertijd moet de rol van de sub-strategische kernwapens als zodanig worden gezien in het licht van de conventionele wapenbeheersing en van de politieke ontwikkelingen in Europa. Ik kijk nu ook in de richting van de heer Van Middelkoop.

De Nuclear Planning Group heeft opdracht gegeven, een studie te verrichten naar de gevolgen van een CSE-akkoord voor de rol van de kernwapens. In dit verband is de gedachte van een minimale afschrikking van grote betekenis. Deze verdient nadere uitwerking. De nadruk dient te liggen op de politieke rol van de kernwapens. De gevechtsveldfunctie dient zeker onder de nieuwe politieke omstandigheden te worden vermeden. De studie naar de rol van de sub-strategische bewapening zal zich niet alleen richten op de raketssystemen, maar zeker ook betrekking hebben op de nucleaire artillerie, die — en in dit huis is dat bijna een overbodige mededeling — aan de nodige kritiek onderhevig is. Ten slotte zal ook het stand-off-vermogen van de vliegtuigen, waarnaar de heer Eisma vroeg, aan de orde komen.

Ik hecht eraan in de defensienota tot een evenwichtige beoordeling van de nucleaire problematiek te komen. De discussie over de toekomst van de sub-strategische kernwapens maakt deel uit van een bredere discussie over de strategie als zodanig, een discussie die eigenlijk pas kort geleden is begonnen. Het is nu te vroeg voor conclusies. In de defensienota zal nader op deze vraagstukken worden ingegaan.

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter! Ik ben heel gelukkig dat als het ware het begin van de kogel door de kerk is. De minister had het over een studie. Toen vroeg ik mij af, welke studie dat was. Ik begrijp dat het de defensienota is.

Minister **Ter Beek**: Nee, nee, dat is de studie van de HLG. De nucleaire problematiek in haar brede samenhang en brede betekenis zal in de defensienota aan de orde komen.

De heer **Van Traa** (PvdA): En wel met die denkrichting, die u hier nu al op tafel heeft gelegd?

Minister **Ter Beek**: Met de denkrichting die u hopelijk een beetje van mij kent.

De heer **Van Traa** (PvdA): Ja, maar ik praat nu met de minister in een andere capaciteit, helaas niet meer als lid van mijn fractie.

Minister **Ter Beek**: Daar hebt u gelijk in. Vandaar dat ik vrij uitvoerig deze passage naar voren heb gebracht om duidelijk te maken hoe ik mij dat voorstel.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Ja en nu, mijnheer de voorzitter, is er toch het verschil dat ik nooit in één fractie met de heer Ter Beek heb gezeten.

Minister **Ter Beek**: Dat ligt aan u!

De heer **Van Traa** (PvdA): Dat ligt niet aan ons hoor!

Mevrouw **Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Kan de heer Ter Beek daarom nog even vertellen wat in zijn lijn lag?

Minister **Ter Beek**: Wat ik nu voorgelezen heb, spoort daar volledig mee.

Mevrouw **Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Dat is dan niet erg duidelijk!

Minister **Ter Beek**: Als ik zeg dat het volledig spoort, dan lijkt mij dat heel duidelijk.

Mijnheer de voorzitter! Ik kom nog even terug op de woorden van de heer Van Traa. Hij besteedde aandacht aan de suggestie van de Atlantische commissie over het overnemen van nucleaire taken van de Bondsrepubliek. Ik wil ook bij nucleaire zaken zoeken naar creatieve oplossingen voor de problemen, waarvoor wij staan. Maar, om te beginnen, is niet duidelijk aan welke taken of wapensystemen wordt gedacht. Nog meer in het algemeen geldt dat de organisatie van de verdediging van het bondgenootschappelijke grondgebied als één geheel wordt beschouwd. De rol van de kernwapens kan en zal de komende periode veranderen. Dat zal echter gelijkelijk moeten gelden voor de Bondsrepubliek, Nederland en de andere betrokken landen.

Mijnheer de voorzitter! Ik ben aan het eind van mijn beantwoording

gekomen. Ik wil echter nog meedelen dat ik vanavond terugkom op de vragen over leveringen aan Turkije. De heer Eisma en mevrouw Van Es hebben vragen gesteld tijdens het debat over de NAVO; anderen hebben dat gedaan bij de behandeling van de defensiebegroting.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Voorzitter! Ik wil de heer Ter Beek nog even een vraag stellen, die de minister van Buitenlandse Zaken heeft laten liggen. Die vraag heb ik in eerste termijn al impliciet gesteld.

Minister **Ter Beek**: De minister van Buitenlandse Zaken zit er nog.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Hij heeft de vraag voor u laten liggen, misschien omdat het zo'n moeilijke vraag was. Ik vroeg namelijk om een reactie van de regering op de uitlatingen van uw collega van de BRD, de heer Stoltenberg, over de positie van Duitsland in de NAVO. Hij heeft toch vrij aandacht trekkende uitspraken gedaan over een eventuele "Alleingang" of een eventueel vertrek van een verenigd Duitsland uit de NAVO. Ik neem aan dat die uitspraken contrair aan de opvatting van de Nederlandse Regering zijn. Zij zijn in elk geval strijdig met de opvattingen van de Amerikaanse administratie.

Minister **Ter Beek**: Ik heb dat interview in "Die Welt" ook gelezen. Ik ga ervan uit dat de heer Van Middelkoop het met mij eens is, dat het verstandig en wijs is om nu geen uitspraken te doen en eerst 7 februari, wanneer ik de heer Stoltenberg zal ontmoeten, af te wachten. Ik zal dan aan hem vragen hoe hij die uitspraken bedoeld heeft. In dit debat is vandaag uitermate veel gesproken over de Duits-Duitse ontwikkelingen. Er is ook nogal veel de nadruk gelegd op het feit, dat wij als buurland van de Bondsrepubliek toch wel uitermate geïnteresseerd zijn bij wat zich daar allemaal afspeelt. Ik vind het in zijn algemeenheid van groot belang om ook de bilaterale dialoog met de Bondsrepubliek goed te voeren. Ik ben dus zeker van plan om daarover met hem te spreken.

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Ik verwacht niet anders. Het zou toch aardig zijn — de minister maakt het zich nu wel erg gemakkelijk — om nu

Ter Beek

in elk geval van hem te vernemen met welke intentie hij dat gesprek ingaat.

Minister **Ter Beek**: Ik vind dat wezenlijke vragen voor de veiligheid van Europa in bondgenootschappelijk verband besproken dienen te worden. Ook de koers dient in bondgenootschappelijk verband uitgezet te worden.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Het spijt mij zeer dat minister Ter Beek de vragen over de levering van straaljagers naar Turkije niet nu aan de orde wil stellen. In de schriftelijke voorbereiding is op onze vragen daarover een antwoord gegeven.

Minister **Ter Beek**: Dat waren antwoorden van de heer Van den Broek.

De heer **Eisma** (D66): Dat is juist. Het is voor ons toch wel heel vervelend dat wij niet bij dit onderdeel, waarbij de heer Van den Broek aanwezig is, over deze zaak kunnen praten. Ik neem aan dat er vanavond een andere samenstelling achter de regeringstafel zit. Daarom vraag ik de minister om nu zelf nader op deze zaak in te gaan. Dan kunnen wij ook in deze samenstelling daarover praten.

Minister **Ter Beek**: Als het gaat om de verplichtingen die Nederland op zich heeft genomen in het kader van het IDDP, dan lijkt mij dat een typische aangelegenheid voor de minister van Defensie. Als het gaat over de problematiek van de mensenrechten die in de kwestie van Turkije ook aan de orde is gesteld, dan is dat een aangelegenheid die tot de portefeuille van de heer Van den Broek behoort.

De heer **Guathérie van Weezel** (CDA): Stelt u die discussie ook tot 7 februari uit?

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Mijn keuze om het hier aan de orde te stellen kwam voort uit het feit dat de minister van Buitenlandse Zaken er nu samen met de minister van Defensie is. Ik zie dat beide ministers nu achter de kathedraal staan. Dat doet mij wel een beetje denken aan een komisch duo. In tweede termijn kom ik nog...

De **voorzitter**: Dat lijkt mij een heel

juiste gedachte; laten wij nu tot die termijn overgaan.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Neen, voorzitter. Ik had de minister van Defensie nog een andere vraag willen stellen.

De **voorzitter**: Neen, u wilde één interruptie plaatsen.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Ja, maar dit was niet mijn interruptie. Ik wilde slechts de minister van Defensie steunen in zijn toezegging dat hij vanavond op deze kwestie terug zou komen. Ik had hem echter iets anders willen vragen.

Mijnheer de voorzitter! De minister van Defensie heeft aangekondigd dat over de rol van kernwapens nader geschreven en gesproken zal worden in en naar aanleiding van de defensienota. In verband daarmee heb ik een vraag gesteld over het streven naar een allesomvattende stop op kernproeven, in relatie tot de vierde vervolgsamenstelling van het NPV, die dit najaar plaatsvindt. Valt nog te verwachten dat de Nederlandse regering daaraan voorafgaande een standpunt inneemt, of zullen we ook daarop moeten wachten tot de discussies naar aanleiding van de defensienota, wat misschien te laat zal zijn voor de door mij bedoelde vervolgsamenstelling?

Minister **Ter Beek**: Ik begrijp heel goed dat u vanwege mijn eerste belangstelling, respectievelijk betrokkenheid bij dit onderwerp deze vraag aan mij stelt. De kwestie van de kernproeven behoort echter tot de portefeuille van de minister van Buitenlandse Zaken. Zo zit de wereld nu eenmaal in elkaar. Als u het standpunt van de Nederlandse regering op dit punt wilt weten, zult u dat dus aan hem moeten vragen.

De **voorzitter**: Wij gaan nu over tot de tweede termijn, waarin ik de Kamer vraag, uiterst terughoudend te zijn bij het interrumperen. Het is de bedoeling, vandaag de begrotingen van Buitenlandse Zaken en van Defensie af te ronden. Ik zal derhalve uiterst terughoudend zijn in het toestaan van interrupties.

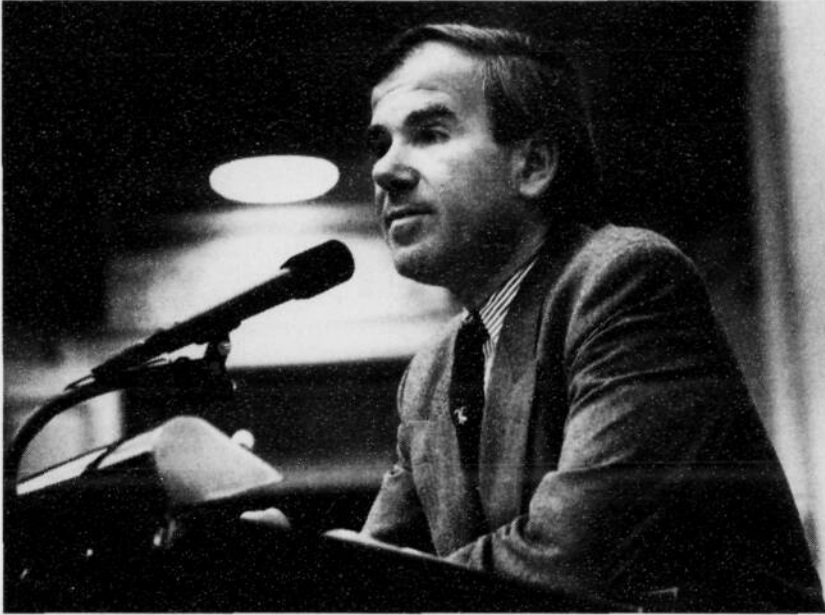
□

De heer **Weisglas** (VVD): Mijnheer de voorzitter! Ik dank de drie bewindslieden voor de beantwoor-

ding. In eerste termijn vroeg ik mij af of minister Van den Broek in staat zou zijn om de door hem voorgenoemde continuïteit in het buitenlands beleid te handhaven. Niet direct, maar indirect is daarop een antwoord gekomen. Uit de woorden van minister Van den Broek maak ik op dat hij, ondanks dat hij thans is omgeven door vroeger bevlogene sociaal-democraten als Ter Beek, Dankert en Pronk, ruimschoots in staat is om die continuïteit, aangepast aan gewijzigde omstandigheden in de wereld — let wel: niet in Nederland, maar in de wereld; dat is onze invalshoek — te handhaven. Daar ben ik blij mee. Ik durf zelfs zo ver te gaan — maar dan begeef ik mij in theoretische bespiegelingen — om te zeggen dat de inbreng van minister Van den Broek zodanig van aard was dat VVD-ministers in een VVD/CDA-kabinet er geen bezwaar tegen zouden hebben gehad. Nogmaals, wij zijn daar blij mee, juist omdat bij de huidige veranderingen in de wereld, verstandige continuïteit in het buitenlands beleid belangrijk is.

Daarmee is eigenlijk indirect ook antwoord gegeven op de vraag naar het primaat van het buitenlands beleid. Door de inhoud van zijn betoog en door de presentatie daarvan heeft de minister duidelijk gemaakt dat het hoofddoel van het buitenlands beleid ligt waar het thuishoort, namelijk bij het ministerie en bij de minister van Buitenlandse Zaken. Toch herhaal ik mijn meer toegespitste vraag, welke opvatting de minister van Buitenlandse Zaken heeft over de mening van minister Pronk dat Ontwikkelingssamenwerking niet in de eerste plaats een hulpministerie, maar een politiek ministerie is. Nogmaals terzijde: ik heb al eerder gezegd dat het eigenlijk helemaal geen ministerie is.

Mijnheer de voorzitter! Schriftelijk is ingegaan op onze opvattingen over een breed uitwisselingsprogramma met Oost-Europa. Dank daarvoor. De culturele invalshoek, inclusief de coördinatie door Buitenlandse Zaken, spreekt ons zeer aan, maar toch is het allemaal nog te cultureel. Het is niet breed genoeg. Wil de minister nog ingaan op andere aspecten, zoals deskundige en politieke ondersteuning van organisaties? Dan zou het een breed uitwisselingsprogramma tussen Oost en West kunnen worden genoemd, waarin alle

De heer Weisglas (VVD)

aspecten aan de orde komen. Dat moet er ook echt van worden gemaakt.

Dan de hulp aan Oost-Europa, voorzitter. President Delors van de Europese Commissie heeft gezegd, dat zijn 40 mld. per jaar een illustratie was van een absurde consequentie van een benadering die hij zelf heeft gekozen. Dit staat in de schriftelijke antwoorden. Ik moet zeggen — maar wij zijn hier niet in discussie met de heer Delors — dat dergelijke redeneringen mij toch niet zo aanstaan, namelijk om eerst een theorie op te roepen en dan zelf te zeggen: ik heb dat gezegd om aan te tonen hoe absurd mijn eigen theorie is. Ik denk niet dat de geloofwaardigheid van de Europese Commissie daarmee gebaat is en ik ben blij dat de minister er afstand van neemt.

40 mld. is een waanzinnig hoog bedrag, maar dat neemt niet weg dat de 87 mln. die tot op heden door Nederland is uitgetrokken, in onze ogen een te laag bedrag is, zeker wanneer ook de bijdrage aan de bank voor Oost-Europa uit dat bedrag betaald moet worden. Hoe kan dat? Dat is toch al meer dan 87 mln.? Mijn dringende vraag aan de minister is, of hij wil overwegen om het bedrag van 87 mln. toch substantieel te verhogen. Ik vind die bijdrage van Nederland te weinig en ik begrijp niet hoe de minister kan schrijven dat Nederland koploper is, wanneer wij

een dergelijk bescheiden bedrag hebben uitgetrokken.

Over de Europese ontwikkelingsbank heb ik de volgende vraag. De heer Ruding en Amsterdam zijn kandidaat, heb ik gezien: in die volgorde staat het er. Is het juist, zo vraag ik aan de minister, dat ik er de conclusie uit trek, dat het bewust in die volgorde staat?

Over de verhouding tussen de EG en de Oosteuropese landen merk ik kort het volgende op. Wij zeggen ja tegen de eerste fase betreffende de handelspolitieke samenwerkingsakkoorden, alsmede tegen de tweede fase betreffende speciale associatieakkoorden. Wij zeggen echter nee tegen een toetreding nu, ook tegen die van de DDR. Daarover is een uitgebreide discussie vanochtend aan de interruptiemicrofoon geweest. De VVD-fractie deelt de opvatting van de minister ten aanzien van de toetreding van de DDR tot Europa: wel als onderdeel van eenheid in Duitsland, als sluitstuk of als parallelle ontwikkeling, zo u wilt, maar niet nu, daarop vooruitlopend, apart. Dat is ook onze visie. Wij steunen de minister wanneer hij die visie blijft uitdragen, formeel en informeel, ook wanneer hij dit op een bepaald moment formeel binnen de EG doet. Een te langgerekte discussie binnen de EG over dat punt lijkt ons niet nuttig.

Ik maak weer een opmerking

tussen haakjes, voorzitter. Ik had het iets ruimhartiger gevonden van de minister, wanneer hij zijn ondersteuning van de complimenten van de Kamer aan het adres van ambassadeur Stork niet alleen in de schriftelijke antwoorden zou hebben vermeld, maar het ook hier in deze Kamer zou hebben uitgesproken. Haakje sluiten.

Dank aan de staatssecretaris voor zijn reactie op de motie over de democratisering in Europa en de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement. Hij — de regering — wil onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om tijdens de intergouvernementele conferentie over de EMU te komen tot verdere democratisering. Ik ga — dat is tevens mijn vraag — nog een stapje verder: niet alleen onderzoeken welke mogelijkheden er zijn, want dat is mij nog steeds iets te passief. Ik bepleit het nemen van initiatieven en het onderzoeken hoe de Nederlandse initiatieven bij de andere landen en bewindslieden in de EG vallen. Dat is net een accent sterker. Zo heb ik in ieder geval mijn motie die door praktisch alle fracties in deze Kamer — ook door het CDA — is gesteund, indertijd bedoeld.

De verbreding van de Atlantische relatie, zoals de minister van Buitenlandse Zaken die heeft geschetst, uitmondend in nieuwe instituties en in een Euro-Atlantisch actieplan, spreekt ons aan. Toch heb ik ook in deze tweede termijn nog de vraag aan de minister om dit — wij komen er later op terug — nog iets verder uit te werken dan hij het heeft gedaan in eerste termijn.

Ziet de minister van Buitenlandse Zaken de CVSE ook als permanent politiek forum van de toekomst? Die vraag is nog niet concreet beantwoord. Dit geldt ook voor de vraag hoe hij in dat kader de opvattingen van de heer Voorhoeve ziet — uiteraard namens de VVD-fractie tot uitdrukking gebracht — over een regionaal collectief veiligheidssysteem in Europa. De heer Ter Beek heeft er in algemene zin positief op gereageerd. Graag verneem ik nog een reactie op de specifieke benadering van de heer Voorhoeve, van de VVD-fractie, zoals weergegeven in dat artikel en nu uiteraard door mij in mijn inbreng.

Voorzitter! Ik kom nog even bij minister Ter Beek, die juist weer de zaal binnenkomt. Minister Ter Beek is duidelijk geweest over de defensieuitgaven — wij komen er vanavond

op terug — daar waar het gaat om het regeerakkoord en zijn inzet. Maar het moet mij toch in tweede termijn van het hart, dat het niet alleen de heren Wöltgens en Kok waren, maar dat het ook de heer Ter Beek zelf was — zie het interview in Vrij Nederland — die allerlei luchtballonnetjes opliet, speldeprikjes gaf en ideeetjes naar voren bracht die de vragen die hem vandaag zijn gesteld over het al dan niet eenzijdig zijn van verlagen van de Nederlandse defensie-uitgaven, absoluut niet theoretisch hebben gemaakt.

Minister Ter Beek: Hoewel de heer Weisglas niet het woord heeft gevoerd namens zijn fractie bij de behandeling van defensiebegroting — dat doet mevrouw Van Heems-kerker — hoop ik van ganser harte dat hij vanavond bij de behandeling van deze begroting aanwezig is.

De heer Weisglas (VVD): Zeker, voorzitter. Wanneer de heer Ter Beek het woord voert in deze Kamer, zou ik niet op straat willen lopen of in het café willen zitten.

Voorzitter! De fractie van De VVD blijft erbij, dat de benadering van de minister van Buitenlandse Zaken inzake het Midden-Oosten, te passief is. Ik heb er niet de tijd voor en het is ook niet nodig om alle argumenten nog eens te noemen. Ik noem alleen de twee hoofdpunten: erop aandringen bij de EPS-partners dat het handvest van de PLO verandert en dat de wens om te komen tot de uiteindelijke vernietiging van de staat Israël uit dat handvest gaat en het samen met de EPS-partners bekijken — inderdaad voorzichtig — of er mogelijkheden zijn om de infame resolutie waarin zionisme gelijk wordt gesteld met racisme, van tafel te krijgen. De VVD-fractie blijft erbij dat op die twee punten de minister van Buitenlandse Zaken te passief is, dat hij te veel erin berust dat het niet mogelijk is en dat hij ook niet naar mogelijkheden behoeft te zoeken. Ik verzoek hem nogmaals, met klem, om dat wel te doen.

Voorzitter! Er is niets veranderd in de betrekkingen met Koeweit sinds juni, zo zei de minister van Buitenlandse Zaken. De ambassadeur van Koeweit is nog in Den Haag — ik weet dat, omdat op de kerstkaart een Nederlandse postzegel zat — maar hij mag niets doen. De Nederlandse ambassadeur mag nauwelijks iets relevant doen; hij mag niet met de

minister praten; hij mag niet met de directeur-generaal praten. Hij mag slechts functioneren op een relatief buitengewoon laag ambtelijk niveau. Dat was de hele aanleiding voor het debat in juni over deze Hollandia-Kloos/Koeweit-zaak. De Nederlandse ambassadeur in Koeweit is daardoor ook belemmerd in zijn contacten. Dat alles voor één commerciële transactie waar de Staat nauw bij betrokken is — dat weet ik wel degelijk — en dat gaat maanden, maanden en maanden door, zonder dat er iets verandert. Ik denk niet dat het zin heeft om hierover in dit debat verder van gedachten te wisselen, maar ik wil de minister wel vragen om binnen een redelijke termijn — ik noem geen maanden of weken — de Kamer, zo nodig vertrouwelijk, op de hoogte te stellen van zowel de financiële als de diplomatieke kant van de voortgang van dit dossier. Nederland kan toch niet jaren achter elkaar geen normale diplomatieke betrekkingen hebben met een land als Koeweit?

Voorzitter! Ik eindig met Cambodja. Er is al veel over gezegd aan de interruptiemicrofoon. Daarom wil ik de opvattingen van de VVD-fractie — en gelukkig niet alleen de VVD-fractie, zoals zal blijken uit de ondertekening van de motie — naar voren brengen in de vorm van een motie.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging;

overwegende, dat Cambodja in de VN nog steeds wordt vertegenwoordigd door een coalitie waarvan ook de Rode Khmer deel uitmaakt;

van oordeel, dat het — vanwege de door de Rode Khmer gepleegde gruweldaden — ongewenst is dat deze situatie voortduurt;

verzoekt de regering, vanaf heden in de VN en in andere organisaties een opstelling te kiezen die erop is gericht een einde te maken aan de vertegenwoordiging van Cambodja in de VN door onder meer de Rode Khmer;

verzoekt de regering tevens, haar beleid erop te richten dat de zetel van Cambodja in de VN vacant blijft zo lang voor dat land geen aanvaardbare politieke oplossing is gevonden,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter: Deze motie wordt voldoende ondersteund.
Zij krijgt nr. 65 (21300-V).

De heer Leerling (RPF): Voorzitter! U vergeet, de medeondertekenaars van de motie te noemen.

De voorzitter: Dat u die niet weet!

Minister Van den Broek: Maar ik weet het niet, voorzitter.

De voorzitter: Het zijn de heer Weisglas, de heer Gualthérie van Weezel, mevrouw Herfkens, de heer Eisma, mevrouw Van Es, de heer Van Dis, de heer Van Middelkoop en ... de heer Leerling.

□

De heer Gualthérie van Weezel (CDA): Mijnheer de voorzitter! Dank aan de regering voor de uitvoerige wijze waarop op de vele vragen geantwoord is. Zoals heel duidelijk naar voren is gekomen, heeft bij de behandeling van deze begroting, terecht, de hele ontwikkeling in het Oostblok centraal gestaan. Het faillissement van het communistische systeem als wereldomvattende organisatie loopt van Moskou tot Leipzig, Angola, Ethiopië en Cuba toe. Onwillekeurig denk je als je al deze beelden op je ziet afkomen, hoezeer bepaalde mensen door deze ontwikkelingen in het ongelijk gesteld zijn. Ik wil geen zout in de wonde strooien maar onwillekeurig gaan mijn gedachten in dit verband toch uit naar uitspraken van len van den Heuvel die, terug op Schiphol, op de historische betekenis van de muur wees en terecht, meteen door mensen als Den Uyl en Van der Stoel van negatief commentaar werd voorzien.

Mijnheer de voorzitter! Er moet wat meer structuur komen in de hulpverlening aan het Oostblok. Er ontbreken kaders en opvangstructuren in de Oostbloklanden. Bovendien is de situatie van land tot land verschillend en niet alle verhoudingen zijn uitgekristalliseerd. Wat Roemenië betreft, sluit ik mij alsnog aan bij de complimenten van mijn collega's aan het adres van ambassadeur Stork. Die complimenten gelden helaas niet voor de Roemeense ambassadeur Stasescu alhier ter stede, die via een ministerschap van Justitie door

Gualthérie van Weezel

dezelfde Ceausescu beloond werd met een ambassadeurschap in Nederland. Ik weet uit eigen ervaring dat ambassadeur Stasescu zich een zeer trouw dienaar heeft getoond van de ideeën van zijn voormalige chef Ceausescu. Mijn fractie hoopt dan ook dat deze ambassadeur zijn langste tijd hier heeft gezeten.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Voor alle duidelijkheid opdat hierover geen misverstand zal ontstaan, het volgende. Inhoudelijk ben ik het met de heer Van Weezel eens over hetgeen hij zei over de Roemeense ambassadeur. De nieuwe regering in Roemenië handhaaft hem hier kennelijk nog steeds. Maar de heer Van Weezel kan toch niet aan de minister vragen om te bevorderen dat die ambassadeur wordt teruggeroepen? Is dat zijn wens? Dan moet hij die duidelijker uitspreken want dan zou ik daarover kunnen nadenken. Nu laat hij dit wat hangen.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Voorzitter! Deze uitspraak doe ik op deze plaats, mede op basis van mijn eigen ervaring. Toen deze Kamer indertijd besloot om met het oog op de mensenrechtensituatie geen delegatie naar Roemenië te sturen, heeft zelfs de ambassadeur bij mij en andere collega's geïntervenieerd met het verzoek, deze reis wel door te laten gaan. Hij zei dat de motivatie om indertijd tegen kamervoorzitter Dolman neen te zeggen tegen het sturen van deze delegatie was gelegen in de verplichte verhuizingen en onteigeningen in Roemenië. Die politiek heeft die ambassadeur tijdens die gelegenheid, direct of indirect, bedreven. Ik maak op deze plaats dus geen enkele opmerking hierover tegen het kabinet of de minister van Buitenlandse Zaken. Ik merk alleen op dat mijn fractie evenals die van de heer Weisglas, het zou betreuren indien deze ambassadeur nog al te lang in dit land blijft. Ik neem aan dat ik mede uit uw naam heb gesproken, mijnheer Weisglas.

De **voorzitter**: U kunt verder gaan, mijnheer Van Weezel!

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Er moeten geen verwachtingen worden gewekt bij de Oostbloklanden. Ik sluit mij wat dit betreft aan bij de opmerkingen van collega Weisglas over associatie versus

lidmaatschap. Als wij alleen al kijken hoeveel tijd en energie er gestoken is in het lidmaatschap van Portugal, dan lijken associaties à la Griekenland mij niet te passen voor Oostbloklanden.

De heer **Van Traa** (PvdA): Mag ik hieruit opmaken dat de heer Van Weezel het met ons eens is, dat associatie voor de DDR snel op tafel moet komen te liggen?

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Ten aanzien van de DDR ben ik wat minder dogmatisch. Ik kan mij voorstellen dat een bepaalde vorm van associatie met de DDR wordt gezocht. De DDR neemt daarbij een andere positie in dan alle andere Oostbloklanden.

Mijnheer de voorzitter! Als het ministerie van Buitenlandse Zaken richting Oostblok een ambitieuze politiek wil voeren en daar een coördinerende rol in wil spelen, dan geven de schriftelijke antwoorden mij toch wel de nodige zorgen. De minister zegt dat er substantieel menskracht op het ministerie bij moet, vooral inzake de handhaving van de kwaliteit van het beleid en de serviceverlening op het gebied van visa. Uit de antwoorden blijkt heel duidelijk dat het water aan de lippen staat. Het ministerie van Buitenlandse Zaken moet bijdragen aan de afslanking. Als er mogelijkheden zijn, moet de menskracht, zeker in de genoemde sectoren, worden versterkt.

Ik kom op het Duitse vraagstuk. De minister van Buitenlandse Zaken hield er een knap betoog over, zonder ingewikkelde bezweringsformules, zonder taboes. Ik dank hem voor de open wijze waarop hij een en ander benaderd heeft. Vooral in de richting van het bondgenootschap en de EG is het een goede zaak als men weet waar dit kabinet staat. Juist in deze politiek gevoelige materie is consensus in de Nederlandse samenleving belangrijk.

De heer **Weisglas** (VVD): De heer Van Weezel is waarschijnlijk ook opgelucht dat de onduidelijkheid over de toespraak van de minister-president in Tilburg nu helemaal uit de lucht is.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): De heer Weisglas is langzamerhand geobsedeerd geraakt door de Tilburgse rede van de minister-

president. Achteraf betreur ik het dat hij er niet voor uitgenodigd is, anders had hij mij verder over een en ander kunnen inlichten.

Ik kom op Duitsland als verlengstuk van Europa, als verlengstuk binnen het Atlantisch bondgenootschap. Het politieke karakter van de NAVO zal steeds meer betekenis krijgen. De NAVO zal meer verantwoordelijkheid krijgen te dragen voor regionale conflicten. Hoe belangrijk acht de minister het, dat de impasse in het conflict in het Midden-Oosten wordt doorbroken?

Nu minister Ter Beek nog drie weekjes moet slapen over de uitspraken van de heer Stoltenberg, aangezien hij hem daarna zal ontmoeten, vraag ik de minister van Buitenlandse Zaken of hij daar inmiddels al ideeën over heeft.

Ik kom op de Frans-Duitse motor als as van de Europese politieke en economische samenwerking. Nederland moet zijn positie binnen de EG en de NAVO aanwenden om Engeland er zo veel mogelijk bij te betrekken. Engeland behoort tot Europa. De ontwikkelingen binnen Europa moeten door Engeland, als belangrijke defensiepartner, gevolgd worden. Zonder de Verenigde Staten van Amerika en zonder de Amerikaanse presentie in Europa zal hier vooralsnog geen stabiliteit zijn. Wat dat betreft, toont de politiek van president Bush in afwijking van die van Reagan dat er begrip is voor het Duitse vraagstuk en dat er naast die as Bonn-Parijs ook een optimale Amerikaans-Duitse relatie gewenst is. Wat het laatste betreft, wil ik de minister vragen in hoeverre er binnen het NAVO-bondgenootschap en de EPS al nagedacht wordt over het bezettingsstatuut en de positie van Berlijn en, zo ja, of er op dat terrein bepaalde voorstellen zijn te verwachten.

Mijn fractie heeft de motie over Cambodja mede ondertekend. Wij begrijpen de argumentatie van de minister goed. Wij menen echter dat wij door deze motie niet mede te ondertekenen vanaf deze plaats wellicht de kans missen om een duidelijk signaal te geven, dat wij als Nederlands parlement met de massamoordenaar Pol Pot en zijn Rode Khmer niets te doen willen hebben.

Ten slotte wil ik in alle bescheidenheid, voorzichtigheid en geremdheid terugkomen op de kwestie LOTA. De minister van Buitenlandse Zaken is

Gualthérie van Weezel

ingegaan op het dictum van de motie-Wiebenga inzake het al dan niet schrijven of toezenden van een notitie. Welnu, dat is een gunst. Het staat de regering dus vrij om daarop in te gaan. Ik heb daar verder geen oordeel over. Er zijn evenwel wat misverstanden ontstaan in het debat met minister Dales. Ik ga ervan uit dat er zeker op dit terrein eenheid van beleid is. Ik zou de vraag even goed aan de minister van Binnenlandse Zaken kunnen stellen, maar zij is hier nu eenmaal niet. Ik wil de minister van Buitenlandse Zaken nu dus vragen in hoeverre hij het eens is met de derde overweging van de motie. Daarin staat: spreekt uit, dat het zogenaamde voorkeursbeleid niet toelaatbaar is en dat gemeentelijke besluiten daaromtrent voor vernietiging in aanmerking dienen te komen. Om het stemgedrag van mijn fractie te kunnen bepalen, wil ik hier graag het oordeel van minister Van den Broek over vernemen.

Voorzitter: Groenman

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Ik wil de heer Van Weezel nog kort vragen...

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): U maakt het mij wel moeilijk vandaag.

De heer **Weisglas** (VVD): U weet nog niet wat ik ga vragen. Mag ik uit uw vraag aan minister Van den Broek, of hij het eens is met de stelling in de VVD-motie over beslissingen van gemeenten die erop neerkomen dat er een gemeentelijk voorkeursbeleid wordt gevoerd, afleiden dat u het ook met ons eens bent? Ik neem aan dat u die vraag anders niet gesteld had. Bent u het overigens met mij eens dat het prettig zou zijn, wanneer onze buitenland-collega's van de Partij van de Arbeid ook iets over dit onderwerp zouden willen zeggen? Van hen hebben wij deze week namelijk erg weinig gehoord op dit punt.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik wil de heer Van Weezel een vraag stellen, waarmee ik dan tevens een antwoord aan de heer Weisglas geef. Beseft de heer Van Weezel dat een schorsing erop gericht is om een onderzoek in te stellen naar de mate waarin een dergelijk besluit in strijd is met de wet of met het algemeen belang?

Kortom, ik wil hem daar even op wijzen. Dit is onze visie.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Voorzitter! Ik geef een klip en klaar antwoord. Hoe gaat het in de politiek? Bij het fractieberaad op dinsdag heeft men een stemmingslijstje. Welnu, dan wordt aan de woordvoerder of woordvoerders bij een debat gevraagd hoe je een motie tegemoet moet treden. Wij zijn vrij formeel in dit verband. De heer Wiebenga heeft om hem moverende redenen, die ik helemaal niet ken, gemeend deze motie te moeten aanhouden c.q. in stemming te moeten brengen bij eventuele andere moties of amendementen, het onderwerp Buitenlandse Zaken, NAVO en Defensie betreffend. In dat kader meent mijn fractie, wier gevoelens ik slechts doorgeef, dat er enige misverstanden zijn ontstaan over wat mevrouw Dales daarover heeft gezegd. Alvorens eventueel te zeggen dat de motie van de heer Wiebenga precies ons standpunt weergeeft — dat soort moties is vaak overbodig, omdat ze bevestigen wat de regering op dat punt zegt — vragen wij om een toelichting van de minister op dit punt, omdat dat ons wellicht kan helpen bij de oordeelsvorming over deze motie.

De heer **Weisglas** (VVD): Het is opvallend om te zien hoe de houding

van de heer Gualthérie van Weezel, die in staat is om met een enorme overtuiging en kennis van zaken te spreken over ieder groot onderwerp in deze wereld, wordt gekenmerkt door verlegenheid, bescheidenheid en, sta mij toe, enige onduidelijkheid als het gaat om de dorpen in Nederland.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Mijn vraag aan de minister lijkt mij duidelijk genoeg. Ik hoop dat de minister zo vriendelijk en behulpzaam zal zijn om mij verder te helpen bij mijn oordeelsvorming over de onderhavige motie.

□

De heer **Frinking** (CDA): Mevrouw de voorzitter! Ik ben de regering dankbaar voor de uitgebreide wijze waarop deze discussie tot nu toe is gevoerd. Ik vond haar zeer verfrissend en verhelderend. Er blijven natuurlijk nog buitengewoon veel zaken te regelen in de komende jaren. We weten nog lang niet waar de ontwikkelingen toe zullen leiden, maar dat we een hoop zaken zullen moeten veranderen is duidelijk. Onder de term "management by change" is al aangegeven, wat ons gedrag in de komende jaren zal bestemmen.

Doelwit van die veranderingen zal onder andere de CSVE zijn. Wij zijn

De heer Gualthérie van Weezel (CDA)

Frinking

ervan overtuigd dat in dat forum voor een belangrijk deel het nieuwe veiligheidsbeleid van Europa zal worden behartigd, los van de bestaande organisaties en instanties op dat gebied. Vooral na CSE 2 zal dat meer en meer gaan plaatsvinden. Daarom heb ik in eerste termijn gevraagd of de NAVO al gestructureerd overleg met CVSE gaat voeren over de verdeling van taken, om maar eens wat te noemen. Als wij in het kader van de CSVE meer en meer vertrouwenwekkende maatregelen afspreken, dan zijn deze maatregelen onderdeel van het veiligheidsbeleid waarover binnen het groepsverband van de NAVO wordt gesproken, maar waarbij een heel directe aansluiting op de CVSE noodzakelijk zal worden. Op de vraag die ik hierover heb gesteld, kreeg ik helaas geen antwoord. Ik ga er daarbij overigens van uit dat het CVSE-proces ook inderdaad geïnstitutionaliseerd en verzelfstandigd gaat worden. De minister heeft gezegd dat de top die daarover zal worden gehouden, wellicht voor een belangrijk deel zal leiden tot een mandaat aan de ministers van buitenlandse zaken om verder te werken. Hij is niet ingegaan op mijn vraag of op die top de mogelijkheid bestaat dat een mandaat wordt verleend om te komen tot een permanent secretariaat.

Minister Van den Broek: Om een misverstand recht te zetten: daarbij is mijn uitgangspunt geweest dat we moeten zoeken naar een lichte structuur die eventueel aangepast, versterkt en verstevigd zou kunnen worden, al naar gelang de ontwikkelingen dat mogelijk maken. Over de NAVO heb ik gezegd dat de band tussen NAVO en CVSE natuurlijk bestaat via wapenbeheersingsonderhandelingen en de vertrouwenwekkende maatregelen, zij het dat de laatste categorie in breder verband wordt bekeken. Het nu al direct mikken op institutionalisering met heel sterke componenten zou mijn weg op dit moment niet zijn.

De heer **Frinking (CDA):** U heeft mij ook niet horen spreken over een aanvulling met sterke componenten. Ik heb wel gepleit voor een analyse naar de zin van een arbitragecommissie. De minister heeft daarop niet gereageerd. In een ander verband wordt gesproken over een veiligheidsforum. Een arbitragecommissie

is mijns inziens niet iets wat "geplakt" kan worden aan een onderhandelingsforum. Er is dan nodig een lichte vorm van institutionalisering. Ik begrijp overigens wel dat een en ander wat prematuur is. Echter, bij een eventuele top zou dit onderwerp de revue kunnen passeren. Sommigen, onder wie minister Baker en minister Van den Broek, spreken van de instelling van een assemblee. Gedacht kan daarbij worden aan de parlementen. Welnu, de ervaringen met instanties die opereren los van een verdragsmatige onderbouwing, zoals de Noord-Atlantische Assemblee, zijn bekend. Ik doel dan niet op de WEU en de Raad van Europa, aangezien die wel geïnstitutionaliseerd zijn. Wanneer gezegd wordt dat hierbij een rol is weggelegd voor parlementen, dan lijkt mij dat geen eerlijke reactie op de wil om een verdragsorganisatie die de CVSE is, daadwerkelijk te democratiseren. Als er ter zake overeenstemming zal zijn, pleit ik ervoor dat een verdragsmatige onderbouwing plaatsvindt.

Ik ben de minister dankbaar voor de toezegging dat de Kamer een notitie zal ontvangen over de volkenrechtelijke veiligheidsimplicaties van CSE 1. Zal die notitie er voor het zonerreces zijn?

Minister Ter Beek heeft gezegd dat hij zijn oordeel ter zake voor een belangrijk deel wil laten bepalen door de voortgang van het CSE-proces. Ik ben het wel met hem eens. Overigens, merk ik er tegelijkertijd bij op dat voor mij de ijkpunten zijn de CSE-verdragen. Natuurlijk kan je anticiperen op hetgeen je hoopt dat gebeurt; je kunt het echter pas uitvoeren als je weet dat er een verdrag is.

Ik vraag de aandacht van de minister van Buitenlandse Zaken voor de Franse voorkeur om de vervolgonderhandelingen over conventionele ontwapening eventueel te combineren met de CSBM-besprekingen. Als een dergelijke combinatie wordt gemaakt, zal dat leiden tot de situatie waarin een gloednieuw verdrag moet worden opgesteld en er niet voortgebouwd kan worden op de resultaten van het eerste verdrag. Ik waarschuw daarvoor. Een en ander mag de Fransen wel goed in de oren klinken — ik weet wel dat ze niet zo geporteerd zijn voor reducties — maar het lijkt mij niet goed dat wij als Nederland daarin mee zouden gaan. Het zou een aanzienlijke vertraging betekenen van een vervolgoverleg.

De heer **Van Traa (PvdA):** Wij kunnen dus alleen maar hopen dat voorzitter Delors de president van de Franse republiek, waar laatstgenoemde zulke emotievolle en progressieve denkbeelden heeft over de toekomst van Europa in civiel opzicht, ervan weet te overtuigen dat Frankrijk er goed aan zou doen om wat betreft het conventionele wapenbeheersingsproces toenadering te zoeken bij de bondgenoten.

De heer **Frinking (CDA):** In het antwoord van de minister staat dat het gaat om enige landen die nog geen standpunt hebben geformuleerd. Ik hoop in ieder geval dat de Nederlandse regering van mening is dat gewoon voortgegaan moet worden met de onderhandelingen, zoals die nu in de eerste fase worden gevoerd.

Verder is gesproken over de voorkeur voor halvering van de strijdkrachten in de tweede fase. Een en ander is afhankelijk van de stabiliteit en van de veiligheidsbehoefte. Dat ben ik met de minister eens. In die zin heeft de minister zijn antwoord ook aangevuld. Hij heeft gezegd dat een aantal landen deze halvering niet wenst. Ik weet in ieder geval dat de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten dit wel zouden willen. Dat zou betekenen dat de Europese bondgenoten een ander spoor kiezen. Is de minister het met mij eens dat wij ons, als de Warschaupact-landen inclusief de Sovjet-Unie na een eerste akkoord wel tot halvering zouden komen, opnieuw in een ongelijke situatie bevinden en het derhalve onlogisch zou zijn als Nederland die weg niet in zou slaan? Ik begrijp de terughoudendheid van de minister, maar hierbij hangt het er enigszins van af wat zijn inzet zou kunnen zijn.

Mijn laatste opmerking heeft betrekking op het tijdstip van verschijnen van de defensienota. De minister van Defensie zal natuurlijk in zijn begroting 1991 een aangepast korte-termijnplan van vijf jaar presenteren. In 1991 zal immers de nieuwe fase beginnen. Die begroting zal in september op tafel komen te liggen. Als in die zelfde tijd een eerste akkoord is afgesloten in Wenen, dan heeft de minister zicht op wat dit, ook voor Nederland, betekent. De minister is van plan om zijn defensienota te schrijven op grond van een veiligheidsanalyse. Ik wijs hem op een geweldige hindernis

Frinking

hierbij. Daarom adviseer ik hem om niet al te strak vast te houden aan de datum van eind 1990. Volgens mij is de minister niet in staat om een veiligheidsanalyse voor de komende tien jaar te maken, als hij niet enig idee heeft wat de voorstellen over en weer zullen zijn bij de tweede fase van de onderhandelingen. Als de reductie, zoals de minister van Buitenlandse Zaken suggereert, inderdaad geen 50% is, dan komt de minister van Defensie in die tien jaar in een geheel andere eindfase terecht dan wanneer dit wel het geval is. Ik heb liever dat hij een goede defensienota produceert, die reeds zicht geeft op wat er aan het eind van de jaren negentig kan gebeuren, dan dat hij zijn afspraak houdt maar midden volgend jaar een nieuwe nota moet schrijven. De nota geldt voor tien jaar en wordt in principe niet elke twee jaar aangepast. Misschien kan de minister hier zijn gedachten nog eens over laten gaan.

De heer Weisglas heeft mij de vraag gesteld of de Noord-Atlantische Assemblée in de toekomst niet de assemblee zou kunnen worden voor Europa in het kader van de CVSE. Ik wijs hem erop dat de Noord-Atlantische Assemblée de eerste, energieke assemblee is geweest die twee jaar geleden al contacten met het Warschaupact — niet met de neutrale landen — heeft gelegd. De uitwisseling van gedachten die plaatsvindt, is op zichzelf heel nuttig. Het initiatief van de minister van Buitenlandse Zaken om te komen tot een parlementaire conferentie in maart van dit jaar, is onder andere aanleiding geweest om in Europa het contact tussen parlementen te versterken.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter, ik ben blij dat de heer Frinking het met mijn suggestie eens is. Maar ter vermijding van misverstand merk ik op dat het niet mijn bedoeling is dat de parlementaire NAVO-assemblee wordt omgevormd of vergroot tot een assemblee voor parlementariërs uit alle Europese landen. Als je zoiets wilt, dan moet je opnieuw beginnen en niet vanuit de NAVO-assemblee werken. Mijn gedachte is om in het kader van de CVSE een CVSE-assemblee voor parlementariërs uit alle Europese landen op te zetten, zodra ook alle Oosteuropese landen werkelijke parlementen hebben. Door

het Westen zou hieraan vanuit de NAVO-assemblee gewerkt kunnen worden.

De heer **Frinking** (CDA): Voorzitter. Ik zou er de voorkeur aan geven, los van het feit dat dit voor een deel gebeurt, dat de Raad van de CVSE daarvoor ruimte schept in CVSE-verband door, zodra het om een geïnstitutionaliseerd CVSE-orgaan gaat, hieraan een assemblee te verbinden, die bevoegdheden krijgt in het CVSE-proces.

□

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Twee factoren, enerzijds de kwaliteit van de antwoorden van de minister van Buitenlandse Zaken en anderzijds de geweldige complexiteit en onzekerheden in de ontwikkelingen tussen Oost en West in Europa, bepalen dat we deze keer geen moties zullen indienen. Dat is in jaren niet voorgekomen. Toch vraag ik de minister om een aantal punten nog te verhelderen.

Ik heb gevraagd of er ten aanzien van Tibet nog een EPS-verklaring afgegeven zou kunnen worden. De minister deelt in zijn schriftelijke antwoorden alleen onze zorg over Tibet. Toegespit op de EPS heeft hij daarop echter geen antwoord gegeven. Tevens vraag ik hem, op welke termijn hij een en ander denkt te entameren.

We hebben over Vietnam gesproken. Ik vraag mij dan ook af, of de minister nu, gezien de huidige veranderde omstandigheden in Vietnam, een heroverweging met betrekking tot de sluiting van de Nederlandse ambassade aldaar overweegt. Wanneer dat nu niet het geval is, wanneer dan wel en waarvan hangt dat af?

Voorzitter! Ik heb ten aanzien van de voorbereiding van de tweede CVSE, dit jaar, gevraagd om een inhoudelijke bijdrage te leveren over de toekomst van de bondgenootschappen. Daarvoor lijkt mij het samenstellen van een speciale projectgroep van ambtenaren van Buitenlandse Zaken en van Defensie noodzakelijk. Ik heb op die vraag geen antwoord gekregen.

Minister **Van den Broek**: Bedoelt u CVSE of CFE?

De heer **Eisma** (D66): Ik duid op de

komende topconferentie, dus de tweede grote conferentie.

Minister **Van den Broek**: CVSE. Daar zou een interdepartementale projectgroep voor moeten komen?

De heer **Eisma** (D66): Ja, een voorbereidingsgroep, een projectgroep, bestaande uit zowel ambtenaren van Buitenlandse Zaken als van Defensie ter voorbereiding van die conferentie, omdat er ver reikende taken te behandelen zullen zijn.

Voorzitter! Ik denk dat de regering nogal optimistisch is over de perspectieven voor de steun aan Oost- en Centraal Europa. De paar honderden miljoenen guldens die in het regeerakkoord beschikbaar zijn gesteld, lijken mij bijlange niet voldoende om aan de bestaande behoefte aan hulp in de komende jaren te voldoen. Ik vind het niet juist dat de minister stelt: de berekeningen van Delors hebben absurde consequenties en dat zullen niet de bedragen zijn die de komende vijf à tien jaar per jaar zullen worden uitgegeven. Volgens ons geven zij toch een benadering van hetgeen nodig is. Ik denk dat de regering zich zal moeten beraden op de vraag, hoeveel geld zij de komende jaren zal moeten uitgeven, gezien de steeds groter wordende vraag en, als we het Oosteuropese probleem serieus nemen, de tegemoetkoming daaraan door Nederland. Het bilaterale hulpprogramma voor dit jaar is nog niet beschikbaar. Wanneer wel? Kan er ook worden aangegeven, welke specifieke Nederlandse deelname en expertise in het kader van G-24 wordt gegeven? Het gaat dus zowel om het bilaterale plan voor Oost- en Midden-Europa als om de expertise in de G-24.

Ik heb geen antwoord gekregen op mijn vraag naar de toekomst van de Comecon en op de vraag, op welke wijze de EG zich ten opzichte van de Comecon zal gaan opstellen. We hebben ten aanzien daarvan gesteld dat er behoefte is aan onderlinge economische samenwerking in de vorm van de Comecon.

Voorzitter! Als we spreken over de DDR en het Duitse vraagstuk, dan hebben we oog voor de speciale positie van Duitsland. We verwachten dat Duitsland ook rekening houdt met de Europese situatie. Ons uitgangspunt blijft paralleliteit van opheffing van de Duitse deling en opheffing van de Europese deling.

Maar differentiatie tussen de diverse Centraal-oosteuropese landen moet mogelijk zijn, ten aanzien van zowel toetreding, hetgeen bij de Duitse hereniging natuurlijk evident is, als van associatie-akkoorden. Dus wij kunnen ons heel goed associatie-akkoorden voorstellen die met voorrang worden gesloten met de DDR. Maar voor elke maatregel — ik heb het nu even over de associatieverdragen — zal, en dat geldt ook voor toetreding, een perspectief moeten worden geboden aan de andere Centraal-oosteuropese landen om diezelfde faciliteiten ook te kunnen verwerven. De stelling dat de DDR moet toetreden in Atlantisch perspectief, de NAVO, is voor ons op dit moment te eenvoudig. Wij moeten streven naar verandering van beide blokken. Wie blokken wil behouden, moet hen veranderen. Het seminar in Wenen geeft daartoe een aardige aanzet. Het gaat daarbij niet — dat leek even een misverstand — om het "afsterven" van de NAVO en het Warschaupact, maar om de handhaving inzake de conceptie van de gedeelde veiligheid. Consultatieprocedures moeten voor beide blokken kunnen leiden tot een gezamenlijke uitvoeringsorganisatie. Naar deze vertrouwenwekkende, stabilisatie bevorderende situatie zullen wij toe moeten werken. Op het moment dat wij over de Duitse toetreding spreken, zou het wel eens helemaal niet zo belangrijk kunnen zijn of Duitsland op dat moment lid is van het Warschaupact of niet. Ik haal de woorden van de minister aan: het onmogelijke kan elke dag gebeuren, het moeilijke vergt tijd. Ik vraag de minister die tijd te benutten in de door ons zo juist bepleite richting.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Ik kom even terug op het Warschaupact en het aanstaande bezoek van de heer Havel en de heer Dienstbier aan Nederland. Stel dat de heer Havel of een andere Tsjechoslowaakse vertegenwoordiger bij een bezoek aan Nederland ervoor pleit dat Tsjechoslowakije het Warschaupact verlaat. Zegt de heer Eisma dan — hij heeft een goed contact met de Tsjechen — "vrienden, jullie zijn op een fout pad; wij houden van de blokvorming en dat kan beter zo blijven"? Kan ik dat uit de inbreng van de heer Eisma begrijpen?

De heer **Eisma** (D66): Ik doel

waarschijnlijk op een andere blokvorming dan op die de heer Gualthérie van Weezel nu in zijn achterhoofd, of voorhoofd, heeft. Ik heb in ieder geval een andere conceptie van het Warschaupact en een andere conceptie van de NAVO in mijn achterhoofd. Ik hoef dat niet te herhalen. Hierover heb ik in eerste termijn uitgebreid gesproken. Als wij ons daarin kunnen vinden, ben ik het geheel met de heer Gualthérie van Weezel eens.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Het kan voorkomen — het is actueler dan de heer Eisma denkt — dat Tsjechoslowakije die discussie niet wil afwachten. Zij vinden misschien niet alleen dat de Russen het land uit moeten, maar zij willen misschien ook wel gewoon het Warschaupact "uitlopen". De heer Eisma zegt dan, als vertegenwoordiger van D66, "vrienden, dit gaat te ver; dit leidt tot destabiliteit; wij willen liever dat u daar op de een of andere manier in blijft".

De heer **Eisma** (D66): Ik ga hier niet spreken over een gesprek dat in de toekomst kan plaatsvinden. Ik wijs op ontwikkelingen in het Warschaupact, zo ook in Tsjechoslowakije, met betrekking tot het terugtrekken van Russische troepen in dat land. Dat kan nu al een andere conceptie van het Warschaupact bewerkstelligen. Het Warschaupact, dat nu zo aan verandering onderhevig is, kan hierdoor een ander Warschaupact worden. Dan zal die vraag niet eens gesteld worden. Ik heb het niet over volgende maand; ik heb het over een aantal jaren.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Ik merk dat collega Eisma — ik zeg dit overigens met alle respect — het Warschaupact en de NAVO te veel ziet als organisaties die op één lijn gezet kunnen worden. Het zijn totaal verschillende organisaties.

De heer **Eisma** (D66): Ik heb het niet over nu, ik heb het over straks. Als ik de veranderingen nu in het Warschaupact gadesla, en ik bekijk daarbij de veranderingen — ik heb het al gehad over het seminar in Wenen — die ook hun weerslag zullen hebben op de NAVO-conceptie, minder defensief en meer politiek, dan moet ik concluderen dat die situatie zich wel eens sneller kan

voordoen dan de heer Gualthérie van Weezel denkt.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Voorzitter! De minister heeft ons getraakteerd op een diepgaande lange-termijnvisie op de toekomst van Oost- en West-Europa. Ik vond het een mooi verhaal. Het was een gaaf verhaal. Ik heb ook weinig problemen met de inhoud ervan, ook niet met de beleidsmatige conclusies, op een enkel detail na. Daarop kom ik nog terug.

Ik stel prijs op de manier waarop hij deze visie duidelijk heeft gemaakt. Ik heb hiermee slechts één probleem: een en ander was nogal beperkt tot Europa. De rest van de wereld kwam er tamelijk bekaaid af. Ik heb geprobeerd om op mijn manier, met mijn beperkingen, een wat diepgaand lange-termijnverhaal te houden. Ik heb het echter niet tot Europa beperkt. Ik vind dat de wereld toch wat te klein is voor te veel eurocentrisme. Ik heb gezegd, dat Europa haar universele roeping niet mag laten lopen. Ik heb gezegd, dat wij wat dat betreft als Europa veel te zeggen hebben in de wereld als hoedster van beginselen als democratie en mensenrechten, als bakermat van de gemengde economie, de verzorgingsstaat enz. Het zich integrerend Europa mag geen gesloten front worden, zo heb ik gezegd, ook niet als onder Europa ook Oost-Europa wordt begrepen. Ik hoop dat de minister een volgende keer — misschien is de tweede termijn wat te snel — een even visionair verhaal als hij nu heeft gehouden over het Europese huis zal houden over het huis Aarde, the Global Village.

Ik wil nog op twee punten terugkomen. Ik heb gezegd, dat buitenlands beleid een zaak is geworden van samenlevingen en niet alleen van regeringen. De minister bevestigt die en heeft het volop erkend inzake Oost-Europa. Dat geldt toch ook voor andere regio's? De complimenten die hier zijn gegeven aan ambassadeur Stork zijn even goed te geven aan ambassadeur Fruin en daarom moet hij ook in Chili blijven. Maar het gaat niet alleen om regio's, het gaat ook over issues.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Met alle respect, maar het moet mij toch van het hart. Wij hebben

Herfkens

allemaal onze opvattingen over de hoofdlijnen van het personeelsbeleid en de inrichting van het departement. Tijdens de vorige coalitie was het in ieder geval niet zo dat wij vanaf het spreekgestoelte van de Tweede Kamer de minister adviezen gaven over zijn overplaatsingsbeleid. Ik vind dat ver gaan.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Dat gaat ook heel ver.

De heer **Weisglas** (VVD): Te ver!

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Goed, wellicht te ver, maar ik heb het ook met een glimlach op het gezicht gezegd. Het refereert aan andere discussies en dat waren inderdaad geen openbare. Het spijt mij.

Waar het mij om gaat, is dat die aanpak, die maatschappelijke betrokkenheid van diplomaten en de manier waarop een diplomaat op zijn post zit niet alleen op Oost-Europa van toepassing is, maar ook hoort te gelden ten aanzien van andere regio's in de wereld, waarin samenlevingen als geheel contact met Nederland moeten hebben en niet alleen maar toevallige regeringen. Het geldt ook voor thema's, zoals het milieu, dat een klassiek binnenlands-beleidsthema was en in toenemende mate buitenlands beleid aan het worden is. Ook dit is een terrein waarop samenlevingen initiatieven

nemen die de moeite waard zijn. Het is daarom belangrijk dat de minister en het departement open staan naar de samenleving.

Voorzitter! Ik heb ook een pleidooi gehouden voor een nieuw veiligheidsconcept. Natuurlijk, nu zijn wij bezig met de problematiek van Europa, met de Sovjet-Unie en met Duitsland. Dat neemt niet weg dat als wij op de langere termijn uit de dakkapel van ons huis Europa naar de wereld kijken, blijkt dat een veiligheidsconcept een andere vorm gaat krijgen en dat dan zaken als ecologie en economie een grotere rol gaan spelen.

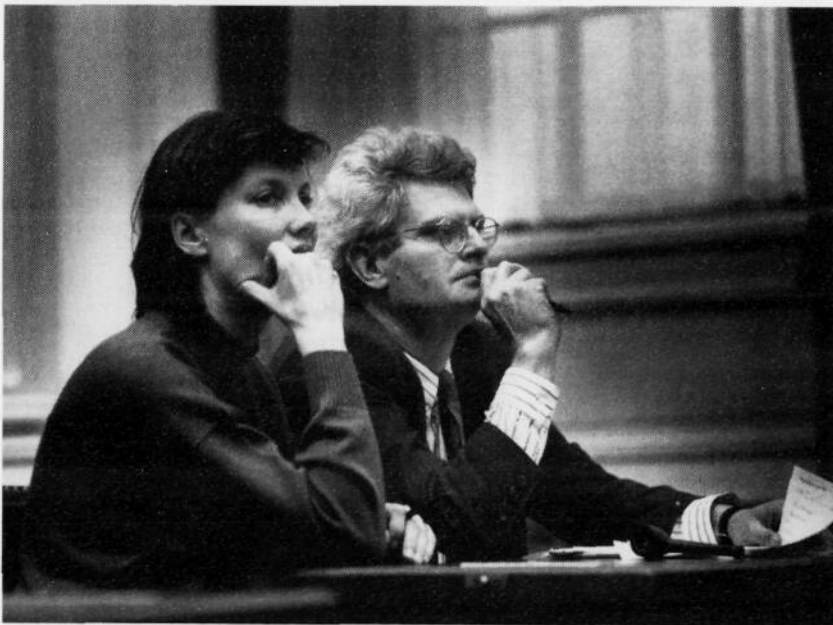
Op het terrein van ecologie heeft de minister mijn vraag niet beantwoord. Het kan toch niet de bedoeling zijn dat VROM het primaat krijgt van het internationaal milieubeleid? Waar wij op het militair-politieke vlak zijn gekomen tot een concept van gedeelde veiligheid (veiligheid niet ten koste van de ander), heb ik ervoor gepleit, dat wij dit ook op economisch terrein gaan doen. Wat dat betreft is de geschiedenis van Europa niet hoopgevend. Ik verwijs nog een keer naar Een tevreden natie van Paul Scheffer.

Hij beschrijft heel duidelijk hoe de Nederlandse traditie van liberale benadering van de internationale economische betrekkingen altijd een spanning heeft opgeleverd met de rest van het continent. Dat is

vandaag de dag nog zo. In de huidige memorie van toelichting staat dat eigen eenwording er niet toe mag leiden dat Europa in zich zelf gekeerd raakt. De minister heeft gezegd: multilateralisme, Europa zal samenwerken of niet zijn. Ik ben het helemaal met hem eens, maar vervolgens vult hij het in en beschrijft alleen maar de economische ruimte in Europa, een groot Europa, maar toch Europa. Dat lijkt mij een beperking. Misschien heeft hij het niet zo bedoeld. Dat hoop ik dan te horen. Multilateralisme betekent mondiale samenwerking. Dat betekent geen preferentiële handelsakkoorden. Het betekent een inbreng, krachtig en multilateraal, in de Uruguay-ronde. Ik hoop dat ik het zo van de minister mag begrijpen.

Nog een punt, de sociaal-economische mensenrechten. Ik heb een pleidooi gehouden voor een actiever beleid van Nederland op dit terrein. Ik krijg schriftelijk beantwoord: Nederland neemt actief deel aan het debat, er zijn mooie rapporten, adviezen enzovoorts. Jawel, maar die zijn al van enige tijd terug. Waar het om gaat, is dat door de veranderde opstelling van de Sovjet-Unie het politieke taboe op de discussie over sociaal-economische mensenrechten verdwenen is. Nederland heeft terecht een zeer goede naam op het gebied van de klassieke mensenrechten, ook onder deze minister, zoals ik steeds heb gezegd. Nederland zou nu ook op dit terrein het voortouw kunnen nemen. Een antwoord op dit terrein in tweede termijn is waarschijnlijk wat veel gevraagd, maar misschien kan de minister op dit punt een notitie toezeggen.

Dan wil ik nog twee snelle reacties geven op hetgeen de minister wél heeft gezegd. Hij sprak over het belang van het ombouwen van de atlantische relatie van een militaire naar een politieke. Dat kan natuurlijk als je het over het Midden-Oosten of zo hebt, niet de NATO zijn. Dan ben je wel erg out of area bezig. Hij preludeerde dus op nieuwe structuren waarin — ik zeg het met mijn eigen woorden — Europese politieke samenwerking een soort atlantische politieke samenwerking wordt. Ik ben daar wat huiverig over. Ik beschreef in mijn eigen verhaal de groeiende economische onderstroom in het buitenlands beleid. Onze Europese economische belangen zijn anders dan die van de Verenigde Staten. Je

Mevrouw Van Es (Groen Links) en de heer Van Traa (PvdA)

Herfkens

kunt je afvragen, of je daarmee dan zo'n nauwe samenwerking wil zoeken.

Ik wil de minister ook vragen, in een beschrijving van een bipolaire wereld die langzaam multipolair wordt, of zo'n specifieke relatie niet juist een vasthouden aan een bipolaire wereld zou betekenen, terwijl misschien een richting van een multipolaire wereld, waarin meer ruimte is voor waarlijk multilateralisme, de voorkeur zou verdienen.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! Beseft mevrouw Herfkens dat zij afstand neemt van een essentieel punt van buitenlands beleid, namelijk de Atlantische oriëntatie, ook in nieuwe omstandigheden, ook politiek? De minister heeft zich hiervan een uitgesproken voorstander getoond. Mijn mening daarover heb ik gegeven, die herhaal ik niet. Dat kan de coalitiepartner, de Partij van de Arbeid, bij zomaar een land in de wereld of een onderwerpje als LOTA gebeuren. Dat gaat echter niet op voor een wezenlijke invalshoek van buitenlands beleid. Zij neemt afstand van de Atlantische bovenstroom van de minister.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Dat doe ik niet. Ik ben blij dat de heer Weisglas dit vraagt, want dan moet ik het nader toelichten. Ik heb dat absoluut niet bedoeld als het gaat om de klassieke veiligheid. Het gaat om bij voorbeeld het beleid ten aanzien van het Midden-Oosten. Ook de minister gaf dat voorbeeld. Het gaat om het beleid ten aanzien van een aantal zaken, waarover wij terecht in de EPS proberen tot één lijn te komen. Wij willen voor een aantal zaken, waarvoor dat traditioneel niet gebeurde, nu een heel specifiek verbond leggen over de Atlantische Oceaan heen. Als het gaat om de veiligheid, dan ben ik daar natuurlijk voorstander van. Binnen mijn eigen partij behoor ik al tot de "vleugel der Atlantici". Ik ben dus de eerste die het met de minister eens is.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik constateer dat de fractie van de Partij van de Arbeid buitengewoon terughoudend is over een wezenlijk element van het buitenlands beleid. Het gaat hier om de politieke wens van de minister om bij voorbeeld ten aanzien van het Midden-Oosten, maar meer in het algemeen ten

aanzien van belangrijke buitenlandse politieke vraagstukken in de wereld, primair samenwerking te zoeken met de Verenigde Staten. Dat is interessant!

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik wil graag van de minister horen of het, op deze manier geformuleerd, werkelijk altijd zo'n wezenlijke lijn van zijn beleid is geweest en zal zijn.

De **voorzitter**: Ik wil de leden attenderen op de afspraak met de voorzitter die hier een uur geleden zat, namelijk dat er zo min mogelijk geïnterrumped zou worden.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik parafraseer maar even dat wij bij alles wat er in de wereld gebeurt, eerst aan de Amerikanen gaan vragen wat wij erover moeten vinden. Dat is de lijn van de heer Weisglas.

Voorzitter! Ik ben het geheel met de minister eens dat wij criteria hebben voor het lidmaatschap van de Raad van Europa. De minister noemde ze nog eens op en ik ben het daar geheel mee eens. Maar, naar aanleiding daarvan, kom ik toch nog even terug op Turkije. Het jongste rapport van Amnesty International geeft wel even een ander beeld dan de minister. De minister beschrijft verbeteringen die aangemoedigd moeten worden. Ik wijs ook op de initiatieven die Nederland in het verleden heeft genomen, noblesse oblige! Ik heb concreet gevraagd of het mogelijk is de monitor-procedure die het CVSE-akkoord biedt op Turkije toe te passen. Op dit punt wil ik graag nog een antwoord.

Mevrouw de voorzitter! De minister interrumpeerde mij aan het eind van mijn verhaal met een citaat van Huizinga. Ik heb de boeken er nog even op nageslagen, maar zij zijn te dik om hier voor te lezen. Het was Scheffer die Huizinga citeerde. Ik wil de minister er toch wijzen dat een hoofdthema in de boeken van Huizinga "In de schaduwen van morgen" en "Geschonden wereld" is, dat de grootmachten de mantel wordt uitgeveegd. In die boeken wordt een pleidooi gevoerd voor een humaan en voorbeeldstellend Nederlands beleid. Het zou heel mooi zijn als wij ons in dat laatste zouden kunnen vinden.

□

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter!

Humaan, effectief, rekening houdend met anderen en soms ook emotioneel, dat is het buitenlands beleid, de buitenlandse politiek die zelfs door de minister "betoverend" is genoemd. De nieuwe coalitie werkt ook daardoor. Haar denkraam is verzuimd, ook naar de maatschappelijke zijvelden hoop ik. Dat kan ons alleen maar deugd doen en wij zullen er dan ook alles aan doen, opdat betovering geen ontgoocheling wordt.

De heer **Weisglas** (VVD): Dan heb je nog veel werk te doen!

De heer **Van Traa** (PvdA): Dat lukt best en daar hebben we alle tijd voor, mijnheer Weisglas!

Mijnheer de voorzitter! De minister schetste twee problemen, namelijk het Russische en het Duitse. Bij het Duitse probleem, waarbij terecht vele emoties en herinneringen een rol spelen, gaat het natuurlijk niet alleen om de vrees voor Rapallo — voor een Duitse neutraliteit — maar voor een groot deel ook om onze eigen geschiedenis. Als het over de Duitse deling gaat, hebben we het ook voor een groot deel over de verwerking van de geschiedenis. Toen Nederland in de jaren veertig koos voor het Atlantisch Bondgenootschap, ging het er natuurlijk voor een belangrijk deel om, een eventueel Duits gevaar uit te schakelen, waarmee ik het andere punt overigens niet ontken. Het is dus te veel een studeerkamer-gedachte om het Duitse probleem alleen toe te snijden op eventueel neutralisme. Die gedachte heeft niet de vragen over de speech van de minister-president veroorzaakt. Ik ben overigens blij dat de minister van Buitenlandse Zaken zich duidelijk heeft uitgelaten over het probleem van de Duitse eenheid. Ik kom daar zo nog even op terug.

Op zichzelf is het juist dat uit die problemen, die wij ook erkennen en herkennen, de basisgegevens voor NAVO en EG — de twee plechtankers noemde de minister ze — voortkomen, maar daarbij plaatsens wij dan wel een kanttekening, aanvulling, ja misschien zelfs verandering. NAVO en EG zullen ingrijpend van karakter veranderen. We moeten bedenken dat de NAVO daar in zekere zin ook voor was opgericht. De NAVO is natuurlijk niet zoiets als een arbeidspool die naar ander werk moet omzien. Neen, de NAVO is in een bepaald tijdsgewricht opgericht om veiligheid te geven. De

NAVO zal blijven bestaan, maar ze zal een andere inhoud krijgen, omdat een deel — dus niet het geheel, maar wel een belangrijk deel — van het vroegere veiligheidsprobleem opgelost zal zijn. In de analyse van de functie van zowel NAVO als EG zou ik hiervan graag iets meer terugvinden, ook al omdat de NAVO een ander karakter heeft dan de EG. Dat zegt op zichzelf nog niets over de wenselijkheid van Atlantische samenwerking. Dat spreekt vanzelf. Alleen, er kan een neiging ontstaan om die te krachtig binnen het verband van de NAVO te organiseren. Nogmaals, de NAVO is van essentieel belang voor de veiligheid, maar ze verandert wel ingrijpend van karakter.

Als het Duitse probleem een van de essentiële problemen voor de Nederlandse buitenlandse politiek is, dan volgt daaruit — en ik dacht dat wij vanmorgen samen tot die conclusie waren gekomen — dat de DDR een speciale positie inneemt, ook in de verhouding tot Nederland. Vandaar onze keuze voor een actief Nederlands beleid dat erop is gericht om snel tot associatie te komen. Daardoor kunnen wij zo goed mogelijk de ontwikkelingen in de DDR en in de DDR en de Bondsrepubliek te zamen volgen en beïnvloeden. Wil de minister daarom nog eens ingaan op ons voorstel om nog dit jaar te trachten, een associatie met de DDR tot stand te brengen, natuurlijk na democratische verkiezingen en zonder dat dit ten koste gaat van de andere Oosteuropese landen? Volgens mij bestaat daar in de hele Kamer begrip voor.

Voorzitter! Wat betreft de NAVO en Duitsland merk ik het volgende op. De minister heeft gesproken over het eventueel instellen van een gedemilitariseerde zone in de DDR. Maar wat mijn fractie betreft, is het met betrekking tot de toekomst van Duitsland toch zo, dat een eventuele verenigde Duitse staat de veiligheid niet alleen kan organiseren binnen een westers verband: bij de organisatie daarvan en bij de vorming van een nieuwe Europese veiligheid zal ook het Warschaupact of de Sovjet-Unie betrokken zijn. Ik denk ook aan de vraag van de heer Van Weezel aan de heer Eisma: wat doe je, als mijnheer Havel zegt "wij willen uit het Warschaupact"? Die vraag is natuurlijk zeer relevant, want wij kunnen, als het gaat om de keuze tussen stabiliteit en democratie,

nooit zover gaan dat wij de mensen in Oost-Europa zouden moeten gaan vertellen: jij moet in het Warschaupact blijven, want dat is beter voor mijn schema, mijn stabiliteit en mijn plannen. Wij kunnen het hun alleen vragen, maar wij moeten tegelijkertijd goed weten dat, als wij op zichzelf interessante plannen voorleggen wat betreft de toekomst van Duitsland — een verenigd Duitsland binnen de NAVO — dit alleen maar kan, als wij rekening houden met de veiligheidsbelangen van de Sovjet-Unie en de andere landen. Er zou dus niet als het ware een luchtledige corridor mogen ontstaan tussen West-Europa en de Sovjet-Unie. Dat zou gevaarlijk zijn en het zou ook niet terecht zijn ten aanzien van de democratieën die daar ontstaan. Er moet naar de mening van mijn fractie — ik dacht dat ik dit ook hoorde in de bijdrage van de heer Frinking — absoluut in CVSE-kader gezocht worden naar een crisisbeheersingsmechanisme dat de CVSE-staten in totaliteit omvat. Want anders is er in de toekomst niet een zodanige veiligheid te organiseren voor die Duitse staat, dat onze veiligheid, van Nederland, daardoor niet eventueel in gevaar zou worden gebracht, omdat deze volstrekt van die van de Duitse staat zou verschillen.

Voorzitter! Die kanttekening wilde ik graag maken. Weliswaar worden er geen blauwdrukken gevraagd — dat is waar — maar wel wordt van ons een zeer actief meedenken in deze zaken gevraagd, ook al om nationalisme in Duitsland, de DDR en de Bondsrepubliek, te bestrijden, daar waar wij dit een onprettige en niet wenselijke ontwikkeling zouden vinden.

Tot slot, voorzitter, heb ik de minister van Defensie nog het volgende te vragen. Is het feit dat zowel de fractie van het CDA als mijn fractie gepleit heeft voor een mogelijke politieke doelstelling van 50% reductie, niet een aansporing voor de regering om dat meer dan serieus te overwegen, opdat Nederland zich daar tegenover anderen die daar minder enthousiast over zijn, toch voor wil inzetten en dit eventueel hard wil maken? Dat zou ons een boel deugd doen. Verder kan ik alleen maar nadrukkelijk de hoop uitspreken — en dit de ministers ook toewensen — dat zij, naast het middenveld, de zijvelden niet compleet uit het oog verliezen en de totale veiligheidssituatie in het hoofd

houden.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Voorzitter! De minister van Buitenlandse Zaken is als het ware de internationale fora langsgelopen en heeft daarbij zijn accenten gelegd. Hij noemde de EG als een voorbeeld van integratie en het wegnemen van de grenzen als een voorbeeld voor Oost-Europa, gezien ook de desintegratie en een opkomend nationalisme daar. Nu zijn de beelddrukken om te verwoorden hoe snel de ontwikkelingen in Oost-Europa wel gaan, niet van de lucht. De muur blijft als het ware vallen. Maar terwijl hier dezer dagen heel rustige schetsen tot uitdrukking worden gebracht — er worden dan wel geen blauwdrukken gegeven, maar er worden toch kanttekeningen geplaatst — over Europa's toekomst, zweeft mij de hele tijd voor ogen dat het intussen wel oorlog is in de Kaukasus. Terwijl het ene na het andere internationale forum de route passeert voor conflictbeheersing, culturele identiteit, integratie, economische samenwerking, politieke samenwerking — het zal u overigens niet verbazen dat ik niets zie in een rol van de NAVO in het Midden-Oostenconflict, maar dat terzijde, want dat lijkt mij een out of area optreden in een modern jasje — blijkt er geen enkel internationaal forum of mechanisme te bestaan voor de internationale gemeenschap om bij het echte gewelddadige nationaliteitenconflict wat zich dezer dagen in de Sovjet-Unie afspeelt en wat door iedereen voorspeld is, te hulp te schieten. Natuurlijk zouden de partijen in de Sovjet-Unie het eens moeten zijn over een mogelijk optreden van een VN-vredesmacht. In eerste termijn zei ik al, dat het lijkt alsof iedereen toekijkt of Gorbatsjov de zomer haalt. Er blijkt inderdaad geen instrument te zijn om hem te hulp te schieten. Deelt u mijn mening dat het nationaliteitendrama in Oost-Europa vraagt om decentralisatie, om structuren met veel autonomie? En deelt u ook mijn mening, dat het mooie Westeuropese streven naar versnelde integratie, zonder dat Oost-Europa daar zeer welkom bij blijkt te zijn, maar wel met een hoog gehalte aan centralisatie, haaks staat op wat nu de belangen zijn voor Oost-Europa in het licht van het nationaliteitsprobleem? Het

versterken en verdiepen van CVSE zou wel eens het enige kader kunnen zijn waarin de internationale gemeenschap de instrumenten geboden kunnen worden om te hulp te schieten bij wat zich daar nu afspeelt. Maar dan moet wel aan het CVSE-proces ogenblikkelijk voorrang verleend worden en dat heb ik, eerlijk gezegd, te weinig gehoord in de woorden van de minister. Daarin past immers niet een vergaande blauwdruk voor een politieke rol van de NAVO met een eventueel gedemilitariseerd DDR-gebied. Hoe verhoudt zich die nieuwe rol van de NAVO tot een mogelijke desintegratie van het Warschaupact? Eigenlijk past dan de beschrijving van de minister van de CVSE niet, die meer gaat in de richting van een culturele en mensenrechtenorganisatie en niet in de richting van een permanente veiligheidsorganisatie. De keuze moet voor de CVSE gemaakt worden, anders hoeft het niet meer. Graag krijg ik hierop een reactie van de minister.

Voorzitter! Met betrekking tot de CVSE, sprak de minister over consultatieve mechanismen ten aanzien van mensenrechten. Hij zei terecht dat dit uitgebouwd moet worden en hij verwees naar het Verdrag van de rechten van de mens van de Raad van Europa in relatie tot internationale normgeving. Ik ben dat met hem eens, maar dan moet er ook de bereidheid zijn om dat te gebruiken. Wat dat betreft, begeeft de minister zich op glad ijs als hij blijft weigeren, de CVSE-mechanismen, de instrumenten van de Raad van Europa, toe te passen op de lidstaat Turkije. U weet immers net als ik, dat de situatie in Turkije verslechtert. Terecht wijst het breed mensenrechtenoverleg erop, dat het stilzwijgen van de lidstaten van de Raad van Europa niet strookt met de bedoelingen van het Verdrag van de Raad van Europa.

Voorzitter! Ik zou de Kamer dan ook de volgende motie willen voorleggen.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging;

overwegende, dat ons van alle kanten berichten bereiken, dat de

mensenrechtensituatie in Turkije het afgelopen jaar is verslechterd;

van mening, dat het gebruik maken van de daarvoor bedoelde internationale instrumenten om verbetering van de situatie te bewerkstelligen gewenst is;

verzoekt de regering, een consultatie in CVSE-verband in gang te zetten om de mensenrechtensituatie in Turkije te onderzoeken,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter: Deze motie is voorgesteld door het lid Van Es. Naar mij blijkt, wordt zij voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 66 (21300-V).

Mevrouw Van Es (Groen Links): Mijnheer de voorzitter! Tot slot wil ik nog graag een reactie krijgen van de minister op mijn opmerking, dat in kringen van het Nederlandse Helsinki-comité de suggestie gedaan werd, dat de CVSE-mechanismen wel eens heel goed blokoverschrijdend gebruikt konden worden, zodat bij voorbeeld samen met een Oost-Europees land de mensenrechtensituatie in Turkije aangekaard kan worden. Wat is daarover uw opvatting?

□

De heer Van Middelkoop (GPV): Mevrouw de voorzitter! Ook ik heb met veel waardering geluisterd naar het antwoord van de regering en met name naar het bijzondere boeiende betoog, een tour du monde, van de minister van Buitenlandse Zaken. Ik kan er echter niet omheen dat hij op één punt niet helemaal de toon wist te treffen die mijns inziens bij dit moment past. Hij citeerde een uitspraak van de heer Delors dat emoties politiek legitiem kunnen zijn. Nu verwacht ik niet van hem dat hij hier zijn emoties zal tonen want elk land heeft zo zijn eigen stijl. Maar toch had ik bij dit onderwerp en na alles wat wij de afgelopen maanden hebben meegemaakt in ons deel van de wereld, wat meer politieke expressiviteit verwacht. Hier tegenover stel ik zijn typerende uitdrukking: management of change. Ik heb een hekel aan deze term omdat het zo'n reductionistische taalgebruik is dat juist in de huidige verhoudingen misplaatst is. Hoe wij

het ook wenden of keren, in de buitenlandse politiek worden wij toch geconfronteerd met een cultuurhistorische ontwikkeling. Ik heb in eerste termijn al gezegd dat dat moment een Te Deum waard is. De minister hoeft dit natuurlijk niet over te nemen maar ik had op enkele punten toch wel een afwijking van zijn erg zakelijke benadering op prijs gesteld. De minister-president sprak in Tilburg over het opnieuw eigentijds inhoud geven aan de waarden van christendom en humanisme waarop de Europese beschavingsgeschiedenis gebouwd is. Enige aansluiting van de minister — ik druk mij zo voorzichtig mogelijk uit — bij die oproep had in dit debat toch niet misstaan.

Over de Duitse kwestie het volgende. De minister van Buitenlandse Zaken heeft opgemerkt dat wij ervoor moeten waken dat Duitsland politiek en psychologisch niet dakloos wordt. Dat is een zeer ware uitspraak. Juist daarom vraag ik zijn reactie op de uitlatingen van de heer Stoltenberg. De heer Ter Beek zal daarop misschien later nog eens reageren want hij kwam er zoëven niet uit. Ik mag met recht om een reactie vragen, omdat ik in eerste termijn een vrij uitvoerig en mijns inziens interessant citaat heb gegeven uit het rapport van de adviesraad inzake de ontwikkelingen in Oost-Europa over de kwetsbare positie van een verenigd Duitsland. De minister interrumpeerde mij en zette mij op een verkeerd been met zijn opmerking dat Duitsland dan toch geen lid van de EG zou zijn. Dat was niet helemaal ter zake, omdat in het rapport van de adviesraad de geopolitiek en de veiligheidspolitiek van Duitsland worden besproken. Ik kan nu echter de heer Stoltenberg erbij halen, die eigenlijk uitspraken doet die het rapport van de adviesraad op dit punt alleen maar actueler maken. Kortom, hoe treedt de Nederlandse regering de Bondsrepubliek Duitsland tegemoet wanneer de heer Stoltenberg school zou gaan maken? Hij is toch niet de minste in politiek Duitsland?

Met erg veel waardering heb ik geluisterd naar wat de minister zei naar aanleiding van de Top van Straatsburg, namelijk dat het zelfbeschikkingsrecht niet de enige parameter is wanneer wij praten over de toekomst van Duitsland. Hij wees ook op de Slotakte van Helsinki en op het Viermogendhedenverdrag. In een schriftelijk gekregen antwoord op

Van Middelkoop

een vraag van mij over deze materie heeft de minister gezegd: toch zal het, zeker indien het tot één Duitsland komt, op den duur wenselijk zijn een formeel einde te maken aan de Tweede Wereldoorlog. Dat is een interessante opmerking. Zij is ook in lijn met de heer Kohl die nog altijd de term "vredesverdrag" gebruikt. Wat is naar het oordeel van de minister thans de politieke en volkenrechtelijke verantwoordelijkheid van de vier mogendheden bij het zoeken naar een nieuwe staatkundige status voor de beide Duitslanden? Of anders: wat is, materieel gezien de zeggenschap van deze mogendheden? Dat zou in mindering moeten worden gebracht op het tot gelding brengen van het zelfbeschikkingsrecht. Ik vind dit interessant omdat ik het zelfbeschikkingsrecht zo gevaarlijk vind.

Ten slotte heeft de minister eraan herinnerd dat de heer Baker, zijn ambtsgenoot in de Verenigde Staten, een nieuw verdrag heeft bepleit tussen de Twaalf en de NAVO. Een nieuwe institutionalisering van de transatlantische politieke relaties, spreekt mij zeer aan, zeker wanneer een dergelijke versterking gepaard gaat met een wat minder uitgesproken Europese oriëntatie van onze buitenlandse politiek. Kan de Kamer op enigerlei manier in de nabije toekomst nader geïnformeerd worden over de inhoud en de Nederlandse reactie op dit plan?

Minister Van den Broek: Excuses, welk plan bedoelt u precies?

De heer **Van Middelkoop** (GPV): Misschien is de term "plan" te vergaand. Ik heb begrepen dat minister Baker ideeën heeft geïntroduceerd over een institutionalisering van de transatlantische politieke relaties in een nieuw verdrag, dus buiten het NAVO-verdrag, omdat dat zo exclusief militair is. Het was mij allemaal nog wat vaag, al heb ik voldoende politieke antenne voor deze materie om daarin zeer geïnteresseerd te zijn.

Ik vond het plezierig om de degens te mogen kruisen met de staatssecretaris over de plaats en de bevoegdheden van het Europees Parlement. Ik volsta op dit moment met de wens uit te spreken dat dat parlement voorlopig niet meer bevoegdheden krijgt dan destijds tijdens het voorzitterschap van de staatssecretaris.

De vergadering wordt enige ogenblikken geschorst.

□

Minister Van den Broek: Mevrouw de voorzitter! Ik wil de woordvoerders danken voor de woorden van waardering die zij hebben uitgesproken voor de bijdrage van onze zijde. Ik moet mevrouw Herfkens erkennen dat deze begrotingsbehandeling zich wat mijn bijdrage betreft overwegend — ik wil niet zeggen eenzijdig; zo eenzijdig vond ik het namelijk niet — gericht heeft op de ontwikkelingen in Oost-Europa, de toekomst van Europa en de architectuur van het grote Europa. In die zin zullen de bredere lijnen die zij nog getrokken heeft naar het mondiale karakter — ik erken dat — misschien onvoldoende aandacht hebben gekregen in mijn bijdrage. Toch wil ik daar straks naar aanleiding van de opmerkingen die zij daarover gemaakt heeft, nog enige invulling aan proberen te geven.

Ik houd bij mijn beantwoording de volgorde van sprekers aan. Ik wil mij dus eerst richten tot de geachte afgevaardigde de heer Weisglas. Hij heeft met andere geachte afgevaardigden gevraagd of de bijdrage die Nederland levert aan de hulp aan Oost-Europa, als toereikend kan worden beschouwd en hoe wij de in zijn ogen toch wat schamele bijdrage van 87 mln. op jaarbasis kunnen

beschouwen als een bedrag, waarmee Nederland zich als koploper zou kunnen kwalificeren. Welnu, de voortrekkersrol, om dat woord nog maar één keer te noemen, die Nederland heeft genomen, ligt niet zozeer in de omvang van het geldbedrag, maar in de interne, nationale en interdepartementale organisatie en opzet van de hulp. Daar zijn wij wel betrekkelijk snel mee geweest. Wij hebben ook geprobeerd om in die zin goed contact te hebben met de Europese Commissie. Wij hebben dus binnen het kabinet overeenstemming bereikt over de vraag waar de accenten zouden kunnen worden gelegd bij die hulpverlening, hoe de diverse coördinerende bevoegdheden moesten worden verdeeld en hoe wij op die manier konden proberen om onze bescheiden inspanning zo effectief mogelijk te maken.

Wanneer wij over Oost-Europa spreken, zijn de inspanningen van Nederland uit de aard der zaak letterlijk eigenlijk een druppel op de gloeiende plaat, gezien de enorme omvang van de problematiek daar. Het gaat er evenwel om dat ieder vanuit zijn eigen verantwoordelijkheid, vanuit zijn eigen mogelijkheden en vanuit zijn eigen plaats die bijdrage levert. Zoals men weet, doen wij dat niet alleen in bilateraal kader, maar met name in het kader van de Europese Gemeenschap, waarbij de

Op de voorgrond vlnr.: de heren Wiebenga en Weisglas (VVD), minister Van den Broek van Buitenlandse Zaken en de heer Gualthérie van Weezel (CDA). Op de achtergrond de heren Van Middelkoop (GPV) en — op de bank — Leerling (RPF)

Europese Commissie op haar beurt weer een coördinerende rol heeft om de inspanningen van de Twaalf zo goed mogelijk te laten aansluiten op die van de andere, niet EG-leden van de OESO, namelijk de G-24-club in zijn totaliteit. Daarbij gaat het al met al natuurlijk om forse bedragen en ook om programma's die zich nog steeds verder ontwikkelen.

Daarnaast moet men er rekening mee houden dat de absorptiecapaciteit van de landen in kwestie aanzienlijk beneden hun behoefte ligt. Met andere woorden, wanneer je al tot de conclusie zou komen dat in Polen de behoefte zou bestaan om zeer grootschalig op het gebied van de landbouw tot modernisering en herinrichting te komen, dan is dat niet alleen een kwestie van capaciteit aan onze kant qua mankracht en financiën. Er moet dan ook aan hun kant een absorptiecapaciteit, een structuur, bestaan, waarop die hulp daadwerkelijk haar generende werk voor ontwikkeling van de economie kan doen. Ik noemde Polen als voorbeeld, maar ik had ook een ander Oosteupees land kunnen noemen. Juist die basisstructuur is heel vaak afwezig, doordat alles nog zo duidelijk de kenmerken en de grondlijnen draagt van het economisch systeem van de centraalgeleide volkseconomie, die meer dan 40 jaar lang daar in feite de volkshuishouding heeft gekarakteriseerd.

Zoals gezegd moet niet alleen worden gedacht aan Nederland of de EG, maar ook aan de internationale financiële instellingen die hun bijdrage leveren, zoals het IMF, de Wereldbank en straks de nieuwe Europese bank, waarin niet alleen de leden van de EG, maar ook andere OESO-landen en het Oostblok, wat ons betreft inclusief de Sovjet-Unie, participeren. Als we zien wat er in het afgelopen halfjaar in beweging is gezet, dan geloof ik dat van een zeer betekenisvolle inspanning kan worden gesproken. We moeten daarbij wel hopen dat het ook aan de andere kant mogelijk zal blijken te zijn om deze hulp in een verbetering van de economische situatie om te zetten.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik heb nog een vraag over de bedragen. Ik ben het eens met de woorden en de intenties van de minister en met datgene wat tot op heden qua structuur op poten is gezet. Kijkend naar de bedragen, constateer ik dat

de 40 mld. van Delors veel te veel was, iets wat hij overigens zelf heeft toegegeven. Als je dan dat bedrag, dat toch genoemd is, legt naast het bedrag van 87 mln. per jaar van Nederland voor bilaterale en multilaterale inspanningen, waaronder de bank voor Oost-Europa, dan blijf ik bij mijn opvatting dat dat ruimer kan. Ik ga daarbij geen bedragen noemen, maar ik kan wel zeggen dat ik niet denk aan bij voorbeeld 89 mln. Nee, ik bedoel dat het echt ruimer kan. Het is niet geloofwaardig om in woorden zulke intenties te hebben en vervolgens te blijven steken bij een bedrag van 87 mln., ook als je dat vergelijkt met wat er wordt uitgegeven aan ontwikkelingsamenwerking. Begrijp mij goed, ik pleit er absoluut niet voor om bedragen over te hevelen, integendeel, dat is gisteren ook duidelijk geworden uit de inbreng van collega Terpstra. Je moet echter wel met elkaar vergelijken, ook per hoofd van de bevolking, wat Nederland besteedt in de verschillende landen. Nogmaals, die 87 mln. is niet ruimhartig.

Minister **Van den Broek**: Misschien had ik direct al het volgende moeten zeggen: de EG zelf doet via de EG-begroting ook nog het nodige, en daar zit natuurlijk ook een Nederlands aandeel in. Daar overheen zit er in die 87 mln. nog een bedrag dat weliswaar aan de EG wordt gegeven, maar weer aan ons wordt gedelegeerd als een soort medefinancieringsorganisatie. Ik geef de heer Weisglas in die zin gelijk — ik meen dat dat in één van de schriftelijke antwoorden is aangegeven — dat voorzieningen zijn getroffen om voor de komende jaren hogere bedragen mogelijk te maken. Hij vroeg niet om een exact bedrag en dat kan ik ook niet geven, maar ter gedachtenbepaling kan ik opmerken dat hij weet wat op dit punt in het regeerakkoord is gezegd over de 200 mln. die we op jaarbasis vanaf 1991 verwachten ter beschikking te hebben als gevolg van lagere EG-afdrachten, en dat daarvan een belangrijk deel besteed zou kunnen worden aan Oost-Europa. Overigens zal bij iedere begrotingsvoorbereiding opnieuw aan de orde zijn, wat we op dit punt kunnen doen.

Er is ook gevraagd, welke know how van Nederlandse zijde werd ingebracht bij de G-24. Dat heeft met name betrekking op landbouw, milieu, transport, bankwezen,

management en inrichting van de economie. In diverse werkgroepen in Brussel, waar die hulpprogramma's worden opgesteld, biedt Nederland die expertise aan, terwijl voor missies van de G-24 die uitgaan naar bij voorbeeld Polen en Hongarije, gebruik wordt gemaakt van deskundigen die werkzaam zijn op specifieke instanties en instituten in Nederland.

De heer **Eisma** (D66): Ik neem aan dat die specifieke inbreng van Nederland in het kader van de OESO of de G-24 ons schriftelijk bereikt, opdat wij weten op welke wijze Nederland een bijdrage levert.

Minister **Van den Broek**: Ik dacht dat daarover het een en ander staat in de nadere schriftelijke toelichting op het hulpprogramma. Naast onze participatie in de diverse werkgroepen in Brussel die de hulpprogramma's opstellen, bieden wij expertise aan missies van de G-24 die uitgezonden worden. Het betreft dan deskundigen, door de overheid gefinancierd en aangetrokken van specifieke instanties en instituten in Nederland. Daarbij is het ook interessant om te benadrukken dat de uitwisselingen tussen de particuliere sector alhier en de particuliere sector in de desbetreffende landen, voor zover die bestaat of in ontwikkeling is, een belangrijk element moeten vormen van het Nederlandse bilaterale programma. Ook op politiek terrein zijn er uitwisselingen voorzien. Kortom, hoewel een en ander nog meer zichtbaar vorm moet krijgen, zijn dit eigenlijk de ideeën en de contouren die uitgetekend zijn naar aanleiding van intensief interdepartementaal overleg van eind vorig jaar, begin dit jaar. Hierdoor is een raamwerk gecreëerd op basis waarvan Nederland zijn bijdrage kan leveren.

De opmerking van de heer Weisglas over de nieuwe Europese bank was correct. In volgorde van prioriteit hebben wij eerst aangeboden om een Nederlander president van die bank te laten zijn en hebben wij vervolgens aangeboden om de bank in Nederland te doen vestigen. Er is nog steeds maar één presidentskandidaat, maar er zijn zeer veel landen die de bank huisvesting willen bieden. Ik verwacht dat in de komende maanden, waarschijnlijk in maart, nadere beslissingen worden genomen. Wat ons betreft kan er zo

snel mogelijk van start worden gegaan. Voordat de bank daadwerkelijk operationeel is, is al gauw een jaar verstreken.

De geachte afgevaardigden de heren Weisglas en Gualthérie van Weezel en mevrouw Herfkens hebben gesproken over de rol van ambassades in Oost-Europa. Mevrouw Herfkens heeft de nadruk gelegd op de nieuwe openheid van BZ richting samenleving en de openheid van BZ-ambassades richting de samenleving waarin die ambassades functioneren. De naam van de heer ambassadeur Stork is daarbij met ere genoemd. De geachte afgevaardigde de heer Weisglas heeft gevraagd waarom ik mijn reactie ter zake schriftelijk in plaats van mondeling heb uitgedragen. Ik ben het helemaal met hem eens. Ik had het beter mondeling kunnen doen. Ik heb gisteren een telegram aan de heer Stork gestuurd waarin ik hem mededeel hoe uitbundig de Kamer hem heeft geprezen. Mocht hij het nu ten tweeden male horen, dan zal hij geheel overtuigd zijn van de warme gevoelens van de Kamer jegens hem. De heer Eisma stelde gisteren voorzichtig de wat prikkelende vraag of wij het allemaal leuk vonden wat de ambassadeur heeft gedaan in de moeilijke tijden rond kerstmis. Mijn antwoord daarop luidt zonder reserve "ja". Na een dag of vijf, zes heb ik de ambassadeur eindelijk aan de telefoon gekregen en heb hem gezegd: waarde Coen, maak voor ons ook een beetje ruimte vrij op de telefoonlijnen met Den Haag; wij begrijpen dat je het druk hebt, maar wij zijn ook nog geïnteresseerd in wat er daar gebeurt. Dit ging uiteraard allemaal in de goede stijl waarin diplomaten en ministers met elkaar omgaan. Voor de rest is er grote waardering.

De geachte afgevaardigden de heren Weisglas en Van Middelkoop zijn nog nader teruggekomen op de Euro-Atlantische actie en de voorstellen van Baker in zijn toespraak te Berlijn om te trachten wat meer stevigheid te geven aan de transatlantische relatie, ook buiten het traditionele veiligheidspolitieke vlak. Ik heb deze kwestie in EPS-kader besproken en de vraag gesteld of wij in onze werkgroepen een aantal alternatieven zouden kunnen ontwikkelen, hoe dit zou kunnen. Ik heb eveneens opgemerkt dat ik nu reeds voorvoel, de verhoudingen

enigszins kennende, dat niet iedereen even gespist zal zijn op de totstandkoming van een nieuwe geïnstitutionaliseerde consultatiestructuur tussen Washington en de Twaalf. Een ieder legt wat dit betreft zo zijn eigen accenten. Maar ik acht het, gezien de ontwikkelingen in Oost-Europa, juist van groot belang dat wij onze consultaties niet beperken tot veiligheidspolitiek en geregelde contacten met de Europese Commissie over handelsdisputen, maar dat het terrein van buitenlandse politiek breder is. Ik heb het gevoel dat er, vanuit de traditionele gemeenschappelijke waarden en belangen van de Verenigde Staten en Europa, nieuwe mogelijkheden zouden moeten zijn om onze beleidskracht in te zetten voor het bijdragen aan de oplossing van regionale conflicten. Ik heb daarbij het Midden-Oosten en Midden-Amerika genoemd. Mevrouw Herfkens huivert een beetje bij die gedachte. Ik begrijp ook wel waarom. Zij weet dat er bepaalde richtingsverschillen in beleid bestaan tussen Amerika en Europa. Wellicht is zij beducht dat het resultaat van een dergelijke consultatie een verwatering van het Europese standpunt zou betekenen, een Europees standpunt, dat ook op basis van compromissen tot stand is gekomen. Op zich is dat een heel begrijpelijke observatie. Hier staat tegenover dat wij moeten constateren dat er nog een aantal van die harde noten te kraken zijn in de wereld. Er zijn een aantal hardnekkige problemen in de wereld, waarmee wij maar niet vooruitkomen en waarmee de internationale gemeenschap kennelijk onvoldoende raad weet. Het Midden-Oosten vind ik er daar duidelijk één van. Ik zeg hierbij tegen mevrouw Herfkens: laten wij ons niet vergissen, want een oplossing van het Midden-Oostenprobleem raakt eveneens aan een veiligheidsbelang, ook voor Europa. Het lijkt mij van belang om te trachten daar het gezamenlijk gewicht in positieve zin aan te wenden voor een oplossing. Maar mevrouw Herfkens weet ook, dat er bepaalde leden van de Gemeenschap zijn, die zeggen: wij willen liever die boontjes zelf doppen, wij hebben ons eigen standpunt, zoals Amerika zijn eigen standpunt heeft. Beide trachten wij zo constructief mogelijk, maar vanuit onze eigen posities, positieve invloed uit te oefenen. De

vraag is of je die krachten meer kunt bundelen of niet.

Tegen de heer Van Middelkoop zeg ik dat ik een verdragsmatige basis niet uitsluit. Ik zie zoiets echter, gezien de posities van dit moment, moeilijk tot stand komen. Ik geloof wel dat dit idee een zekere nieuwe impuls nodig heeft. Dit keer zijn het de Verenigde Staten die erg insisteren op de totstandkoming ervan, wat alles te maken heeft met de toegenomen cohesie en positie van de EG, als het gaat om elementen van buitenlands beleid.

De heer **Weisglas** (VVD): De minister zegt over de samenwerking tussen Europa en de Verenigde Staten in bij voorbeeld het Midden-Oosten, dat het de vraag is of je de krachten kunt bundelen of niet. Eigenlijk heeft de minister zelf al antwoord gegeven op die vraag bij zijn inbreng in eerste termijn. Hij heeft gezegd dat hij die krachten kan en wil bundelen. Mevrouw Herfkens, sprekend namens de PvdA, wil dit eigenlijk niet, hangt er tegenaan, vindt het een beetje griezelig, is bang dat dingen niet gaan in de richting zoals haar partij het wil. Dat is haar goed recht, maar mijn vraag is of de minister hiermee uit de voeten kan.

Minister **Van den Broek**: Voorlopig wel.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Het was mijn bedoeling om te zeggen dat het natuurlijk niet, zoals de heer Weisglas kennelijk graag wil, zo kan zijn dat wij in ons overleg met de Verenigde Staten eerst aan hen gaan vragen wat wij ergens van moeten vinden.

De heer **Weisglas** (VVD): Dat heeft u mij niet horen zeggen.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik ben dus zeer tevreden met het antwoord van de minister. Er is geen verschil van mening wat dat betreft.

De heer **Weisglas** (VVD): Ik kan niet op alles wat mevrouw Herfkens zegt en wat een repliek noodzakelijk maakt, ingaan. Dat zou de voorzitter mij niet toestaan. Maar voor de Handelingen merk ik op: wat mevrouw Herfkens zegt over de opvattingen van de VVD ter zake van de betrokkenheid van de Verenigde Staten bij Europa, is natuurlijk een karikatuur.

Minister Van den Broek: Voorzitter! Het is geen onderwerp waarbij we al te gemakkelijk in karikaturen zullen of moeten vervallen. Ik ben echter de eerste om te erkennen dat ook op dit punt het aandragen van blauwdrukken niet alleen geen gemakkelijk zaak is, maar ook een onmogelijke. Ik kan wel proberen, na te gaan wat de mogelijkheden zijn om aan zo'n politieke verstandhouding met de Verenigde Staten een meer structureel karakter te geven. Daarnaast blijft op dit punt natuurlijk ook het Atlantisch bondgenootschap een rol vervullen en is dat bondgenootschap een consultatiemogelijkheid, ook met de Noord-Amerikanen.

Ik kom nog even terug op de hulp aan Oost-Europa. De heer Van Weezel maakt zich niet ten onrechte zorgen over de bestaffing van Buitenlandse Zaken vanwege de toegenomen activiteiten in het kader van Oost-Europa, hetgeen zich ook vertaalt in de directies waar de staatssecretaris het meest mee te maken heeft, namelijk de directies die zijn belast met de Europese samenwerking en het visumbeleid. Ik heb het dan nog maar niet over de posten die werkelijk met een lawine van visumaanvragen worden geconfronteerd. Ik heb daarmee grote moeite. We hebben een eerste inventarisatie gemaakt. Daaruit blijkt al — ik moet met de daaruit voortvloeiende wens naar de ministerraad — dat ik tientallen extra formatieplaatsen nodig zal hebben om het in grote lijnen uitgestippelde beleid ook daadwerkelijk in te kunnen vullen. Naast een afslankingstaakstelling, die dateert uit eerdere periodes, is een en ander geen gemakkelijke opgave. We zullen echter met verve proberen om daarvoor een acceptabele oplossing te vinden, ook in de wetenschap dat andere departementen met soortgelijke problemen, vanwege andere oorzaken, zitten en die dus ook met personeelsproblemen te kampen hebben.

Voorzitter! Alle woordvoerders hebben opnieuw aandacht besteed aan de kwestie van de CVSE en de toekomstige rol daarvan. Mevrouw Van Es is daarop vanuit verschillende invalshoeken ingegaan. Ik ga eerst in op de vraag, of de CVSE kan uitgroeien tot een toekomstige regionale veiligheidsstructuur of een veiligheidsarrangement. Ook de heer Voorhoeve, dat is vanmorgen door de heer Weisglas gememoreerd,

heeft laatst in een publikatie aan die mogelijkheid aandacht besteed.

Voorzitter! Ik sluit een en ander niet uit. In het verlengde echter van hetgeen ik vanmorgen enerzijds heb gezegd over de rol en het belang van de bondgenootschappen en meer in het bijzonder van ons eigen bondgenootschap, en anderzijds de aandacht die ik heb geschonken aan de onzekerheid binnen de huidige ontwikkeling en de conclusie die ik uit die beide elementen heb getrokken ten aanzien van het momenteel kiezen van lichte structuren om geleidelijk aanpassingen mogelijk te maken, vind ik het niet zo gemakkelijk om nu reeds het eindstation uit te tekenen. Men vraagt dat nu niet, dat weet ik wel, maar ik deel aan de geachte afgevaardigde Van Traa het volgende mee. Wanneer we spreken over toekomstige veiligheidsarrangementen, dan is mijn mening dat het natuurlijk om regelingen moet gaan die rekening houden met de veiligheid van allen, zo men wil: met de gedeelde veiligheid. Daarmee is natuurlijk niet gezegd — ik vrees dat dit misverstand af en toe doorklonk — dat het ten aanzien van de toekomst duidelijk is dat, zolang een bondgenootschap als de NAVO nog bestaat, er onvoldoende sprake zal kunnen zijn van een veiligheidsarrangement dat stoelt op gedeelde veiligheid. Ik acht dat met de NAVO nog steeds heel goed en best mogelijk. Ik heb daarvan vanmorgen ook een aantal voorbeelden gegeven. Ik ga er daarbij van uit — ik onderstreep dat — dat ook qua karakter NAVO en Warschaupact niet eenvoudig met elkaar te vergelijken zijn. We hebben daarover al eerder gediscussieerd.

Vervolgens is het overzichtelijker om te presenteren dat ons uitgangspunt voor handhaving van de NAVO in feite op drieërlei pilaren rust. In de eerste plaats kunnen wij ons niet voorstellen dat er in de voorzienbare toekomst of op langere termijn een situatie ontstaat, waarin wij aan een defensiepotentieel geen behoefte hebben. Wij blijven daar behoefte aan hebben. In de tweede plaats blijven wij behoefte hebben aan het in een breder kader regelen van die defensiebehoefte of, zo men wil, van de collectieve veiligheid. Dat is later wellicht verder uit te breiden. Wie weet! In de derde plaats heb ik gezegd dat het voortbestaan van de NAVO een heel belangrijke functie heeft. Ik denk hierbij aan de aanwe-

zigheid van Noord-Amerika in dat bondgenootschap. Daarmee is er ook een zekere presentie van Amerika in de zin van "betrokken bij de Europese toekomst, betrokken bij het Europese continent". Hoe een en ander later uitwerkt en hoe nieuwe veiligheidsafspraken kunnen worden gemaakt, dan wel tussen bondgenootschappen, dan wel door bondgenootschappen onder te brengen in overkoepelende structuren, is nog niet bekend. Ik vind dat een en ander open moet staan voor bespreking. Ik ben aan het aangeven van die richting op dit moment echter nog geenszins toe. Ik heb ook gewezen op de positie van de Sovjet-Unie. Zij is weliswaar veranderd, maar de Sovjet-Unie is daarmee in Europa niet minder een supermogendheid geworden. Als zodanig moet een zeker evenwicht op dit continent mede worden bevorderd door een bondgenootschap, waaraan de Verenigde Staten deelnemen.

De heer Van Traa (PvdA): Voorzitter! De minister zegt gelukkig ook dat wij in de richting gaan van een gedeelde veiligheid. Het grote verschil tussen die situatie en de huidige situatie is dat wij ook bij een voortbestaan van de NAVO te maken zullen krijgen met een ander soort NAVO, omdat wij samen met de Sovjet-Unie, de landen die nu nog de bondgenoten van de Sovjet-Unie, de Verenigde Staten en Canada die veiligheid in Europa gaan organiseren. Wil je daarbij van gedeelde veiligheid spreken of wil je daarbij, volgens de woorden in het Harmel-rapport, spreken van een vredesordering in Europa, dan hoort daar een organisatie, een dak, bij. Volgens ons, en naar ik dacht ook volgens de heer Frinking, zal dat CVSE zijn, in welk kader dan ook. Dat is toch een juiste conclusie?

Minister Van den Broek: Dat kan. Ik zeg alleen — en dat is de voorzichtigheid die ik tot uitdrukking wil brengen — dat, indien ik over de NAVO spreek, ik niet over een bondgenootschap spreek dat de veiligheid van welk ander land op dit continent ook in de weg behoeft te staan. Laten wij het daarover in ieder geval eens zijn.

Ik zeg het met andere woorden. In het recente verleden, in de situatie van de zeer antagonistische Oost-Westdeling, werd over NAVO en

Warschaupact gepraat als twee tegenover elkaar staande bondgenootschappen. Wij hebben zelf altijd gezegd dat een van de politieke doelstellingen, ook van de NAVO — lees de achtereenvolgende communiqués uit de diverse decennia — het overwinnen van die deling is, met name het overwinnen van de deling van de Duitslanden. Dat staat er met evenzoveel woorden in. Met andere woorden: ik wil vermijden dat wij ons belast voelen door het bestaan van een bondgenootschap als de NAVO. Ik kijk hierbij niet alleen naar de enorme verdiensten die het in het verleden, in 40 jaar vrede op dit continent, heeft gehad. Ik kijk ook naar de uitnemende verdiensten die dit bondgenootschap, al of niet aangepast — waarschijnlijk is het wel aangepast en werden er nog meer accenten gelegd op de politieke activiteit — ook in de toekomst kan hebben, ongeacht het antwoord op de vraag of dit straks wordt ingepast in een groter CVSE-kader. Dat geldt ook — ik kom op de vraag van de geachte afgevaardigde de heer Frinking — indien wij zoeken naar of rekening houden met een institutionalisering van CVSE op de langere duur. Er is immers geen ander groot Europees kader, waarin alle betrokken landen, behalve het ene geïsoleerde Albanië, ondergebracht zijn. Er is geen ander forum waarbij alle betrokken Europese landen, de Verenigde Staten en Canada samen aan één tafel zitten. Daarom vragen wij ons af of dat dan niet de structuur moet zijn. Maar hoe vul je die in? Voorzitter! Het is opmerkelijk — en het moet blijvend worden bedacht bij de discussie over het CVSE-mechanisme — dat het stoelt op politieke verbintenissen en niet op verdragsrechtelijke regels. Kortom, alle afspraken van Helsinki zijn niet volkenrechtelijk afdwingbaar, maar zijn uitsluitend op basis van politieke commitments tot stand gekomen. Men is er dus politiek op aanspreekbaar. Hoe functioneert dat? Elke dag beter! Het is maar een optie, maar als je wilt streven naar een institutionalisering via de verdragsrechtelijke vorm, bijvoorbeeld omdat je vindt dat die grondslag noodzakelijk is om een assemblee te kunnen oprichten, dan zal het nog heel wat moeite kosten om met vijftientig landen een zo belangrijk instituut van de grond te krijgen. Het zou een instituut zijn, dat het totale brede veld van én de veiligheid én de economische,

culturele, politieke en andere vormen van samenwerking én de hele mensenrechtenparagraaf én de humanitaire paragraaf allemaal in één omvat op basis van volkenrechtelijke bindende afspraken.

De heer **Van Traa** (PvdA): Maar, voorzitter, als wij sneller dan wij misschien nu nog denken toegaan naar een vorm van Duitse eenheid, dan zal die vorm van Duitse eenheid op de een of andere wijze ook een verdrag inhouden. Dan zal alleen het maken van politieke afspraken niet voldoende zijn. Op dat moment worden wij daarmee geconfronteerd. Dan is de vraag in welke kader het het beste is voor Duitsland en zijn burens en voor alle CVSE-landen in totaliteit. Sommige landen hebben er meer belang bij dan andere. Wij — en naar ik meen ook het CDA en in zekere zin de Kamer als geheel — denken dat je dan op dit moment moeilijk een ander kader kunt zien dan CVSE, ook al omdat het niet in ons belang is dat een oordeel over de toekomst van Duitsland formeel slechts voorbehouden zou blijven aan de vier overwinnaars van destijds, de Verenigde Staten, de Sovjet Unie, Frankrijk en Engeland.

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik geef mijn overwegingen graag voor betere, maar ik heb de neiging om te betwijfelen of de Duitse eenheid, wanneer die ook haar politieke bekroning vindt en er werkelijk sprake is van een nieuw Duitsland, tot stand zal komen op basis van een veiligheidsarrangement dat in CVSE-kader zou kunnen worden ontworpen. Ik denk veeleer — en dit ook in antwoord op de vraag van de geachte afgevaardigde de heer Van Middelkoop — dat hier uit de aard der zaak de geallieerde bezettingsmachten een belangrijke mate van inspraak hebben. Hij vroeg mij, of het recht van zelfbeschikking, zoals dat in Helsinki is verwoord, als een absoluut recht moet worden gekwalificeerd. Ik vrees dat je dat niet zo mag formuleren, want dan herinner ik aan de conclusies van de Europese Top. Daarin wordt niet alleen verwezen naar de Slotakte van Helsinki, het recht van zelfbeschikking, het respect voor de territoriale grenzen etc. Neen, daarin wordt ook gesproken over het respect voor bestaande akkoorden en verdragen, zowel het vier-mogendhedenverdrag als het NAVO-verdrag.

Ik kom terug bij de stelling, die ik vanochtend heb ontwikkeld en waarvan ik ook niet zeg dat het de enige richting, laat staan de enige oplossing is. Ik vraag mij gezien de ontwikkelingen van dit moment af, waarom het niet denkbaar zou zijn in het toenaderingsproces zoals dat nu plaatsvindt, dat een Duitse hereniging gestalte krijgt met voor wat het veiligheidsarrangement betreft een voortgezet lidmaatschap van het nieuwe Duitsland van de NAVO, maar tevens met een territoriaal veiligheidsarrangement voor het grondgebied van wat nu de DDR heet. Ik zeg niet dat het de enige oplossing is. Ik zeg wel, dat het naar mijn gevoel duidelijk een mogelijkheid zou moeten zijn.

De heer **Frinking** (CDA): Ja, voorzitter, wij zijn wel geneigd om die redenering ook te volgen. Dat was ook niet de reden waarom wij met betrekking tot het institutionaliseren van CVSE aandrongen op verdere stappen. Er zijn natuurlijk nog heel wat andere argumenten. Ik denk ook even aan de neutrale landen in Europa, die tot nog toe helemaal niet participeren in de wapenbeheersingsbesprekingen, maar wel participeren in de veiligheidsvoorzieningen, in de vertrouwenwekkende maatregelen. Daarover zullen toch gemeenschappelijke afspraken gaan ontstaan. Behalve dat die afspraken moeten worden uitgevoerd, kunnen zij ook leiden tot controverses.

Een heel belangrijke ontwikkeling in Europa is meer en meer het probleem van etnische groepen, die ieder voor zich veelal aandacht en autonomie vragen over de nationale grenzen heen. Dat zijn veiligheidsproblemen in Europa, waar de oude Oost-Westtegenstelling meer en meer gaat verdwijnen. Wij nemen daarbij aan dat de Sovjet-Unie daarbij de grootmacht blijft. Dat is een van de redenen waarom wij de NAVO in ieder geval nog lange tijd nodig zullen hebben. Een aantal veiligheidsarrangementen kunnen naar de CVSE worden doorgeschoven.

In dat perspectief hebben wij gevraagd of een veiligheidsarrangement ook beoordeeld moet kunnen worden. Daarvoor heb je naar mijn opvatting een nieuw huis nodig. Dat zou het CVSE-huis kunnen zijn. De NAVO staat daar niet los van...

De **voorzitter**: Mijnheer Frinking, dit

Van den Broek

is geen interruptie meer. Het is een heel verhaal!

De heer **Frinking** (CDA): Dan zal ik de laatste opmerking maar niet maken.

De **voorzitter**: Is de vraag niet allang duidelijk?

Minister **Van den Broek**: Dit geeft mij gelegenheid, antwoord te geven op de vraag die de geachte afgevaardigde Frinking in zijn tweede termijn stelde, hoe wij bij voorbeeld het vervolg van CVSE zien. Behoren wij tot de voorstanders om dit naar het kader van de 35 landen te tillen? Dat is de volledige CSE. Of willen wij toch, zoals het in het jargon heet, alliance to alliance, bondgenootschap tot bondgenootschap, blijven onderhandelen, onder de paraplu van CVSE?

De heer Frinking heeft gelijk als hij zegt dat CVSE als zodanig ook voor veiligheidsarrangementen een aantrekkelijk bouwwerk is. Wij hebben natuurlijk al veiligheidsarrangementen op CVSE-basis. Ik noem de CSBM's, de vertrouwenwekkende en veiligheidbevorderende maatregelen. Daarnaast zijn er onderhandelingen die weliswaar plaatsvinden tussen de bondgenootschappen, maar waarvoor een formule is afgesproken. De twaalf neutrale en niet-gebonden landen, die zojuist zijn genoemd, die niet tot de bondgenootschappen maar wel tot de CVSE behoren, worden op de hoogte gehouden. Zo wordt hun betrokkenheid gegeven, al is dat dan geen onderhandelingsbevoegdheid.

Dat kun je natuurlijk verder uitbreiden, maar ik ga even terug in de geschiedenis. Waarom zijn er landen die onderhandelingen over wapenbeheersing in het kader van de 35 landen voorstaan? Omdat zij dit in feite onderhandelingen vinden tussen 35 onafhankelijke, soevereine staten en niet gebonden willen worden aan onderhandelingsposities van bondgenootschappen als zodanig. Wij behoren niet tot die categorie. Wij willen alliance to alliance blijven werken. Ik zie niet in waarom, gelet op de voortgang die nu wordt gemaakt, men eventueel die structuur moet veranderen en waarom niet vervolgonderhandelingen langs die weg kunnen plaatsvinden, als de neutrale en niet-gebonden landen maar blijvend ingelicht

worden over de vorderingen, dus in ieder geval bij het proces betrokken blijven.

De heer **Van Traa** (PvdA): Als er nog maar een "alliance" aan de andere kant overblijft!

Minister **Van den Broek**: Dat is de volgende vraag. Ik meende vanochtend heel duidelijk te hebben gemaakt, dat wanneer er sprake zou zijn van een ontbinding, een desintegratie van het Warschaupact, dat voor ons niet automatisch impliceert dat daarmee ook de rol en het belang van de NAVO zijn komen te vervallen. Het kan echter wel betekenen, zo zeg ik de geachte afgevaardigde Van Traa, dat vanuit die landen zelf meer wordt aangedrongen op alternatieve veiligheidsarrangementen, want daar zullen ook die landen in geïnteresseerd zijn. Hij heeft het allemaal al ingevuld: dat is CVSE. Dat kan best en zal ook wel aan de orde komen. Ik zeg echter met de heer Frinking, dat als er een topconferentie wordt gehouden, er over al dit soort dingen natuurlijk niet wordt beslist. Ik heb gezegd dat ik het in het perspectief van de top van dit najaar zinvol zou vinden als over dit soort zaken een goed voorbereide gedachtenwisseling plaatsvond, waaruit een opdracht, een mandaat aan de desbetreffende ministers van buitenlandse zaken zou resulteren, om dit thema meer contouren, meer gestalte en meer ruggespraak te geven. Dat redden we echt niet voor het eind van dit jaar, want het gaat om een uitermate complexe materie die niet op die korte termijn dergelijke definitieve antwoorden vergt. Naar mijn mening is dit allemaal redelijk in balans met hetgeen wij vanochtend met elkaar hebben besproken. Nogmaals, als we een halfjaar verder zijn, zien we misschien weer andere, wellicht concretere contouren.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Dat probleem heb ik aangesneden. Het is de vraag of je die tijd wel hebt.

Minister **Van den Broek**: Die heb je.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): U zegt dat we aan het eind van het jaar misschien zover zijn, maar ik vind dat heel snel moet worden gehandeld.

Minister **Van den Broek**: Wat is snel handelen?

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Laat ik het anders zeggen: zo snel mogelijk. Het CVSE-proces moet wat mij betreft absolute prioriteit krijgen. Het transatlantisch actieplan zou naar mijn mening minder hoge prioriteit moeten krijgen. Waarom zeg ik dit? Ik heb natuurlijk niet voor niets vanuit verschillende perspectieven over CVSE gesproken. Daarbij heb ik niet voor niets gewezen op wat er dezer dagen in de Sovjet-Unie gebeurt. Iedereen vraagt zich af of Gorbatsjov de zomer nog wel zal halen...

De **voorzitter**: Dit is geen echte interruptie meer. Interrupties zijn kort en snel.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Goed, voorzitter. Is het niet urgent om internationale mechanismen te gebruiken om Gorbatsjov te hulp te schieten en is CVSE daarvoor niet het enige instrumentarium?

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Ik vind dit een heel boeiende discussie, waar ik ook maar al te graag aan deelneem, maar het wordt steeds moeilijker om wat lijn in mijn betoog te houden, omdat ik iedere keer weer zijstraten in moet slaan. Ik pak nu maar weer zo'n zijstraat mee. De vraag van mevrouw Van Es is heel begrijpelijk. Zij vraagt: moeten we niet proberen om via het CVSE-mechanisme te hulp te schieten in de buitengewoon penibele situatie in de Sovjet-Unie? Van die beoordeling van de situatie daar neem ik geen woord terug, want ik vind haar echt buitengewoon penibel en je kunt er eigenlijk alleen maar zeer bezorgd over zijn en er somber van worden. Als ik zeg dat CVSE daar niet voor bedoeld is, dan is dat geen blijk van een gebrek aan betrokkenheid bij de situatie daar, maar veeleer een erkenning van het simpele feit dat, als mijnheer Gorbatsjov ons nodig heeft om zijn interne etnische problemen op te lossen, hij dat zelf wel tegen ons zal zeggen. Maar ik zeg u hier en nu: hij zal ons dat niet zeggen, want daar komt hij niet mee bij ons. Om volstrekt begrijpelijke redenen overigens, omdat dit als een volstrekt interne zaak van de Sovjet-Unie wordt bekeken. Wij willen daar nog wel op afdingen, omdat de gevolgen van mislukking van zijn beleid daar ook hun weerslag kunnen hebben op onze situatie. Maar dat maakt het niet minder een

interne binnenlandse aangelegenheid van de Sovjet-Unie.

Vanochtend heb ik al mogen antwoorden op de vraag: en hoe dan te denken over een VN-macht? Er is natuurlijk geen overeenstemming tussen het Kremlin, de Azeri's en de Armeniërs over het daar stationeren van een dergelijke vredesmacht, nog daargelaten dat het buitengewoon ongebruikelijk is om vredesmachten te stationeren als het niet gaat om het vormen van een buffer tussen staten bij een dispuut. Waar dit wel gebeurt, dient het ter opvulling van een vacuüm dat ontstaat door het ontbreken van effectief of legitiem wettig gezag in een bepaald land. Binnen de Sovjet-Unie is op dit moment van geen van deze zaken sprake.

Als mevrouw Van Es in haar opmerking haar buitengewoon grote bezorgdheid en benauwdheid over wat daar aan de gang is, tot uitdrukking wilde brengen, dan kan ik niet anders doen dan die met haar delen, maar eerlijk gezegd — en daar wind ik geen doekjes om — heb ik er geen oplossing voor. Wij hebben eerder gezegd: laten we alles doen om het proces van perestrojka en glasnost in de Sovjet-Unie te ondersteunen. Vanochtend heb ik opgemerkt dat perestrojka en glasnost naar ik vrees in de Sovjet-Unie te veel in één keer hebben losgemaakt. Het gaat om heel moeilijk te beheersen processen. We moeten niet ondermijnen van onze kant en zoveel mogelijk bemoedigen. Als mij wordt gevraagd wat ik vind van het optreden van het leger in Azerbeidzjan, dan wil ik niet selectief zijn. Als er tegen ongewapende burgers wordt opgetreden, moet je daar zeer kritisch over zijn. Van de andere kant weet ik dat geluiden in die richting op dit moment de positie van de heer Gorbatsjov op dit moment buitengewoon bemoelijken. Met dat soort moeilijke afwegingen zit de diplomatie en dus ook de minister van Buitenlandse Zaken. Ik maak daar echt geen geheim van.

Voorzitter! Wat betreft de gedachte om in CVSE-verband te proberen de top een mandaat te geven, vind ik in ieder geval dat de ministers van buitenlandse zaken moeten proberen, zo snel mogelijk aan de voorbereiding van die top te beginnen. Vandaar ook dat wij in het kader van de Twaalf alvast werkgroepen aan de gang hebben gezet om ideeën op dat punt verder te ontwikkelen.

Over de CSE 2-discussie heeft collega Ter Beek het nodige gezegd en de geachte afgevaardigde de heer Frinking is erop teruggekomen. Het betreft de reductie met 50%. Welnu, men kent mij als een misschien wat erg behoedzaam man. Het is een politieke doelstelling en als de internationale politieke situatie dit toelaat, wie ben ik dat ik niet graag een reductie van 50% zou introduceren? Als een target, voorzitter, spreekt het mij natuurlijk aan.

Maar misschien mag ik hierbij nog nader wijzen op datgene wat mij aanspreekt. Ik verwijs dan naar hetgeen de geachte afgevaardigde de heer Van Middelkoop in dit verband heeft gezegd: wanneer wij spreken over reducties, dan hebben wij het niet alleen over pure aantallen en dergelijke; dan hebben wij het er ook over wat dit betekent voor de totale structuur van de krijgsmacht, voor de strategie en alles wat daarbij komt. Welnu, wij hebben ook gezegd dat als het na CSE 1 tot verdere reducties komt van manschappen, troepen, materieel en wat dies meer zij — ik roep het gezag van de heer minister van Defensie in om dit te bevestigen — wij al zeer snel ook raken aan vragen rond de strategie. Het is niet zo dat ik dit erg vind, maar het lijkt mij niet juist om maar te beginnen met eerst het cijfer in te vullen, voordat je überhaupt alternatieve concepties met elkaar hebt uitgediscussieerd. Ik zie het dus als een, zeg maar, politiek ideaal en als een politieke doelstelling, die men niet op een gegeven ogenblik met de meetlat zal willen invullen. Evenmin zou ik geneigd zijn om van Westelijke zijde zonder meer een voorstel te introduceren, zeggende: 50%-reductie, full stop. Daar hoort dan een heel ander verhaal bij.

De heer **Weisglas** (VVD): Mevrouw de voorzitter!

De **voorzitter**: Ik zou even willen ingrijpen, met uw goedvinden. Er wordt nu veel en lang geïnterrumpeerd en dat was niet de afspraak die eerder op de middag gemaakt is. Voor de minister geldt dan de vraag of hij ook wat beknopt wil antwoorden. De minister spreekt nu breed uit en het onderwerp interesseert hem uiteraard, maar misschien kan het hier en daar wat beknopter.

De heer **Weisglas** (VVD): Voorzitter! De minister van Buitenlandse Zaken

wijst erop dat hij niet zomaar bovenop het noemen van een bepaald cijfer wil springen en hij omgeeft het cijfer met kanttekeningen. Maar dat cijfer is hier vanmiddag wel genoemd door de minister van Defensie, die het van harte omarmd heeft, in navolging van bij voorbeeld de heer Van Traa. En dan komt de minister van Buitenlandse Zaken die het van kanttekeningen voorziet; dat is niet duidelijk voor de Kamer.

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Wij houden van duidelijkheid en de geachte afgevaardigde van oppositie. Die twee dingen moeten te combineren zijn!

Ik bedoel het volgende. Collega Ter Beek en ik hebben over dit soort zaken wel eens achter een glas gefilosofeerd. Er is geen kabinetsstandpunt op dit moment, ertoe strekkende dat wij een voorstel gaan indienen om tot reducties van 50% te komen. Verwacht de geachte afgevaardigde nu van ons, tegen de achtergrond van alles wat wij vandaag met elkaar bespreken, dat wij zeggen: de Kamer vraagt om 50%-reductie en dat wordt nu de inzet, zonder dat wij verder met elkaar proberen een en ander te onderbouwen en te kijken wat wij er precies mee willen? Dat is de relativerende opmerking die ik erbij maak. Waar gaat het over? In ieder geval zullen de in het CSE 1-akkoord overeengekomen plafonds beduidend omlaag gaan. Wij praten dan over de vervolgfase. Met hoeveel procent is nog een open vraag. De collega van Defensie heeft hier letterlijk gezegd: ik merk op dat een doelstelling van 50%-reducties daarbij zeker dient te worden overwogen. Nu, ik overweeg dat met hem, maar dan hebben wij wel de hele discussie op tafel tegen de tijd dat wij daar gezamenlijk besluitvorming over voorbereiden.

Voorzitter: Deetman

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! De geachte afgevaardigde de heer Van Traa is teruggekomen op de Duitse problematiek. Hij heeft daarbij gezegd: minister, ook u erkent dat de DDR wel een bijzonder geval is, al concludeert u daar niet uit dat met alle voorwaarden ten aanzien van een EG-lidmaatschap lichtvaardig kan worden omgesprongen; maar wilt u dan toch zo snel mogelijk streven

naar associatie? Welnu, ik heb daar geen probleem mee, voorzitter. Ook al niet, omdat het begrip "associatie" aangeeft dat je een meer blijvende en brede vorm van samenwerking wilt, maar dat de exacte invulling daarvan toegesloten wordt op de specifieke situatie waar men zich op richt, in dit geval die van de Duitse Democratische Republiek.

De geachte afgevaardigde de heer Eisma heeft nog gevraagd of er geen voorbereidingsgroep BZ/Defensie zou moeten komen voor de voorbereiding van die top. Ik geloof niet dat dit nodig is, voorzitter, want alles wat wij in CVSE-kader doen en waarbij Defensie betrokken is, gebeurt altijd in nauw overleg tussen die twee departementen. Ik heb ook een vaste sectie die zich met CVSE bezighoudt. Ik denk dan ook niet dat ik hiervoor een aparte groep in het leven behoeft te roepen. Ik verheug mij er alleen maar over, dat de contacten tussen Buitenlandse Zaken en Defensie over dit soort zaken — met behoud van ieders eigen verantwoordelijkheden — naar mijn inzicht in ieder geval heel goed, plezierig en constructief verlopen.

Voorzitter! Ik laat de verdere Duitse problematiek, als de Kamer dat goedvindt, even rusten en ik kom dan bij een aantal opmerkingen die mevrouw Herfkens heeft gemaakt. Zij heeft uit mijn betoog vanochtend een zekere Europese introvertheid gedestilleerd, als ik haar goed heb begrepen.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Met begrip!

Minister **Van den Broek**: Het was in ieder geval niet mijn bedoeling om het zo te laten overkomen, maar ik begrijp het wel. Maar laat ik nu eens een aantal andere Europese luiken opentrekken. Als ik denk aan wat Europa bij voorbeeld in het GATT doet op het moeizame gebied van de landbouwonderhandelingen waar toch vooruitgang wordt gemaakt en wat toch ingegeven wordt...

De heer **Weisglas** (VVD): Slecht voorbeeld! Ik had een ander voorbeeld genomen.

Minister **Van den Broek**: Maar ik ga nooit om de epineuze voorbeelden heen, meneer Weisglas, omdat ik dat heel nauwgezet heb gevolgd, weet waar wij vandaan zijn gekomen, ook

weet waar wij nu staan en omdat ik vertrouwen heb in waar wij uit zullen komen.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Juist op dit terrein, voorzitter, heeft de Kamer gemeend, pal voor het Kerstreces, nog even kamerbreed...

Minister **Van den Broek**: Voorzitter! Mijn schappen zijn zo goed gevuld, dat ik een ander voorbeeld neem. Bij voorbeeld het mensenrechtenbeleid van de Europese Gemeenschap, het overleg van de Twaalf ten aanzien van de VN, de bilaterale demarches. Kortom, op dat gebied is de Nederlandse inzet toch duidelijk "outward looking" en proberen wij ervoor te zorgen, dat ook op handelspolitiek gebied, de handelsconcessies — dan komen wij zeer dicht bij het voor mevrouw Herfkens bekende terrein van de ontwikkelingssamenwerking — de gemeenschap meer openheid naar buiten betracht en dat niet afkoopt met geldbedragen, zoals jaren achtereen in het Lomé-kader is gebeurd.

Tijdens mijn reizen in de afgelopen tijd, ook naar andere continenten, is voor mij opnieuw bevestigd, dat de Derde Wereld er beducht voor is dat de hele operatie 1992 met haar heel sterke, optisch-economisch gerichte impulsen met daaroverheen de ontwikkelingen in Oost-Europa en de enorme energie die de Twaalf daarin steken, wel eens ten koste zou kunnen gaan van de traditionele aandacht die Europa voor de minder bedeelde continenten heeft willen hebben. Ik beschouw mij altijd als een boodschapper van de Gemeenschap wanneer ik in de eerste plaats probeer duidelijk te maken dat datgene wat nu in Europa gebeurt, niet alleen de veiligheid en stabiliteit van dit continent in zijn totaliteit betreft, maar ook die van de hele wereld, en in de tweede plaats dat ik hoop, dat als wij erin slagen om dit continent ook meer economisch aaneen te smeden, ook de Derde Wereld daarvan zal kunnen profiteren. Wij zullen ons in ieder geval blijven inzetten voor een zo open mogelijk Europa. En in de derde plaats probeer ik duidelijk te maken — ik kan altijd een zeer altruïstisch standpunt innemen in de contacten met de Derde Wereld — dat ik er in ieder geval niet in geslaagd ben om van het ontwikkelingsbudget iets af te krijgen, al was het maar een klein stukje van de groei, om van ontwik-

kelingsgelden iets te kunnen doen voor Oost-Europa, waar landen nog steeds verkeren in vaak met bepaalde ontwikkelingslanden vergelijkbare situaties. Al was het alleen al Chili! Maar, nogmaals, zo naar binnen gericht zijn wij niet. Een ander voorbeeld is de ecologie. Wat de hele internationale milieuproblematiek betreft zei mevrouw Herfkens terecht dat Buitenlandse Zaken met instemming van VROM het primaat bij de coördinatie heeft. Wat de ecologie betreft maakt ook Europa duidelijk vooruitgang, een vooruitgang niet alleen binnen Europa maar ook in de contacten die buiten Europa worden gelegd. Maar goed, laten wij eerst ons eigen huis maar eens beter op orde brengen.

Het begrip "economische veiligheid" is een vertrouwd begrip voor mij. Ik heb daarvoor al iets gezegd toen ik over de handelspolitiek en over de ontwikkelingsstromen sprak.

Naast de primordiale rol die wij het Europa van de Twaalf toekennen in het hele proces van de nieuwe Europese ontwikkelingen — het nieuwe gezicht van Europa — moeten wij ook het voortouw nemen en blijven nemen. Er wordt veel van ons verwacht. Dat is een ding wat zeker is.

Voorzitter! Ik ga over op andere onderwerpen die niet direct Europa betreffen. De geachte afgevaardigden Van Es en Herfkens hebben over Turkije gesproken.

Mevrouw Van Es zei dat ik zo'n *mooi mensenrechtenmechanisme* heb ter controle op de naleving en op het totstand brengen van het CVSE-kader. Zij vroeg of het geen tijd is, dit instrument voor Turkije in te zetten. Aangezien Turkije lid is van de Raad van Europa, ligt het natuurlijk veel meer voor de hand dat wij dit land krachtig aanspreken op basis van de Europese conventie voor de rechten van de mensen. Dit geldt zeker na hetgeen ik vanmorgen heb gezegd over mensenrechtenmechanismen in beide organisaties. Dat is bij ons een praktisch continu proces. Mevrouw Van Es weet dat ook. Ik verwijs naar collega Dankert, die nog zeer onlangs de Turkse minister voor Europese zaken, tevens vice-premier, op bezoek heeft gehad die daarover heel openhartig met hem heeft gesproken. Schriftelijke vragen hierover heb ik in de afgelopen periode beantwoord. Ik heb hem gezegd: wij delen uw zorg, wij delen uw kritiek, maar waar onze wegen

Van den Broek

zich weer scheiden, is wanneer u inzet van een instrumentarium van ons vraagt. Wij vinden dat onder de gegeven omstandigheden niet optimaal. Dat heeft ook te maken met de kwestie van de militaire leveranties. Ik zit met collega Ter Beek nu aan dezelfde kant van de tafel. Dat maakt het iets gemakkelijker, maar principieel gezien natuurlijk weer niet. Wij zijn wat dit betreft immers allebei heel principieel. In ieder geval hebben wij elkaar gevonden. Ik heb er moeite mee om de mensenrechtensituatie te verbinden met bepaalde militaire programma's, waarin wij ons binnen de NAVO hebben verbonden. Ik heb er moeite mee, leveranties te onthouden aan minder draagkrachtige landen vanwege bepaalde mensenrechtzaken, tenzij de leveranties en de schending van die mensenrechten met elkaar in direct verband kunnen worden gebracht. Vandaar dat wij ten aanzien van de vliegtuigen ook hebben gezegd: het klinkt kil, maar contract is contract. Voor het overige heeft mijn collega laten weten dat er op dit moment ook op ander gebied niet in de leveranties wordt voorzien. Nogmaals, voorzitter, ik heb mijn Turkse collega uitgenodigd voor een bezoek aan Nederland. Hij kent mijn opvattingen over de mensenrechtenproblematiek en hij heeft de uitnodiging ook aanvaard. Wij zullen ons best blijven doen, een bijdrage te leveren teneinde de situatie daar daadwerkelijk te verbeteren.

Mevrouw Van Es (Groen Links): Voorzitter! Ik heb toch het gevoel dat ik steeds terugkeer naar die discussie met de minister hierover.

Minister Van den Broek: Dat klopt, maar ik zwengel die niet iedere keer opnieuw aan.

Mevrouw Van Es (Groen Links): Neen, was dat maar waar! U antwoordt op schriftelijke vragen en u reageert hier op mondelinge bijdragen, niet alleen van mij maar gelukkig ook van anderen. Ik krijg inderdaad antwoorden die ik van de voormalige minister van Defensie, de heer Bolkestein, kreeg. Hij zei: ik heb de mensenrechtensituatie aan de orde gesteld. Ja, hartelijk dank, maar het heeft dus niets opgeleverd! Vorig jaar heb ik precies dezelfde discussie met de minister gevoerd. Toen zei hij ook: ja, dit is onze lijn, wij stellen het

iedere keer aan de orde en gaan ervan uit dat dat moet helpen. Net als vorig jaar is ook in het afgelopen jaar sprake geweest van een verslechtering. Het wordt erger. De kritiek erop wordt scherper. Alle mensenrechtenorganisaties zijn het daarover eens. De lijn van de minister voldoet dus niet. Is het dan niet bijna een verdragsverplichting om de mechanismen die het mensenrechtenverdrag van de Raad van Europa biedt, te gebruiken?

Minister Van den Broek: Ik kan mevrouw Van Es alleen maar gelijk geven wanneer zij zegt dat wij in herhalingen vervallen. Ik probeer dat ook te vermijden. Wij hebben misschien een ietwat verschillende taxatie, met onze afschuw van mensenrechtenschendingen die wij gemeen hebben, van de situatie in Turkije. Mevrouw Van Es zegt dat het steeds slechter wordt. Wat mij dwars zit, is dat het niet beter wordt. Ik zeg niet dat het slechter wordt. Het gaat om een situatie waar wij weet van hebben en die al langere tijd bestaat in bepaalde gevallen. Daar blijven wij iedere keer op hameren. Daarop krijgen wij bij de Turkse autoriteiten telkens het antwoord, dat het hen vaak niet mogelijk is tot een verbetering te komen, in weerwil van nieuw aangenomen wetgeving. Er zijn mensen in staat van beschuldiging gesteld die verdacht worden van het martelen tijdens verhoren. De autoriteiten zijn er nog niet in geslaagd het fenomeen daadwerkelijk geheel uit te roeien. Het is een vraag van taxatie hoe je denkt daar nog een bijdrage aan te kunnen leveren. Ik geloof niet dat dat langs de weg gaat die mevrouw Van Es heeft geïndiceerd.

Mevrouw Herfkens (PvdA): Voor mijn fractie is dit een serieuze zaak. Ik heb niet voor niets in eerste termijn het CVSE-mechanisme aan de orde gesteld. De minister is daarop niet ingegaan, maar nu zegt hij: ja, dat is een beetje gezocht, want wij hebben een ander mechanisme, namelijk de Raad van Europa. In het kader van de Raad van Europa hebben wij zo'n mooie statenklacht ingediend. Inderdaad, maar daarna is het proces stopgezet. Wat doen wij dan nu?

Minister Van den Broek: Ik doelde met het woord "mechanisme" niet zozeer op het feit dat zowel de CVSE

als de Raad van Europa een mechanisme heeft. Dat laatste hebben wij ooit een keer in werking gesteld. Die statenklacht heeft 4 à 5 jaar geduurd. Op enig moment hebben wij die klacht beëindigd, te zamen met de andere indieners. Daarover is verantwoording aan de Kamer afgelegd. Wij hebben vervolgens de kritische dialoog met Turkije voortgezet.

Het ging mij erom dat ik niet via de bepalingen van de slotakte van Helsinki een land wil aanspreken dat lid is van de Raad van Europa en in die zin de Europese conventie en andere conventies heeft onderschreven. Ik heb wat dat betreft meer dan voldoende aan de Raad van Europa.

Mevrouw Herfkens (PvdA): Dan nodig ik de minister uit, de mechanismen van de Raad van Europa weer te gebruiken.

Minister Van den Broek: Dan zou je dus een statenklacht moeten gaan indienen vanwege dit enkele aspect. Ik denk dat dat op dit moment niet het meest gereede instrument is. Ik heb commentaar gegeven op het rapport van de Europese Commissie over de toetredingsaanvraag van Turkije tot de EG. Mevrouw Van Es weet welke politieke achtergronden met name voor Turkije daarbij een heel belangrijke rol spelen. Juist vanwege de politieke ontwikkelingen en een naar ons gevoel nog onvoldoende tot stand gekomen werkelijk democratische verhouding in Turkije, heeft Nederland openlijk — dat kan niet van alle landen worden gezegd — duidelijk gemaakt dat het de tijd nog niet gekomen achtte om aan onderhandelingen met Turkije te denken. Ik zeg nogmaals, dat wij onze mening niet onder stoelen of banken steken. Ik verwijs naar het open gesprek dat heeft plaatsgehad met de staatssecretaris. De motie van mevrouw Van Es op dit punt moet ik dan ook ontraden.

De heren Weisglas en Van Weezel hebben het Midden-Oosten opnieuw ter sprake gebracht. De heer Weisglas verwijt de regering, wat passief te zijn, als het gaat om de suggesties om ten eerste de PLO te bewegen om haar handvest te veranderen en ten tweede te komen tot intrekking, schrapping, van de beruchte resolutie van de Verenigde Naties die racisme op één lijn stelt met zionisme. Om met het laatste te beginnen, wij sonderen op geregelde

tijden om te bezien of daar een redelijke kans toe bestaat. Ik kan in alle oprechtheid en zekerheid zeggen dat dat uitzicht op dit moment gewoon niet bestaat. Wat het handvest betreft, weet de heer Weisglas dat wij dat punt verschillend malen hebben genoemd. Tot dusverre is dat echter niet veranderd.

Tegen de achtergrond van eerdere discussies over de vraag hoe intensief er contacten zouden moeten zijn met de PLO en op welk niveau, wil ik suggereren dat de VVD-fractie eens bij zichzelf nagaat hoe wij in constructieve discussie met elkaar kunnen blijven en elkaar het gevoel kunnen geven, dat wij met een zekere evenwichtigheid naar de verschillende aspecten van dit conflict kijken. Ik zeg dit niet in verwijtende, laat staan diskwalificerende zin. Een zekere eenzijdigheid of onvoldoende evenwicht in de benadering vormt echter de grondoorzaak van het continueren van het probleem. Ik voel mij verbonden met onze vrienden — ik onderstreep dat — in Israël. Ook daar wordt open en eerlijk gesproken. Het voortbestaan van Israël is daarbij overigens helemaal niet in discussie. Mijn verwijt aan hen is evenwel dat het na al die jaren onze diepe overtuiging is geworden dat een oplossing alleen maar dichterbij kan worden gebracht door met elkaar, dus Palestijnen en Israëliërs, aan tafel te gaan zitten. Daarbij moet de PLO echter niet uitgesloten worden, omdat de PLO nu eenmaal door zo veel Palestijnen als het symbool van hun aspiraties wordt beschouwd. Men weet evenwel ook dat wij de PLO onze kritiek van geen kanten besparen. Ik laat in mijn politieke opstelling merken dat ik ook van de PLO op dat punt stappen verwacht. Wij zeggen ook dat, als het gaat om de situatie in de bezette gebieden en mensenrechtenschendingen daar, wij daar tegen opkomen. Als het gaat om het verbeteren van de levensomstandigheden in de bezette gebieden voor Palestijnen, zullen wij daar ook onze bijdrage aan leveren. Kortom, het probleem moet niet slechts langs een beperkt spoor benaderd worden. Er moet geprobeerd worden om het iets te verbreden. De regering probeert dat in ieder geval zo getrouwelijk mogelijk te doen.

De **voorzitter**: Ik verzoek de minister, korthed te betrachten. Anders komen wij vandaag niet klaar

met een aantal zaken. Ik verzoek de leden, de interrupties tot een minimum te beperken.

De heer **Weisglas** (VVD): Mijn fractie wordt nu rechtstreeks aangesproken door de minister. Ik wil hier even kort op ingaan.

De **voorzitter**: Ik geef u één zin en dan nog één zin, omdat uw fractie werd aangesproken.

De heer **Weisglas** (VVD): Ten eerste betracht de VVD-fractie geen eenzijdigheid, getuige het feit dat ik ook gesproken heb over een rapport van Amnesty International ten aanzien van Israël. Ten tweede zal ik namens mijn fractie blijven hameren op de misstand dat het handvest van de PLO zegt dat de staat Israël moet verdwijnen. Ik accepteer het niet dat de minister wat dit betreft de zaak omdraait en de VVD-fractie vertelt dat haar benadering eenzijdig is. Ik heb het niet over niets. Ik heb het over het handvest van een organisatie, waarin nog steeds de doelstelling staat dat een land, waarmee de minister, zoals hij zegt, bevriend is, moet verdwijnen. De VVD-fractie zal daarop blijven hameren.

Minister **Van den Broek**: Dit is naar mijn smaak helaas opnieuw een wat eenzijdige benadering na alles wat er in de afgelopen anderhalf jaar is gebeurd. Maar goed, wij hebben dat verschil in taxatie nu eenmaal. Wij hebben dat al langere tijd. Laten wij hopen dat wij in deze kabinetsperiode wellicht wat dichterbij elkaar kunnen komen. Laten wij althans hopen dat het conflict daar ter plekke wat dichterbij een oplossing gebracht kan worden. Dat is natuurlijk het belangrijkste.

Ik kom op de vraag van de heer Weisglas over Koeweit. Hij heeft mij gevraagd om meer duidelijkheid over de onderhandelingspositie. Ik heb vanochtend gezegd dat dit geen probleem is dat zich wel van zelf zal oplossen en dat wij er dus niets aan hoeven te doen. Wij zijn er daadwerkelijk mee bezig. Als ik het gevoel heb dat er daadwerkelijk beweging in zit, ben ik graag bereid daarover met de Kamer overleg te voeren. Ik zeg alleen heel uitdrukkelijk: op dit moment liever niet. Ik denk ook niet dat we er erg bij gebaat zijn om een situatie te creëren waarbij een opgejaagde minister wordt gepre-

senteerd, onder het motto: als je niet binnen...

De heer **Weisglas** (VVD): Opgejaagd? De zaak speelt sinds juni!

Minister **Van den Broek**: U kent wellicht de Arabische verhoudingen en u weet wellicht wat tijd daar in de geschiedenis betekent. Dat gaat nu eenmaal allemaal niet zo snel!

Ik kom toe aan Cambodja, een heel belangrijk onderwerp. Ik zie mij geplaatst voor een motie die massale steun vanuit de Kamer genereert. We zijn het volstrekt eens over de instelling tegenover een verderfelijke fenomeen als de Rode Khmer. Laten we elkaar op dat punt niet de maat nemen. Ik had gehoopt, nog enige tijd te kunnen krijgen voor mijn overleg met ASEAN, omdat we niet uitsluitend en alleen te maken hebben met de Rode Khmer, neen, we hebben tevens te maken met de totale fractie van democratisch Kampuchea, geleid door Norodom Sihanouk. Als in de motie wordt gevraagd om die zetel vacant te laten, wordt die fractie daarmee natuurlijk ook aangepakt, wat op zichzelf overigens geen ramp hoeft te zijn. Ik kan alleen op dit moment niet overzien of dat de oplossing die wij nastreven dichterbij brengt, waarbij ik herhaal — dit voor de fijnproevers — dat zonder China geen oplossing van het probleem Kampuchea mogelijk is. Voor het overige laat ik het oordeel over die motie aan de Kamer over, die haar oordeel daar waarschijnlijk al over heeft geveld. Ik heb gezegd dat ik het jammer vind, maar dat betekent niet dat ik het onbegrijpelijk vind, want als het over emoties in de politiek gaat, speelt dat bij dergelijke moties zeker een rol. Ook dat heeft zijn legitieme achtergrond.

Ik kom toe aan de LOTA en aan de motie van de heer Wiebenga. Toen ik vanochtend met de tekst daarvan werd geconfronteerd, heb ik alleen maar naar het dictum gekeken, waarbij aan de regering werd verzocht, een notitie op te stellen. Mij blijkt thans dat het daar eigenlijk helemaal niet om ging, als ik de heer Van Weezel tenminste goed begrijp. Hij vroeg mijn oordeel over de volgende passage: "spreekt uit dat het zogenaamde voorkeursbeleid niet toelaatbaar is en dat gemeentelijke besluiten daaromtrent voor vernietiging in aanmerking dienen te komen." Voorzitter! Voorkeursbeleid dat het buitenlands beleid doorkruist,

Van den Broek

is voor mij niet toelaatbaar en daarom staat mijn handtekening onder het schorsingsbesluit. Zo eenvoudig ligt dat. Is daarmee gezegd dat alles wat de naam "voorkeursbeleid" zou kunnen dragen, ook strijdig is met het buitenlands beleid? Daar heb ik niet zomaar een antwoord op. Mijn handtekening staat onder het schorsingsbesluit, omdat het voorkeursbeleid, waarbij als gunningscriterium voor het verlenen van orders aan bedrijven mede hun banden met Zuid-Afrika worden betrokken, voor mij een voorkeursbeleid is dat regelrecht in strijd is met het buitenlands beleid. Mevrouw Dales en ik hebben daar in ieder geval geen verschil van mening over, maar er kunnen wellicht andere vormen van voorkeursbeleid zijn waarvan ik zeg: het is misschien in strijd met het beleid van de minister van WVC, maar niet met dat van mij. De formulering in de motie luidt dat het zogenaamde voorkeursbeleid niet toelaatbaar is en dat het daarom voor vernietiging in aanmerking komt.

Over het laatste heb ik eerder gesproken, waarbij ik heb gezegd dat vernietiging niet de enige manier is om met de gemeenten in het reine te komen, omdat er ook nog zoiets als overleg kan zijn, evenals het gezamenlijk zoeken naar alternatieven, het vervolgens intrekken door de gemeenten van die besluiten en het overbodig worden van de vernietigingsprocedure. Ik hoop dat ik de duidelijkheid heb verschaft waarom wordt gevraagd. Mijn handtekening staat onder het schorsingsbesluit vanwege de bedrijven die een band hadden met Zuid-Afrika en op grond daarvan in ieder geval mede het risico liepen om bepaalde orders mis te lopen. Dat kent het buitenlands beleid niet. Het beleid van de regering ten aanzien van Zuid-Afrika kent deze vorm van boycot niet.

De heer **Weisglas** (VVD): Dus die moeten worden vernietigd.

Minister **Van den Broek**: Ze kunnen wat mij betreft in ieder geval niet in werking treden. Dan zijn er verschillende mogelijkheden: vernietiging, intrekking of andere afspraken.

De heer **Eisma** (D66): Kan de...

De **voorzitter**: Neen, ik moet nu langzamerhand een streep onder de interrupties zetten. Ik heb tot nu toe

een soepel beleid gevoerd. Alles wat er te zeggen valt, is mijns inziens gezegd.

De heer **Eisma** (D66): Ik heb namelijk nog geen antwoord gekregen op mijn vragen inzake Hanoi en Tibet.

Minister **Van den Broek**: De ambassade in Hanoi is gesloten. Er zijn nauwelijks bilaterale contacten die de aanwezigheid van een ambassade op dit moment noodzakelijk maken. De diplomatieke contacten lopen via onze vertegenwoordiging in Bangkok. Voor het overige is de situatie in Vietnam nog niet volledig genormaliseerd. Wij zien dan ook graag dat er een totaaloplossing komt voor Cambodja. Wij hopen dan tot normalisering van de betrekkingen te komen. Bij de vraag of dit gelet op de huidige situatie tot heropening van de eigen diplomatieke vestiging kan leiden, spelen nog andere factoren een rol.

De kwestie Tibet hebben wij reeds langere tijd geleden ingebracht in de EPS. Dat heeft geleid tot een gezamenlijk optreden. Wij dringen aan op het tot stand komen van een dialoog tussen de Dalai Lama en de Chinese autoriteiten.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Wil de minister in een notitie of een brief nog eens terugkomen op mijn vraag naar de versterking van de implementatiemechanismen voor mensenrechtenverdragen op sociaal-economisch gebied.

Minister **Van den Broek**: Daarop is schriftelijk geantwoord.

Mevrouw **Herfkens** (PvdA): Ik heb in mijn tweede termijn gezegd dat dit antwoord weinig relevant is omdat het reageert op adviezen en rapporten van zeker een jaar geleden, terwijl de politieke situatie inmiddels is veranderd.

Minister **Van den Broek**: Ik zal hierover met mevrouw Herfkens in overleg treden.

□

Staatssecretaris **Dankert**: Alleen de geachte afgevaardigden de heren Weisglas en Van Middelkoop hebben in hun tweede termijn gereageerd op mijn bijdrage. Ik neem aan dat dit wijst op brede instemming met niet

bekritiseerde beleidsvoornemens. Ik constateer dat met dankbaarheid.

De heer **Weisglas** vond dat ik niet ver genoeg ging op het punt van de democratisering. Hij meende dat zijn opmerking met betrekking tot het nemen van initiatieven en het onderzoeken hoe ze vallen, één stap verder ging dan hetgeen ik heb gezegd. Ik geloof dat het enige verschil is dat ik geen initiatieven zou willen nemen zonder enig idee te hebben hoe ze vallen. Met andere woorden: ik wil geen initiatieven nemen die slecht vallen. Wij zijn het dus volstrekt met elkaar eens waar het gaat om het inhoudelijk bevorderen van de democratisering.

De heer **Van Middelkoop** toonde zich tevreden met de bevoegdheden die het Europees Parlement had in de periode van 1982-1984, dus voordat er sprake was van de Europese Akte. Nadien is er namelijk wat bijgekomen. Met andere woorden: de heer **Van Middelkoop** haalt er weer iets van af. Ik vind het triest om van een parlementariër te horen dat hij het goed vindt dat de bewindslieden hun ambtenaren in een democratisch gat mogen zitten en dat mogen vullen, terwijl het nu juist gaat om parlementaire controle.

□

Minister **Ter Beek**: Mijnheer de voorzitter! Ik heb na laten gaan wat generaal Graaff werkelijk heeft gezegd in het krante-interview. Ik begrijp dat de uitlating van mevrouw **Van Heemskerck** slaat op een interview met de Telegraaf van 20 januari, waarin generaal Graaff heeft gezegd: "Ik weet nog niet zo goed de weg in het donker". Bij deze uitspraak had de chef defensiestaf in gedachten de onzekerheid die er is over de toekomst van de doctrines van beide bondgenootschappen in een post-CFE-situatie waarin de nieuwe Europese veiligheidsordening tot stand moet worden gebracht.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Voorzitter. Wij hebben het beiden over hetzelfde artikel. Bij mij staat er Trouw op, maar het is een artikel uit de Telegraaf. Het komt uit uw eigen knipselkrant.

De **voorzitter**: Mag ik u onderbreken? Wij hebben afgesproken om de interrupties te beperken.

Ter Beek

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Ik zal heel kort zijn.

De **voorzitter**: Nee, want iedereen is heel kort. Maar het slot van het liedje is dat wij vandaag niet klaarkomen met de behandeling van de defensiebegroting. Ik vraag de minister daarom om nu zijn betoog voort te zetten en af te ronden. De minister komt vanavond ook nog aan het woord.

Minister **Ter Beek**: Mijnheer de voorzitter. De heer Frinking heeft een opmerking gemaakt over het tijdstip van verschijning van de defensienota. Hij heeft gezegd: wees daar een beetje flexibel mee; verschijning vindt weliswaar plaats na de onderhandelingen in het kader van CSE 1, maar is er dan al voldoende bekend over CSE 2? Ik vind dat een heel terechte opmerking. Maar ook hij weet natuurlijk dat het CSE-proces, hoe belangrijk ook, niet het enige element is dat van belang is voor de opstelling van de defensienota. Factoren als de eenzijdige reducties van de Warschaupact-landen, de veranderingen in het Warschaupact zelf en het zicht op substantiële vermindering van Sovjet-strijdkrachten hebben, los van CSE, ook invloed op de veranderende Europese veiligheidsordening. Ik ben het echter met hem eens. Hopelijk hebben wij hier dit jaar iets meer zicht op. Maar het betekent dat in de plannen, die in de defensienota gepresenteerd zullen worden, voldoende flexibiliteit moet worden ingebouwd om te kunnen inspelen op veranderingen, die wij ook dan misschien nog niet kunnen voorzien.

Dan kom ik bij de kwestie met betrekking tot de 50% reducties. De Kamer weet inmiddels dat collega Van den Broek en ik hierover wel eens gesproken hebben. Collega Van den Broek en ik weten nu dat de Kamer, bij monde van de heren Frinking en Van Traa, hierover ook gesproken heeft.

De heer **Van Traa** (PvdA): Voorzitter! Het politieke doel...

De **voorzitter**: Nee.

De heer **Van Traa** (PvdA): Ja, voorzitter. Het politieke doel...

De **voorzitter**: Nee, mijnheer Van Traa, u heeft het woord nu niet.

Vanavond vindt de behandeling van de defensiebegroting plaats. Wij zouden ons beperken. Het is steeds maar: even, even. Zo lopen wij vast.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Mag ik u verzoeken mij een derde termijn toe te staan?

De **voorzitter**: Er wordt gevraagd om een derde termijn. Ik neem aan dat deze heel kort kan zijn. Het gaat, als ik het goed begrepen heb, om het indienen van een motie. Ik stel voor, hiertoe gelegenheid te geven.

Daartoe wordt besloten.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter. Ik kom terug op mijn voornemen om geen motie in te dienen, naar aanleiding van het antwoord in tweede termijn met betrekking tot de ambassade in Vietnam. Het isolement van het land is, na de terugtrekking van het leger uit Cambodja, nog steeds enorm groot. Ontwikkelingshulp, zo hebben wij gisteren gehoord, wordt intensiever naar Vietnam doorgesluisd en het vluchtelingenprobleem met betrekking tot Vietnam in Hong Kong wordt immens groot. Daarom leg ik de Kamer de volgende motie voor.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging;

verzoekt de regering, haar besluit tot sluiting van de Nederlandse ambassade in Vietnam in heroverweging te nemen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De **voorzitter**: Deze motie is voorgesteld door het lid Eisma. Naar mij blijkt, wordt zij voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 67 (21300-V).

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Als de voorzitter mij toestaat: ik wil de indiener graag een vraag stellen.

De **voorzitter**: U mag één vraag stellen. Het betreft een nieuw punt. Wie een vraag wil stellen aan de heer Eisma kan dit doen, mits in één zin.

De heer **Gualthérie van Weezel** (CDA): Kan de heer Eisma aangeven waar het geld voor deze op zichzelf sympathieke motie vandaan moet komen en welke ambassade elders dan gesloten moet worden?

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Er worden hier wel meer vragen gesteld, waarvoor je niet ogenblikkelijk het geld op tafel kunt leggen. Ik vind dat binnen de prioriteitsstelling van het ministerie de ruimte moet worden gemaakt om de ambassade in Vietnam, gezien de internationale situatie, te heropenen.

De **voorzitter**: Wil de minister hierop reageren?

Minister **Van den Broek**: Ja, voorzitter, ik moet aanneming van de motie ontraden.

De algemene beraadslaging wordt gesloten.

De **voorzitter**: Ik stel voor, af te zien van artikelsgewijze behandeling, voor zover van belang, en op een later moment te stemmen.

Daartoe wordt besloten.

De vergadering wordt van 18.03 uur tot 19.30 uur geschorst.

Aan de orde is de voortzetting van de behandeling van:

- **Hoofdstuk X (Defensie) van de begroting voor 1990, met uitzondering van het deel NAVO (21300-X);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van uitgaven van hoofdstuk X (Ministerie van Defensie) voor het jaar 1988 (wijziging naar aanleiding van de Voorjaarsnota; eerste wijziging) (20683);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven van hoofdstuk X (Ministerie van Defensie) voor het jaar 1988 (wijziging samenhangende met de Najaarsnota; tweede wijziging) (20951);**

- **het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk X (Ministerie van Defensie) voor het jaar 1989**

(wijziging naar aanleiding van de Voorjaarsnota; eerste wijziging) (21269);

- het wetsvoorstel Wijziging van de begroting van de uitgaven en de ontvangsten van hoofdstuk X (Ministerie van Defensie) voor het jaar 1988 (slotwet; derde wijziging) (21299-05), en van:

- de motie-Rosenmöller/Van Es over een nationale conversie commissie (21300-XIII, nr 43).

(Zie vergadering van 24 januari 1990.)

De **voorzitter**: De schriftelijke antwoorden van de minister en de staatssecretaris van Defensie zullen worden opgenomen in een bijvoegsel bij de Handelingen van deze vergadering.

(Het bijvoegsel is opgenomen aan het eind van deze weekeditie.)³

De algemene beraadslaging wordt hervat.

□

Minister **Ter Beek**: Mijnheer de voorzitter! Mag ik beginnen met een woord van excuus aan deze Kamer. Zeer tot mijn spijt trof ik vanavond in de NRC een bericht aan waarin een aantal mededelingen voorkomen die

ik de Kamer vanavond hoop te doen. Uiteraard weet ik ook niet hoe de NRC aan deze informatie is gekomen. Wel is het zo dat ik uit overwegingen van zorgvuldig personeelsbeleid van tevoren schriftelijk informatie had verstrekt aan de vertegenwoordigers van de bonden van militair- en burgerpersoneel en de A- en B-commandanten, juist om te voorkomen dat zij datgene wat ik hier vanavond meedeel, uit de kranten zouden vernemen. Feit is nu dat de Kamer een en ander, althans gedeeltelijk, uit de krant heeft vernomen, waarvoor mijn oprechte excuses.

Mijnheer de voorzitter! Nu de staatssecretaris en ik voor het eerst voor u staan om de defensiebegroting te verdedigen, wil ik waardering uitspreken voor onze voorgangers Bolkestein en Van Houwelingen. Het tekent hun karakter, en het doet mij deugd dat ik de heer Bolkestein hier ook liefelijk aanwezig zie, dat zij beiden opnieuw zitting namen in de Kamer. Ik hoop dat zij niet blijvend zullen zwijgen over defensie. Het defensiebeleid is na de kabinetswisseling in een geheel ander licht komen te staan. Dat is niet, of in ieder geval niet alleen, de verdienste van de nieuwe coalitie. Ik dank de oud-bewindslieden voor de goede vorm waarin zij Defensie hebben overgedragen. Daardoor wordt de taak waarvoor wij in de huidige

turbulente ontwikkelingen in Europa staan, vergemakkelijkt.

"Verwondering alom", zo zou, mijnheer de voorzitter, de titel van het boek kunnen luiden dat de metamorfose beschrijft die de landen van Oost-Europa ondergaan. Wie een jaar geleden in ernst de gebeurtenissen van het voorbije jaar zou hebben voorspeld, zou voor gek zijn verklaard. De veranderingen waren niet minder dan een politieke aardverschuiving: het Roemeense volk bevocht zijn vrijheid, Havel werd van dissident president, de presidenten Bush en Gorbatsjov verklaarden op Malta de koude oorlog voorbij, de Berlijnse muur werd neergehaald, de Hongaarse communistische partij beleefde haar opheffing, dit jaar zullen in vrijwel alle Oosteuropese landen vrije verkiezingen worden gehouden. Al deze hoopvolle ontwikkelingen bieden uitzicht op het ongedaan maken van de onnatuurlijke deling van Europa; het gevolg van de tegenstelling tussen Oost en West, die zo bepalend is geweest voor de naoorlogse veiligheidsconstellatie in Europa. Herbezinning op die veiligheidsconstellatie is daarom nu noodzakelijk.

De politiek-maatschappelijke omwenteling in de landen van het Warschaupact is bijzonder ingrijpend. Vrijwel alle sprekers hebben daaraan gisteren gerefereerd. De ideologische tegenstellingen tussen Oost- en West-Europa zijn aan het verdwijnen. De klassieke grondrechten worden in Oost-Europa in toenemende mate gerespecteerd en het machtsmonopolie van de communistische partijen staat overal ter discussie of heeft afgedaan. De ontwikkelingen in Oost-Europa in de richting van een meer democratische staatsinrichting lijken onomkeerbaar. De militaire dreiging is sterk afgenomen. In navolging van de Sovjet-Unie hebben de meeste landen van het Warschaupact eenzijdige reducties aangekondigd. Als deze reducties, met name van de Sovjet-strijdkrachten in Centraal Europa, zijn uitgevoerd, is een verrassingsaanval voortaan uitgesloten. Volgens schattingen van Amerikaanse deskundigen – deze kwamen gisteren al even ter sprake – zal het dan minstens één maand duren voordat het Warschaupact voldoende troepen gereed heeft voor een groot offensief.

Bij de wapenbeheersingsonderhandelingen in Wenen hebben de landen van het Warschaupact zich boven-

Minister Ter Beek van Defensie

dien bereid verklaard tot verdergaande inkrimping van de eigen strijdkrachten. De bestaande onevenwichtigheden op conventioneel gebied zullen plaatsmaken voor pariteit. Daardoor zal de waarschuwingstijd opnieuw aanzienlijk worden verlengd. Het Warschaupact als militaire samenwerkingsorganisatie lijkt nauwelijks meer te functioneren. Het is de vraag of de voormalige satellietstaten van de Sovjet-Unie zullen toestaan dat hun grondgebied wordt gebruikt voor offensieve acties en dat hun strijdkrachten, in het geval van een gewapend conflict, tegen het Westen zullen worden ingezet. Dit alles kan niet zonder gevolgen blijven voor de aard en omvang van de westerse defensie-inspanning.

De onderhandelingen in Wenen zijn van cruciaal belang. Het CSE-akkoord wordt de hoeksteen van de nieuwe veiligheidsconstellatie in Europa. De voorstellen die in Wenen op tafel liggen, bevatten plafonds voor vijf belangrijke wapencategorieën: tanks, pantsergevechtsvoertuigen, artillerie, gevechtshelikopters en vliegtuigen. Bovendien wordt de aanwezigheid van Amerikaanse troepen en Sovjettroepen buiten hun nationale grondgebied in Europa beperkt tot 275.000 man. De voorstellen komen neer op een halvering van het militaire vermogen van het Warschaupact in Europa, buiten de Sovjet-Unie. De omvang van de reducties aan NAVO-zijde zal zo'n 10% à 15% bedragen.

De heren Vos en De Kok hebben vragen gesteld over materieel dat als gevolg van het CSE 1-akkoord moet worden gereduceerd. Zij hebben hun zorgen kenbaar gemaakt over het eventueel doorschuiven of verkopen van gereduceerd materieel aan niet onder het verdrag vallende partijen. De zorg is begrijpelijk, maar, gelukkig, onterecht. Het gereduceerde materieel moet in beginsel worden vernietigd. Het Oosten heeft overigens benadrukt dat ombouw van wapensystemen voor civiel gebruik mogelijk moet zijn.

De heer De Kok heeft gesteld, geen bezwaar te hebben tegen het doorschuiven van materieel van de ene bondgenoot naar de andere, zolang de gemeenschappelijke plafonds niet worden overschreden. Deze mogelijkheid wordt op dit moment door SACEUR onderzocht. Overigens zal bij elke overdracht van materieel de ontwapeningsnota van

1975 — daarin staan de criteria voor wapenexport — als referentiekader gelden. Het wapenexportbeleid zal dan ook in de nieuwe omstandigheden restrictief blijven.

De verwachting is dat nog dit jaar de CSE 1-overeenkomst getekend kan worden. Waarschijnlijk zullen alle landen die aan de onderhandelingen hebben deelgenomen, in 1991 het akkoord hebben geratificeerd. Daarna kan met de werkelijke uitvoering worden begonnen, die in het gunstigste geval drie jaar in beslag zal nemen. Volgens dit scenario bestaat er in 1994 conventionele pariteit in Europa. Ik wijs er overigens op dat implementatie van het CSE-akkoord meer betekent dan het bereiken van een numeriek evenwicht. Van groter belang is dat het vermogen tot een verrassingsaanval, nu al grotendeels teniet gedaan door de eenzijdige reductie van de Sovjet-Unie, en de capaciteit voor een groot offensief ongedaan worden gemaakt. De kans op duurzame vrede en veiligheid in Europa op een lager niveau van bewapening is groot. In Oost en West is de politieke wil aanwezig om de huidige ontspanning te consolideren en uit te breiden. Er kunnen zaken worden gedaan. Wij moeten ons natuurlijk wel hoeden voor euforie.

Ik ben het met mevrouw Van Heemskerck eens dat het emancipatieproces dat Oost-Europa momenteel ondergaat, de economische problemen en de vraagstukken over nationaliteit een zeker risico voor de stabiliteit in Europa inhouden. Hetzelfde geldt voor het ontbreken van een politieke infrastructuur bij de totstandkoming van democratie in die landen. Te midden van zoveel veranderingen blijven daarom waakzaamheid, behoedzaamheid en zorgvuldigheid geboden. Ik deel de mening van de heer Vos dat binnen de bondgenootschappen het accent van militaire naar politieke samenwerking moet verschuiven. Het CSE-proces is overigens een goed voorbeeld van hoe NAVO en Warschaupact als fora voor wapenbeheersingsvraagstukken succesvol kunnen zijn.

Van groot belang bij het CSE-akkoord is het uitgebreide verificatieregime. Sinds enkele weken bestaat er op ons ministerie een verificatie-organisatie die bezig is met het voorbereiden van activiteiten in het kader van de verificatie van het

CSE-akkoord. Het "open skies"-initiatief van president Bush, dat de mogelijkheid biedt om inspectievluchten boven elkaars grondgebied uit te voeren, betekent een waardevolle aanvulling op het CSE-verificatieregime. Nederland is van plan, hieraan in Benelux-verband deel te nemen.

Mijnheer de voorzitter! Het is niet nieuw wat ik zeg, maar ik hecht eraan om het nog eens tot uitdrukking te brengen: wapenbeheersing is geen doel op zich. Het is een middel om te komen tot meer veiligheid en stabiliteit in Europa. Daarvoor is ook het vergroten van het wederzijdse vertrouwen vereist. Dat kan door het uitwisselen van informatie en ideeën, waardoor het inzicht in elkaars militaire organisatie wordt vergroot. Deze weken zijn de hoogste militairen uit Oost en West in Wenen bijeen om met elkaar van gedachten te wisselen over militaire doctrines. Vertrouwen tussen staten begint bij vertrouwen tussen mensen. Persoonlijke contacten zijn daarbij van groot belang. Daarom verheugt het mij bijzonder, dat mijn Hongaarse ambtgenoot dit voorjaar een bezoek aan Nederland zal brengen. Later dit jaar hoop ik een bezoek te brengen aan mijn Russische ambtgenoot. Dergelijke ontmoetingen kunnen onbegrip en wantrouwen wegnemen en bijdragen tot meer stabiliteit in Europa.

Gelet op de snelheid waarmee de ontwikkelingen zich op veiligheidspolitiek gebied voltrekken, is het wenselijk dat spoedig na het sluiten van het CSE 1-akkoord vervolgonderhandelingen op gang komen. De reducties die worden uitgevoerd als gevolg van het CSE 1-akkoord zijn een eerste belangrijke stap op het pad dat moet leiden tot verdergaande wapenreducties in het kader van CSE 2. Dat is niet alleen gewenst om ons in Nederland in staat te stellen, verder te reduceren binnen de grenzen die door het resultaat van de CSE-onderhandelingen worden gesteld. Het is ook voor de samenhang in het bondgenootschap van groot belang, toekomstige reducties in het kader van CSE vorm te geven om een ongestructureerd proces te voorkomen. In ons land wordt het beleid ter zake gecoördineerd door de Stuurgroep wapenbeheersing, waarnaar de heer Ter Veer verwees.

De na een vervolgakkoord resterende strijdkrachten moeten elk vermogen tot het uitvoeren van een

groot offensief missen. De kans dat dit alles in de jaren negentig wordt bereikt, is reëel. Er zullen echter nog vele vragen moeten worden beantwoord over de inrichting van een toekomstige Europese defensie. De meeste daarvan zijn ook door de Kamer opgeworpen, zoals:

- vragen over de voorwaartse verdediging en eventuele alternatieven daarvoor;
- vragen over de toekomstige rol van kernwapens in Europa;
- vragen over de verhouding tussen paraat en mobilisabel personeel en materieel in de krijgsmacht;
- vragen over de gevolgen van de personeelsinkrimping.

De heer Vos noemde de noodzaak om binnen de NAVO te komen tot taakverdeling en taakspecialisatie. Vooral uit het oogpunt van kosteneffectiviteit is Nederland al jaren voorstander van grotere samenwerking. Ik hoop, mijnheer de voorzitter, in de defensienota die aan het eind van het jaar, althans na CSE 1 verschijnt, op zijn minst een aanzet te geven tot de beantwoording van deze en andere vragen.

Bij het verschijnen van de defensienota zal het resultaat van de eerste fase van het CSE-proces bekend zijn. Bij Defensie leeft de geest van CSE overigens nu al. Het optiesysteem bij defensie-investeringen is hiervan een voorbeeld. Het besluit houdt rekening met de internationale ontwikkelingen, maar loopt niet vooruit op toekomstige onderhandelingsresultaten. Dat mag ook niet. Ik hecht er, evenals mevrouw Van Heemskerck Pillis en de heer Leerling, bijzonder aan dat bij de besluitvorming over reducties zoveel mogelijk rekening wordt gehouden met afspraken die in Wenen worden gemaakt.

Er wordt nog — ik heb daar vanmiddag ook over gesproken — overleg gevoerd over de verdeling van de reducties tussen de NAVO-landen. Waarschijnlijk is, dat de Amerikanen een aanzienlijk deel opeisen. Mede in antwoord aan mevrouw Van Heemskerck Pillis en de heren Ter Veer en De Kok kan ik meedelen, dat Nederland in het overleg heeft aangekondigd, in sommige categorieën een meer dan evenredig deel te willen reduceren. Ik ben daar vanmiddag al nader op ingegaan.

De heer De Kok heeft gevraagd wat ontmanteling gaat kosten. Ik moet hem eerlijk zeggen dat ik het

niet weet. Ik kan daarop geen antwoord geven, want het zogenaamde destructieprotocol bij het CSE-verdrag zal waarschijnlijk voorschrijven hoe de ontmanteling moet plaatsvinden. Dat destructieprotocol bestaat nog niet. Overigens — ik wil daar geen misverstand over laten bestaan — mogen daarvan geen overdreven verwachtingen worden gekoesterd. De reducties voor Nederland van de vijf wapensystemen die in CSE 1 een rol spelen, zijn betrekkelijk gering en bij lange na niet voldoende om de uit het regeerakkoord volgende financiële problematiek op te lossen. Laat mij daarom voor alle duidelijkheid het financiële kader uiteenzetten, opdat wij met elkaar weten waarover wij spreken.

De afgelopen weken zijn er her en der nogal verschillende bedragen genoemd. Het is ook wel verklaarbaar dat het om verschillende bedragen ging, want het hangt er maar net van af tegen welke periode of tegen welke meerjarenraming je de afspraken in het regeerakkoord afzet. Doe je dat voor alleen de regeerperiode; doe je dat voor de KTP-periode; zet je het af tegen het defensieplan van begin vorig jaar, dat nog uitging van een groei van 2%; zet je het af tegen de meerjarenramingen uit de begroting 1990, die uitgingen van een gemiddelde van 1% groei? Het is maar net waarmee je het vergelijkt.

Welnu, laat mij proberen een schets van de werkelijkheid te geven. Als de huidige afspraken in het regeerakkoord afgezet worden tegen de huidige meerjarenramingen uit de begroting, komen wij voor de periode tot en met 1994 uit op een bezuiniging van ruim een miljard. Echter, in de planningsystematiek bij Defensie — het is de Kamer uiteraard bekend, omdat zij zelf een bijdrage heeft geleverd aan de nieuwe plannings-systematiek — wordt uitgegaan van een periode van vijf jaar, de periode 1991 tot en met 1995.

Trekken wij nu de lijn van het regeerakkoord door, dan komen wij voor de periode van het korte-termijnprogramma, 1991-1995, uit op een bedrag van 1,6 mld. Dat is niet gering, maar daarmee zijn wij er nog eenszins, want extra uitgaven voor een groot aantal zaken, onder andere ten behoeve van het milieu, verificatie van het eerste CSE-akkoord, internationale infrastructuur en automatisering, voegen daar nog

eens een 600 mln. aan toe. Ik geef toe dat het een ruw bedrag is, een schatting. Maar wij moeten het toch weten om op zijn minst onze richting te kunnen bepalen en te weten waarover wij spreken.

Het betekent dat wij te maken hebben met ingrepen in het kortetermijnprogramma 1991-1995 tot een bedrag van 2,2 mld. Dat bedrag hoef ik vandaag nog niet tot in details in te vullen. Gelukkig maar, zeg ik erbij. Maar ik moet de Kamer wel inlichten over de grote lijnen waarlangs ik dat bedrag denk te kunnen vinden. Bij het debat over de regeringsverklaring beloofde de minister-president namelijk aan de Kamer dat de minister van Defensie bij de behandeling van zijn begroting inzicht zou verschaffen in de wijze waarop hij een en ander dacht te kunnen realiseren. Wanneer wij het bedrag zouden extrapoleren voor de bij de Kamer bekende lange-termijnplanning, zou er overigens sprake zijn van een bezuiniging van 9 mld.

Conform de belofte van de minister-president schets ik thans in grote lijnen hoe wij deze bezuinigingen in de komende vijf jaar denken door te voeren. In reactie op opmerkingen van de heren Vos en Ter Veer bevestig ik dat de kaasschaafmethode niet langer voldoet. Het snoeimes zal moeten worden gehanteerd. Voor het vinden van het bedrag van 2,2 mld. is eerst bezien welke ruimte de flexibiliteit in de bestaande plannen bood. Voor de vervolgens te nemen maatregelen zijn de volgende criteria gehanteerd. In de eerste plaats staat bij alle te nemen ingrijpende bezuinigingsmaatregelen de handhaving van een kwalitatief hoogwaardige defensie in een nieuw tijdperk, in nieuwe omstandigheden voorop. In de tweede plaats mag de organisatie niet geleidelijk aan worden uitgehold door op grote schaal investeringen vooruit te schuiven, al kunnen uiteraard investeringsuitgaven niet buiten schot blijven. In de derde plaats dient bij de keuze van maatregelen rekening te worden gehouden met het nog op te stellen integrale defensie planningsproces voor de lange termijn (het IDPP-lange termijn). Ik hecht eraan om te benadrukken dat de definitieve integrale afweging van de gepresenteerde voornemens plaatsvindt in het kader van de defensienota 1990. De ombuigingen zoals ik die nu conform de belofte van de minister-president

uiteenzet, moeten worden gezien als voornemens.

Alle delen van de defensie-organisatie leveren zowel in de materiële als in de personele sfeer in. Wat de personeelsuitgaven betreft gaan wij uit van de mogelijkheid, in de komende jaren het personeelsbestand bij de centrale organisatie en de Haagse staven van de krijgsmachtdelen met 20% te verminderen. Daarmee zijn ongeveer 1500 arbeidsplaatsen gemoeid. Dat is een niet geringe operatie, zeker niet als men bedenkt dat in het kader van de afslankingsoperatie burgerpersoneel en de herschikking militair personeel al ruim 1500 arbeidsplaatsen zijn verdwenen of nog zullen verdwijnen. In een brief zal ik de Kamer binnenkort nauwkeuriger inzicht verschaffen in de wijze waarop ik dit voornemen denk te kunnen uitvoeren. Dit alles zal grote gevolgen hebben voor de taken en de organisatiestructuur van het ministerie. De doelmatigheid is gebaat bij het kritisch bezien van de taken en een andere organisatiestructuur.

De heer **De Kok** (CDA): U gaat 20% op de centrale organisatie bezuinigen. In de afgelopen jaren hebben wij ons beziggehouden met het proces dat voortkwam uit de Pro-VIP, dat uitleit op het IDPP. Dat IDPP is gebaseerd op de matrix-structuur. Ik vraag mij af hoe u 20% denkt te kunnen bezuinigen zonder de matrix-structuur onderuit te halen. Moet u niet een keuze maken tussen de matrix-structuur, gekoppeld aan globale handhaving van de thans bestaande functies en decentralisatie?

Minister **Ter Beek**: Ik zal de laatste zin die ik zoëven uitsprak, nog eens voorlezen en er ook de daarop volgende aan toevoegen. Voordat de heer De Kok interrumpeerde zei ik: "De doelmatigheid is gebaat bij het kritisch bezien van de taken en een andere organisatiestructuur." Daar voeg ik nu het volgende aan toe. Dit noodzaakt onder andere tot herbezuiniging op de huidige matrix-structuur. Het resultaat hiervan, een beslissing over een nieuwe topstructuur van Defensie, zal uiterlijk bij het verschijnen van de defensienota worden bekendgemaakt.

Mijnheer de voorzitter! De bij de krijgsmachtdelen te treffen bezuinigingen worden voor het grootste deel bereikt door de krijgsmachtde-

len in te krimpen. Er valt niet te ontkomen aan het verschuiven van enkele investeringen om te komen aan het totale benodigde bedrag van 2,2 mld. Bij de Koninklijke marine bestaan voornemens die vrijwel de gehele organisatie van dat krijgsmachtdeel raken. Die leveren in de jaren 1991 tot en met 1995 ongeveer 500 mln. op. De belangrijkste zijn:

- vier van de tien fregatten van de Kortenaerklasse worden in 1996 vervroegd uit de vaart genomen. Dat levert al voor die tijd besparingen op in de sfeer van de exploitatie. Het voornemen bestaat, deze schepen niet meer te vervangen;
- in plaats van 24 nieuwe boordhelikopters worden er 20 aangeschaft;
- er worden slechts acht in plaats van tien nieuwe mijnenvegers gebouwd, ter vervanging van de schepen van de Dokkumklasse;
- de parate sterkte van het korps mariniers zal in de periode 1991-1995 met ongeveer 300 man worden teruggebracht, ten dele door het mobilisabel stellen van personeel;
- de twee onderzeeboten van de Zwaardvisklasse worden niet vervangen.

Mijnheer de voorzitter! Bij de Koninklijke landmacht worden de plannen in de komende vijf jaar voor ruim 1 mld. gewijzigd. In de eerste plaats kan in het kader van een langere waarschuwingstijd worden begonnen met het terugbrengen van de parate sterkte van een aantal eenheden. Op korte termijn, 1991-1992, bestaat het voornemen een klein-verlofcomponent bij de in Duitsland gelegerde eenheden van de Koninklijke landmacht in te voeren. De parate sterkte van die eenheden zal daardoor met in totaal 750 dienstplichtigen afnemen. Zoals al is meegedeeld in de beantwoording van de schriftelijk gestelde vragen naar aanleiding van de begroting, ligt het niet in mijn bedoeling in de Bondsrepubliek een legerkorpscommando op te richten. Beide ingrepen samen leveren tot en met 1995 ongeveer 200 mln. op. Ik hoop hiermede de vraag van mevrouw Van Heemskerck over onze inspanningen in de Bondsrepubliek Duitsland te hebben beantwoord en mevrouw Van Es wat meer duidelijkheid te hebben verschaft.

In de nationale sector bestaat het voornemen, een aantal eenheden ter grootte van een compagnie mobilisabel te stellen, evenals een aantal

logistieke eenheden in de nationale sector en bij het legerkorps. Tot en met 1995 zal dit een personeelsreductie opleveren van nog eens 1000 man, hetgeen overeenkomt met een besparing van ongeveer 100 mln.

Het gegeven dat de Koninklijke landmacht met een kleine 2000 dienstplichtigen wordt ingekrompen, mag niet worden gezien als een voorschot op de afschaffing van de dienstplicht. Ik kan de Kamer op dit punt volledig geruststellen: de dienstplicht blijft ook in de toekomst gehandhaafd. Maar ik kom later, in het kader van het personeelsbeleid, nog terug op de gestelde vragen over de dienstplicht.

Voorts, mijnheer de voorzitter — want ik ben nog niet aan de 1 mld. — bestaan er verschillende voornemens in de materiële exploitatiesfeer en op het terrein van de infrastructuur, die tot en met 1995 in totaal ongeveer 225 mln. aan besparingen zullen opleveren. Hoewel de investeringen zoveel mogelijk worden ontzien, zal ook in die sfeer in de periode 1991 tot en met 1995 ongeveer 600 mln. worden bezuinigd. Zoals de Kamer bekend is, zullen 126 Leopard-1-tanks niet worden gemoderniseerd. Over de modernisering van de overige Leopard-tanks en de aanschaf van bewapende en eventueel transporthelikopters zal — dit is de Kamer bekend — in de defensienota uitsluitel worden gegeven. Dat geldt ook voor de plannen met betrekking tot de transportvliegtuigen. Ook ten aanzien van die projecten zullen wij moeten kiezen.

Mijnheer de voorzitter! Ook de Koninklijke luchtmacht ontkomt niet aan een bijdrage aan de bezuinigingen. Daarom heb ik onder meer de volgende voornemens, die voor de komende vijf jaar bijna een half miljard gulden opleveren. Het Nederlandse aanbod aan de NAVO van 162 operationele F-16-vliegtuigen kan niet worden gehandhaafd. Het voornemen is, dat aantal met ingang van 1993 met 18 toestellen te verminderen tot 144. Van de oprichting van een aparte groep geleide wapens Nederland, naast de twee bestaande in de Bondsrepubliek Duitsland, wordt afgezien. Met deze plannen worden de uitgaven tot en met 1995 in overeenstemming gebracht met de financiële middelen die beschikbaar komen op grond van de afspraken in het regeerakkoord. Ik herhaal nog eens, dat dit neerkomt op een totale bezuiniging van 2,2

mlid. Ik hecht eraan, voorzitter, om hier naar voren te brengen, dat bij de uiteindelijke besluitvorming uiteraard het oordeel van de Kamer zal worden meegewogen. De definitieve besluiten zullen worden genomen in het kader van de defensienota 1990.

De heer **De Kok** (CDA): Voorzitter! Ik kom nog even terug op de reductie die eventueel wordt uitgevoerd binnen het korps mariniers. Waar komen die mariniers vandaan? Gaan wij ze terugtrekken vanuit de Antillen of komen ze uit operationele groepen? Hoe ziet de minister dat?

Minister **Ter Beek**: Zo specifiek kan en wil ik niet zijn. Ik heb u gezegd, dat ik de grote lijnen van de operatie vanavond wens mee te delen. Uiteraard kunnen er, ook op andere terreinen, tal van meer toegespitste vragen gesteld worden. Ik heb u echter inzicht willen geven in de grote lijnen. Maar met de nadere uitwerking, ook die met betrekking tot de techniek van de invoering van de klein-verlofcomponent, is de landmacht nog wel even bezig. Dergelijke maatregelen vergen ook de nodige zorgvuldigheid.

De heer **De Kok** (CDA): Mijnheer de voorzitter! Het zijn allemaal voornemens en het is duidelijk dat de minister alleen maar de grote lijnen geeft. Maar hij noemt wel getallen. Hoe komt hij dan aan precies 300? Hij kan dan spreken over één of mogelijk over anderhalve compagnie.

Minister **Ter Beek**: Misschien kan ik, nadat ik zoëven de criteria heb aangegeven voor de wijze waarop wij tot deze invulling zijn gekomen, het beste de procedureel feitelijke gang van zaken schetsen. U weet, dat er tot dusverre niet of nauwelijks ervaring is opgedaan met het nieuwe integrale defensie-planningsproces. Daarmee is men halverwege vorig jaar begonnen. Toen zijn ook de aanwijzingen via de defensie-planningsmemoranda uitgegaan naar de krijgsmachtleden. Die krijgsmachtleden hebben hun plannen opgesteld voor de contouren van de verdere periode. Vervolgens hebben de besprekingen over die contouren plaatsgevonden. U weet even goed als ik, dat in het nieuwe planningsproces de rol van CDS is toegenomen omdat ook de oude traditionele verdeelsleutel van 1:2:1 is losgelaten. Aan die besprekingen over de

contouren met de verschillende krijgsmachtleden hebben wij zelf ook deelgenomen. De Koninklijke Marine heeft als een van de maatregelen om de haar gestelde opgave te realiseren, dit naar voren gebracht. Dat was de gang van zaken.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Voorzitter! Mag ik de minister een vraag stellen? Ik hoor nu al deze voornemen en ik meen dat wij ervoor moeten oppassen dat wij te snel gaan reageren op datgene wat wij in het hele verhaal voorgeschoteld krijgen. Laten wij het eerst eens over de begroting voor 1990 hebben. Zou de minister aan kunnen geven wat van al die plannen drukt op de begroting voor 1990 om te voldoen aan het regeerakkoord? Dat was een van mijn vragen.

Minister **Ter Beek**: Het spreekt natuurlijk vanzelf dat op basis van al deze voornemens, mochten ze werkelijkheid worden, een aantal wijzigingen op de bestaande begroting nodig is. Dat zal uiteraard gebeuren in de vorm van wijzigingsvoorstellen en supplettoire begrotingen.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Dat is niet helemaal vanzelfsprekend, voorzitter, want wat staat er in de Startbrief? Daarin staat dat als er wijzigingen komen op de begroting van dit jaar, ieder ministerie voor de begrotingsbehandeling een wijzigingsvoorstel zal indienen. Dat heeft de minister niet gedaan. Ik hoor u praten over heel veel voornemens, maar wat drukt nu op deze begroting? U hebt als een van de weinige ministeries immers geen wijziging ingediend.

Minister **Ter Beek**: Neen, maar op basis van diezelfde startbrief kunt u weten dat er met de omvang van deze begroting niets aan de hand is. Wij hebben hier vanmiddag ook al over gesproken. De omvang van die begroting blijft zoals hij is. Uiteraard vindt er her en der binnen die begroting een verschuiving van posten plaats, zoals dat ook met vorige begrotingen het geval is geweest. Het is niet voor niets dat wij vanavond nog een aantal wijzigingen uit voorgaande jaren moeten goedkeuren. Voor deze begroting heeft het natuurlijk gevolgen als de voornemens die ik hier vanavond voorleg ook omgezet worden in

beleid. Uiteraard zal dit een aantal wijzigingen met zich brengen. Ik breng u in herinnering dat dit gebeurt op basis van een toezegging die de minister-president aan de Kamer heeft gedaan.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Voorzitter! Wij moeten een paar zaken uit elkaar houden. De minister-president heeft tijdens het debat over de regeringsverklaring gezegd dat er een andere vorm van financiële planning is afgesproken tussen beide regeerpartners.

Minister **Ter Beek**: Sorry, de minister-president heeft niet gezegd: omdat er een andere vorm van financiële planning is afgesproken.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Dat zeg ik. Er zullen dus wijzigingen komen. De minister-president heeft toen gezegd dat dit later zal gebeuren. Er is gewoon afgesproken dat u dit van te voren zult doen. Dat is ook de normale procedure. U kunt niet verwachten dat de Kamer een aantal voorstellen op haar bordje krijgt en helemaal geen kans heeft om te amenderen, of te bezien hoe zij dat zal doen. Dat is geen goed gebruik in dit huis.

Minister **Ter Beek**: Wij zijn in technische zin ook nog helemaal niet aan amendementen toe. Herinnert u zich nog de toezegging die de minister-president aan de Kamer heeft gedaan? Hij heeft de Kamer een faseplan voorgelegd. Hij heeft gezegd dat de minister van Defensie bij de begrotingsbehandeling nader inzicht zal verschaffen in de wijze waarop hij denkt, de financiële problematiek als gevolg van de afspraken uit het regeerakkoord te realiseren. Dat is fase 1. In het voorjaar, aan het begin van de voorbereiding van de opstelling van de begroting voor 1991 zal nog eens de balans worden opgemaakt. Dat is fase 2. U moet het mij dan ook niet kwalijk nemen dat ik hier alleen de politieke afspraak die tussen de minister-president en de Kamer is gemaakt, uitvoer. Ik wijs er nog eens op dat ik niet voor niets keer op keer heb gezegd dat het hier om voornemens gaat. U kunt dan niet verwachten dat ik prompt al wijzigingen in de begroting aanbreng.

Ter Beek

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Neen, dat vraag ik ook niet. Ik vraag alleen welke plannen op de begroting voor 1990 drukken. Ik wil daarom graag precieze bedragen horen.

Minister **Ter Beek**: Dat komt op het moment dat een voornemen omgezet wordt in een maatregel.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Voorzitter! Wat die voornemens van de minister betreft, begrijp ik dat wij volgend jaar een slotwet krijgen voor de begroting voor 1990, waaruit zal blijken dat er veel minder is uitgegeven dan nu begroot is.

Minister **Ter Beek**: Ik vind dit een heel slimme en intelligente opmerking van u. Overigens verbaast mij dat zeker van u niet. Nogmaals, een begroting machtigt een minister om uitgaven te doen. Dat is natuurlijk juist. Wij stellen nu bij voorbeeld vast dat de begroting van 1988 slechts een reële groei van 0,5% gaf.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Precies, dus dit jaar kan de groei heel gemakkelijk 0,4% zijn. Dat zou mij zeer verheugen, dat begrijpt u.

De heer **Frinking** (CDA): Dat is al zo.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Precies, mijnheer Frinking, dat had ik ook al begrepen.

De vraag van mij, en ook die van de heer Vos, was in hoeverre de voornemens kunnen leiden tot het aangaan van verplichtingen voor de begroting voor 1990 die ook in de jaren daarna nog zullen drukken op de begroting.

Minister **Ter Beek**: Dat is een terechte vraag, maar ik wil even terugkomen op de begroting. Ik wil de Kamer niet uitnodigen, een bepaald voornemen van mij te blokkeren. Ik heb niet voor niets gezegd dat bij de uiteindelijke besluitvorming het oordeel van de Kamer zal worden meegewogen. Ik draag 18 jaar kamerlidmaatschap met mij mee. Met andere woorden, ik weet precies hoe de leden zich voelen bij een minister die plannen bekendmaakt. Zij willen daar graag bij betrokken worden. Uiteraard kan dat ertoe leiden, dat zich wijzigingen gaan voordoen. Het is mogelijk dat bepaalde leden zullen zeggen: aardig

dat u dat hebt voorgelegd, maar wij zijn het er toevallig niet mee eens. Wij willen dat u een andere maatregel neemt. Dat laat uiteraard onverlet dat ik die 2,2 mld. heb te realiseren. Als dat gebeurt, dan zal dat gerugslaan op de begroting. Wij voeren hier wat mij betreft vanavond geen begrotingstechnische discussie. Nee, wij voeren hier vanavond een politieke discussie op grond van politieke afspraken in het regeerakkoord met een minister-president, die de Kamer een politieke toezegging heeft gedaan, die ik hier politiek hoop te honoreren.

De heer **Leerling** (RPF): Wij hebben een op grond van het regeerakkoord bijgestelde meerjarenraming. Wij houden de minister aan de groei van 0,6%. Ondanks dat feit moet hij duidelijk gaan bezuinigen. Hij ontvouwt hier zijn voornemens om die bezuinigingen voor de komende vier jaar in te vullen. Een deel daarvan slaat uiteraard op de begroting voor 1990. Mevrouw Van Heemskerck vraagt dan terecht wat uit dat pakket relevant is voor de begroting voor 1990.

Minister **Ter Beek**: Het is natuurlijk wel...

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Ik zal de minister even voorlezen wat de premier heeft gezegd tijdens het debat waar wij het aldoor over hebben:

"Inderdaad stel ik ook aan de heer Wöltgens voor, de defensiebegroting te behandelen op basis van de conform het regeerakkoord bijgestelde meerjarenraming, waarbij de minister van Defensie zich verplicht, inzicht te verschaffen in de consequenties van het cumulatief tot 1 mld. oplopende bedrag voor zijn meerjarenraming."

Wij zouden de begroting dus behandelen op basis van de meerjarenramingen.

Minister **Ter Beek**: Nu begrijp ik het weer niet.

De **voorzitter**: Ik stel voor, mevrouw Van Heemskerck te laten uitpraten.

Minister **Ter Beek**: Dat lijkt mij een heel wijze gedachte.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): De meerja-

renramingen zijn beleidsvoornemens van de minister. Dat heeft financiële consequenties, ook voor dit jaar. Mijn simpele vraag is: wat voor consequenties hebben alle voornemens van de minister voor de begroting van 1990? Dat is gewoon mijn simpele vraag. Die begroting behandelen wij nu. In de startbrief staat wat er op de begroting voor dit jaar gaat veranderen. Die informatie heeft ons echter niet bereikt. Wat houden de voornemens van de minister in voor de begroting? Ik vind alle verhalen reuze interessant en ik schrijf er schrijf maar, want ik heb het verder niet op papier, maar ik vraag mij af wat er voor dit jaar verandert.

Minister **Ter Beek**: Nu begrijp ik opeens de kern van het misverstand. Deze voornemens hebben voor de begroting voor 1990 natuurlijk geen consequenties. Zij slaan op de periode van het korte-termijnprogramma 1991-1995.

De heer **Vos** (PvdA): Misschien kan de minister mevrouw Van Heemskerck verder geruuststellen door te zeggen dat de groei in elk geval niet meer dan 0,6% zal bedragen. Ik ben er evenwel altijd van uitgegaan dat een minister het recht heeft om uit te geven wat er op de begroting staat, maar dat niemand hem daartoe kan verplichten. Dat wil ik hier nog even gezegd hebben. Ik heb de minister gisteravond namelijk gevraagd of er niet uitgaven worden gepleegd die het ons onmogelijk maken om aan het eind van het jaar nog een defensienota te formuleren waar wij daadwerkelijk inhoud aan kunnen geven.

Minister **Ter Beek**: Mijnheer de voorzitter! Ik heb al gezegd dat doorberekening van het regeerakkoord, gekoppeld aan het Defensieplan 1989-1998, oploopt tot bezuinigingen van ongeveer 9 mld. Kijken wij nog verder in het kader van de lange-termijnplannen, dan komen daar nog enige miljarden bij. Verschillende voornemens die ik in het kader van mijn oprechte poging tot optimale informatieverhuizing net al noemde, werken namelijk op de lange termijn door. Zo gaat het bij de fregatten om ongeveer 2 mld., bij de vervanging van de Zwaardvis-klasse om ongeveer 1 mld, bij de F-16 om ruim 1 mld. en bij de groep

geleide wapens Nederland om ongeveer 2,5 mld.

Mijnheer de voorzitter! Bij de Koninklijke landmacht zullen structurele ingrepen in de organisatie van het legerkorps onontkoombaar zijn. Hoe dat precies zal gebeuren, is nog niet duidelijk. Het zal gaan om een reductie in gevechtskracht in de orde van grootte van twee van de tien brigades. Op de lange termijn zal dit ook enige miljarden besparen.

De heer De Kok is voorstander van een kleinere, goed inzetbare, flexibele krijgsmacht. In de defensie-nota zullen wij een fundamentele beschouwing geven over een anders gestructureerde krijgsmacht die in het licht van de in de toekomst te verwachten nieuwe internationale verhoudingen aan die eisen voldoet. Ik ben het met de heer De Kok eens dat flexibele strijdkrachten ook andersoortige wapen- en informatie-systemen — C3I — behoeven.

Uit het betoog van de heer De Kok blijkt terecht de nodige zorg voor toekomstige investeringen in een kleinere, meer mobiele en flexibele strijdmacht. In dat licht heb ik echter toch wel enige moeite met zijn betoog over de volgorde van prioriteiten, zoals wij die zijns inziens in de toekomst zouden moeten aanleggen. Daar heeft hij, als ik het goed begrepen heb, de investeringen op de laatste plaats gezet, na exploitatie en personeel. Zouden wij evenwel die lijn volgen, dan zou dat kunnen leiden tot een krijgsmacht naar het model van voor de defensie-nota 1974. Dat was een krijgsmacht met relatief veel personeel en met geleidelijk aan verouderend materieel.

Mijnheer de voorzitter! De ombuigingen konden niet beperkt blijven tot het materieelgebied. De gevolgen op personeel gebied zijn ingrijpend, alhoewel nog niet is aan te geven wat precies de uitkomst zal zijn voor burgerpersoneel, vrijwillig dienend militair en dienstplichtig personeel. Ik besef dat de inkrimping van het personeelsbestand veruit het pijnlijkste onderdeel van de bezuinigingen is. Het raakt de mensen het meest direct in hun bestaan. Veel sprekers hebben daar gisteren op gewezen. Defensie heeft een naam hoog te houden, wat betreft zorgvuldig personeelsbeleid. Om het grote belang dat ook ik daaraan hecht, te onderstrepen, heb ik bij mijn aantreden de post personeel in mijn portefeuille genomen. Bij de

inkrimping van de personeelssterkte zal gebruik worden gemaakt van de met het georganiseerd overleg overeengekomen sociale beleidskaders, zoals die thans gelden bij de afslanking en de vernieuwing van het personeelsbeleid. Daarbij wordt aandacht besteed aan stimulering van uitstroming, onder meer door vervroegde uittreding, outplacement en herplaatsing, zo nodig na bij- of herscholing. Het is vanzelfsprekend dat burgerpersoneel en militair personeel gelijkwaardig worden behandeld.

In antwoord op de vraag van de heer Koffeman kan ik antwoorden dat ik al volgende week met de bonden van het militaire personeel en het burgerpersoneel overleg zal voeren. Indien aanpassingen van de sociale beleidskaders in de toekomst noodzakelijk blijken te zijn, worden die besproken met het georganiseerd overleg. Wij hechten eraan, het gehele proces van vermindering van de personeelssterkte met grote zorg te omringen. In dat kader is mijn beleid erop gericht, gedwongen ontslagen zoveel mogelijk te vermijden. Tegelijkertijd wil ik beklemtonen dat het hier om personele reducties gaat van een omvang en binnen een tijdsbestek, die Defensie nog niet eerder heeft gekend. Vooral daarom kan ik nu niet toezeggen dat gedwongen ontslagen zich in de toekomst nooit zullen voordoen. Ook dan zal ik mijn verantwoordelijkheid niet uit de weg gaan en ook dan zal ik ten opzichte van het personeel duidelijk en open zijn. Een verantwoord sociaal beleid behoort immers geen valse verwachtingen te wekken.

Dat geldt ook voor het veteranenbeleid, waarover de heren Vos en Koffeman en mevrouw Van Heemskerck vragen hebben gesteld. In dat beleid zullen met name de erkenning van de veteranen en de immateriële zorg een plaats krijgen. Ik ben van plan, de Kamer al eerder dan sommigen mij hebben gevraagd, namelijk in de maart maart, nader te informeren over mijn beleidsvoorstellen. Het spreekt voor zichzelf dat bij de ontwikkeling van het beleid het rapport van de vertrouwensman voor Oud-Militairen Indiëgangsters, de heer Van der Mei, een zeer belangrijke rol speelt.

Ik kom nu terug op het dienstplichtbeleid, waarover niet alleen mevrouw Van Heemskerck, maar ook de heren Koffeman, Zijlstra, Ter Veer

en Leerling vragen hebben gesteld. Daarbij gaat het om het wel of niet handhaven van de dienstplicht, de verkorting van de dienstduur en de eventuele invoering van sociale dienstplicht. Ik onderschrijf hun unanieme oordeel dat de dienstplicht niet moet worden afgeschaft. Ook heb ik welwillend geluisterd naar de pleidooien om de dienstplicht met twee maanden te verkorten. Deze materie is echter complexer dan zij op het eerste gezicht lijkt. Een verkorting van de dienstduur heeft zeer ingrijpende gevolgen voor tal van aspecten van de krijgsmacht. Ik noem u het legervormingssysteem en opleidingsinspanningen. Bovendien zal om de kwaliteit van de krijgsmacht te waarborgen bij verkorting van de dienstduur een aantal functies die nu door dienstplichtigen worden vervuld, voortaan door beroepspersoneel moeten worden bezet. Bij een gelijk blijvend aantal functies voor dienstplichtigen zou een dienstduurverkortung van twee maanden nu 200 mln. per jaar extra kosten. Het moge duidelijk zijn dat een beslissing over een dienstduurverkortung niet hals over kop kan worden genomen, maar dat die onderwerp behoort te zijn van een zorgvuldige studie. Uiteraard kan de besluitvorming over de dienstplicht niet los worden gezien van personeelsreducties die het gevolg zullen zijn van wapenbeheersingsonderhandelingen en de reorganisatie van onze krijgsmacht. Ook de langere waarschuwingstijd waarvan wij nu kunnen uitgaan, is van invloed op deze problematiek, omdat daardoor de verhouding tussen paraat en mobilisabel personeel kan veranderen. Deze laatste elementen zullen in hun onderlinge samenhang samen met de problematiek van de dienstduurverkortung in de defensie-nota uitvoerig worden behandeld. Ik wil duidelijk uitspreken dat, zo de mogelijkheden tot verkortung van de dienstduur goed zijn in te passen in de totale toekomstige defensie-inspanning, ik daartoe zal overgaan.

De voorzitter: Ik zie dat de heer Koffeman achter de interruptiemicrofoon staat. Wil hij interrupteren?

De heer Koffeman (CDA): Ik wilde graag inhaken op het bedrag van 200 mln., waar de minister over sprak, omdat ik niet vermag in te zien dat, althans in de systematiek die ik heb voorgesteld, namelijk een gelijkblijvend aantal mensen en een even-

Ter Beek

wichtige verkorting van het kort verlof, zo'n bedrag acceptabel en reëel is. Ik denk namelijk dat dat een kosten-neutrale operatie zal zijn. Misschien kan de minister daar nog iets over zeggen.

Minister **Ter Beek**: Ik ben mij er ten volle van bewust dat daarover een discussie gaande is. Het bedrag is wel eens lager geweest, maar ik heb ook wel eens hogere bedragen gehoord. Het gaat mij natuurlijk niet louter om dat bedrag, maar om het feit dat ik de verkorting van de diensttijd graag — ik hoop dat u mij dat toestaat — wil meenemen in de defensienota. Ik heb al aangegeven dat er mijns inziens een aantal problemen is. Echter, als het mogelijk is om de verkorting van de diensttijd in te passen in de totale toekomstige defensie-inspanning en als wij erin slagen de problemen ter zake op te lossen, zal ik inderdaad overgaan tot die verkorting van de diensttijd. Dat is een beleidsintentie mijnerzijds.

De heer **Koffeman** (CDA): Ik erken dat er een aantal problemen opgelost moet worden en dat daarvoor tijd nodig is. Ik heb het tijdspad gisteren ook aangegeven. Ik zou het wel jammer vinden als de afweging van zo'n belangrijke aangelegenheid zou worden belast met een bedrag dat naar mijn smaak niet reëel is.

Minister **Ter Beek**: Als u instemt met mijn lijn om een beslissing te nemen in het kader van de defensienota, nadat de eerdergenoemde problemen zijn opgelost, dan ben ik bereid om het bedrag van 200 mln. tussen aanhalingstekens te zetten.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Als ik het goed heb begrepen, zegt de minister dat verkorting van de diensttijd past in het kader van het terugbrengen van het aantal mensen in de krijgsmacht. Dat lijkt mij een goede lijn. Ik zou hem daarbij nog het volgende mee willen geven. Zou naar de mening van de minister in dit verband ook niet gedacht moeten worden aan verkorting van de tijdsduur van de vervangende dienstplicht? Dit is voor mijn fractie namelijk een heel belangrijk punt.

Minister **Ter Beek**: Ik moet u eerlijk zeggen dat u mij met deze vraag een beetje overvalt. Ik kom er in tweede termijn op terug.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Ik heb de vraag gisteren ook al gesteld in eerste termijn. Overigens vind ik het prima dat u er in tweede termijn op terugkomt.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Gisteren heb ik gesproken over efficiencyverlof. De minister is daarop schriftelijk ingegaan. In zijn antwoord staat onder andere, dat de inspecteur-generaal de krijgsmacht zal gaan bezoeken, dat deze zaak extra aandacht heeft en dat hij hierover zal rapporteren. Dat is natuurlijk een fraai verhaal, maar ik wil meer.

Minister **Ter Beek**: En dat is?

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Er wordt nu gesproken over diensttijdverkorting en over de mogelijkheden om die organisatorisch op te vangen. Ik ben het met de minister eens dat het een complexe materie betreft. Geconstateerd kan worden dat er heel geregeld sprake is van leegloop en verving gedurende vele uren per dag op vele plaatsen. Welnu, mij dunkt dat mijn suggestie omtrent het efficiencyverlof helemaal past in het decentrale beleid dat Defensie voorstaat. In het antwoord staat dat het toekennen ad hoc door de commandant zo'n grote druk op hem zou leggen dat hij wellicht verwachtingen zou wekken. Dat is natuurlijk flauwekul.

Minister **Ter Beek**: U zegt dat de commandanten veel aankunnen.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Het is mijns inziens goed om na te gaan of het kan.

Minister **Ter Beek**: Ik zeg u toe dat ik er straks in tweede termijn op zal terugkomen.

De heer **Vos** (PvdA): Mevrouw Van Heemskerck spreekt de laatste maanden regelmatig over efficiencyverlof. Zij moet mij toch nog één ding uitleggen. Dat er leegloop is per dag, komt mij bekend voor. Hoe wil zij het echter nu plooiën, als er maandag, dinsdag, woensdag en donderdag leegloop is en er vrijdag efficiencyverlof wordt gegeven? Ik denk dat dan de organisatie volledig naar de knoppen gaat.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Maar dan onderschat u de organisatie die de heren aankunnen. Wanneer een bepaald stuk werk afgemaakt moet worden, is het best mogelijk om op een gegeven moment te zeggen: er zijn zoveel middagdelen en zoveel ochtenddelen, er komt een deel bij. Dat is heel normaal.

De heer **Vos** (PvdA): Ik zou het bedrijf wel eens van dichtbij willen zien dat dit zo kan regelen en tegelijkertijd nog een stuiver verdient.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Sinds wanneer doen ze dat laatste in de krijgsmacht als dienstplichtigen?

De heer **Vos** (PvdA): Oh, dat is uw bedoeling niet? Nu begrijp ik ook waarom u zo aan die 0,6% vasthoudt.

Minister **Ter Beek**: Mijnheer de voorzitter! De heer Vos heeft in zijn betoog bijzondere aandacht besteed aan vredesoperaties. In onze vredes- en veiligheidspolitiek kennen wij hieraan hoge prioriteit toe. Ook vredesoperaties dragen bij tot oorlogsvoorkoming en bevordering van vrede en veiligheid in de wereld. In het verband van UNTAG, UNTSO en MFO, wordt reeds nu een goede, maar bovenal gewaardeerde, Nederlandse bijdrage geleverd.

Voorzitter! Als het even kan, moet de inzet van personeel en materieel voor vredesoperaties niet vrijwel geheel beperkt blijven tot de Koninklijke marechaussee en de Koninklijke landmacht. Ik acht het nuttig als ook de Koninklijke marine en de Koninklijke luchtmacht op grotere schaal dan tot nu toe het geval is, voor vredesoperaties worden ingezet. Bij de inzet van personeel voor vredesoperaties blijft vrijwillige uitzending uitgangspunt. De ervaring leert dat vrijwilligers voor VN-vredesoperaties op vrij korte termijn te vinden zijn. Bij de vorming van een korps vrijwilligers zonder meer, waarnaar de heer Vos vroeg, heb ik daar zo mijn twijfels over. Hierover bestaat in ieder geval wat minder zekerheid, lijkt mij.

De heer Vos heeft ook aandacht gevraagd voor de financiering van vredesoperaties. Hij heeft daaraan de vraag gekoppeld of de voor de VN-operaties met ingang van 1991 structureel gereserveerde 29 mln.

wel voldoende is. Zoals ik de Kamer in de schriftelijke antwoorden ter voorbereiding op het debat heb laten weten, zal ik mij tot de ministerraad wenden, als wij hieraan te kort komen. Wij moeten echter niet vergeten dat uit de 29 mln. niet alleen de kosten moeten worden voldaan die wij maken bij deelneming van onze krijgsmacht aan vredesoperaties. Wij zijn ook verplicht op grond van het Handvest van de Verenigde Naties, bij te dragen aan uitgaven voor vredesoperaties waaraan Nederland niet deelneemt. Politiek gezien vind ik het in elk geval een goede zaak dat met ingang van het volgend jaar een afzonderlijke post voor vredesoperaties op de begroting van Defensie figureert.

Mijnheer de voorzitter! De minister van Buitenlandse Zaken is in het NAVO-debat al ingegaan op de vragen over de mensenrechtensituatie in Turkije. Zoals bekend, heb ik mij als lid van de Kamer ook met dit onderwerp beziggehouden. Ik heb in het debat van 1 maart vorig jaar duidelijk uiteengezet, dat ik niet tegen de defensiehulp als zodanig ben, dus geen anti-wapenstandpunt inneem. Het NF-5-programma is het belangrijkste project waarover met Turkije afspraken zijn gemaakt. Zoals ik in het antwoord op de schriftelijke vragen van mevrouw Van Es heb aangegeven, acht ik mij gebonden aan gemaakte afspraken. Dat kan uiteraard niet gelden voor toekomstige projecten. Ik ben voorlopig ook niet van plan om nieuwe verplichtingen jegens Turkije aan te gaan.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Voorzitter! Ik kom in tweede instantie nog terug op de NF-5. In eerste instantie vraag ik de minister vooral of hij wil antwoorden op wat ik hem in mijn eerste termijn bij de behandeling van het NAVO-gedeelte van de begroting van Buitenlandse Zaken heb gevraagd. Ik heb gevraagd om een nadere toespitsing van zijn antwoord op mijn schriftelijke vragen. Hij zegt nu weer: geen nieuwe verplichtingen. Betekent dit dat er in het kader van de toegezegde meer omvattende defensiehulp aan Turkije bepaalde zaken niet gerealiseerd zullen worden? Of zijn er voor het hele bedrag al verplichtingen aangegaan? Voor de komende vier jaar zou er 160 mln. beschikbaar zijn voor Turkije, Portugal en Griekenland. Betekent dit dat het deel voor Turkije niet helemaal ingevuld zal worden?

Of gaat de defensiehulp voor het gehele bedrag door en slaat dit alleen op geheel nieuwe projecten?

Mijn tweede vraag is of dit ook op mogelijke exportvergunningen voor wapenorders slaat die Turkije bij het Nederlandse bedrijfsleven plaatst.

Minister **Ter Beek**: Ik zeg wat ik heb geschreven, namelijk dat ik geen nieuwe verplichtingen aanga. Tot dusver zijn er kleine projecten aangegaan, maar daar hoeft mevrouw Van Es echt niet naar te kijken, zeker niet als je deze vergelijkt met het grootste project, de 60 NF-5-toestellen, die aan Turkije geleverd worden. Daarover heeft een notawisseling plaatsgehad tussen Nederland en Turkije, respectievelijk in maart en mei van het vorig jaar. Ik heb gesteld, mij daaraan gebonden te achten. Ik heb echter tegelijkertijd te kennen gegeven dat ik geen nieuwe verplichtingen jegens Turkije in het kader van dit programma wens aan te gaan.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Dus in het kader van die besteding van 160 mln.?

Minister **Ter Beek**: De bestaande afspraken waaraan ik gebonden ben, gaan door. Er worden geen nieuwe verplichtingen aangegaan.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Kunt u mij inzicht geven, voor welk deel van het programma reeds verplichtingen zijn aangegaan en voor welk deel nog niet? U mag het ook schriftelijk meedelen.

Minister **Ter Beek**: Als u precies op een rijtje wilt hebben, waar de aangeane verplichtingen uit bestaan, dan geef ik u dat overzicht natuurlijk. Ik dacht dat het, ook wat u betreft, vooral om de politiek ging, de NF-5. Ik heb gezegd, hoe ik daar tegen aankijk. Ik heb ook politiek aangegeven dat ik, ook in het kader van dit program, geen nieuwe verplichtingen wens aan te gaan.

De heer **Eisma** (D66): Voorzitter! Dat antwoord geeft de minister niet in antwoord op schriftelijke vragen. Hij schrijft dat hij voorlopig geen nieuwe verplichtingen zal aangaan. Wat betekent "voorlopig" voor hem?

Minister **Ter Beek**: Ik heb ten aanzien van "voorlopig" geen tijdstip genoemd. "Voorlopig" is in ieder

geval niet de eeuwigheid. Ik ben niet van plan om nieuwe verplichtingen aan te gaan.

De heer **Eisma** (D66): Het criterium om een en ander voorlopig te doen zijn of om een en ander op een gegeven ogenblik wel te doen, is toch de situatie van de mensenrechten in Turkije, zo neem ik aan?

Minister **Ter Beek**: Op dat punt is er natuurlijk sprake van een scheiding van verantwoordelijkheden, voortkomend uit de portefeuillevverdeling. Ik heb vorig jaar zelf een motie ingediend — iedereen zal zich dat nog kunnen herinneren — bij de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken, aangezien de minister van Buitenlandse Zaken — hij heeft ook vanmiddag in die hoedanigheid gesproken — als eerste verantwoordelijk is voor het beleid inzake de mensenrechten. Waar het gaat om een militair programma, met onder andere Turkije — maar dat geldt in het kader van het LDDI-programma dus ook voor Griekenland en Portugal — heb ik mij vorig jaar ook als kamerlid daartegen niet verzet. Ik heb toen uit overwegingen inzake de mensenrechten een motie ingediend. Ik heb nu te maken met een programma. Binnen dat programma heb ik besloten dat er geen nieuwe verplichtingen jegens Turkije worden aangegaan.

Mijnheer de voorzitter! Alle voornemens dwingen samen tot herbeschouwing van taak, omvang en samenstelling van de krijgsmacht. Een en ander zal zijn beslag krijgen in de defensienota 1990. De afgevaardigden mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot en mevrouw Van Es en de heren De Kok, Ter Veer en Vos vroegen naar de aard en de inhoud van de defensienota. In de defensienota zal een analyse worden gegeven van de internationale ontwikkelingen en de gevolgen daarvan voor de structuur van de toekomstige Nederlandse defensie. Verder zullen daarin scenario's worden geschetst die enerzijds een solide basis leggen voor het defensiebeleid op langere termijn en anderzijds voldoende flexibiliteit bieden om in te spelen op ontwikkelingen op korte termijn. De defensienota zal nauw aansluiten bij het CSE-proces. Dat betekent dat wapenbeheersing en defensieplanning zorgvuldig op elkaar worden afgestemd. Pas na het verschijnen van de defensienota zal het mogelijk

zijn, nauwkeurige cijfers te geven over de toekomstige sterkte van de Nederlandse krijgsmacht.

Mevrouw Van Heemskerck

Pillis-Duvekot (VVD): Voorzitter! Mogen wij, nu de minister het heeft over de planning van zijn defensienota, aannemen dat er van tevoren consultatie is geweest met de NAVO-partners, zoals in het verleden altijd is gedaan?

Minister Ter Beek: U kent mij toch: natuurlijk gebeurt dat!

Mijnheer de voorzitter! Voor het eerst sinds 1945 lijkt het mogelijk om te komen tot meer veiligheid en minder bewapening. We mogen een dergelijke kans niet onbenut laten.

□

Staatssecretaris Van Voorst tot Voorst:

Mijnheer de voorzitter! Laat mij het betoog oppakken daar, waar de minster heeft gesproken over de noodzaak om ook in de komende regeringsperiode alles te doen om de kwaliteit van onze krijgsmacht in stand te houden. Ik acht dat mijn taak. Ondanks alle onzekerheden waarmee wij te leven hebben — op welke toekomst moeten wij onze planning precies richten? — mogen wij niettemin intussen geen roofofbouw plegen op het apparaat zoals dat nu bestaat. De minister heeft hiervan in zijn dankwoorden aan de vorige bewindslieden al gezegd dat dit in goede staat verkeert.

Ik kom te spreken over een vraag die gisteren al door enkele afgevaardigden is gesteld over de aankopen in het jaar 1990. Ik zeg hier meteen bij dat ik van plan ben om zeer binnenkort het jaarlijkse overzicht van materieelprojecten aan de Kamer te doen toekomen. Ter verklaring van het feit dat het er nu nog niet ligt, zeg ik er tevens bij dat ik dat even heb aangehouden totdat de minister een indicatie zou geven — hij heeft het zojuist gedaan — van een aantal verschuivingen in het hele programma. Het leek mij juist om die mededeling in het parlement te doen, voordat ik het jaarlijks overzicht daarop afstem. Het overzicht zal de Kamer binnenkort bereiken.

Ik wil mij op dit moment beperken tot het aangeven van een aantal criteria die een rol zullen spelen bij het beleid, ook bij het beleid inzake het begrotingsjaar 1990. Bij het noemen van die criteria denk ik ook

aan hetgeen de heer De Kok daarover heeft gezegd. Hij noemde in zijn betoog een aantal criteria. Toen ik deze hoorde dacht ik: zij klinken zo mooi, wij hadden hen zelf kunnen schrijven. Ik pik er een paar punten uit.

In onze planning zullen wij ons richten op een hoge mate van flexibiliteit, en wel op verschillende manieren. Over een aantal dingen zal ten principale pas besloten worden in de defensienota. Deze zullen niet nu al gecommiteerd worden. Voorts proberen wij op andere terreinen technieken om meer flexibiliteit in de begroting te brengen te vinden. Een van die technieken is al met instemming door een aantal afgevaardigden genoemd. Ik doel op een systeem van opties. Het is moeilijk — ik zeg dit in antwoord op een vraag van mevrouw Van Heemskerck — op voorhand aan te geven tot welke besparingen deze leiden. Die besparingen zijn er in feite pas als je die opties niet uitoefent en dat blijkt pas op het moment dat het zover is. Bovendien zal contract voor contract blijken waar wij het systeem hebben toegepast. Het is dus niet mogelijk die vraag nu concreet te beantwoorden.

Inzake het beleid van dit jaar gaan wij ervan uit dat er hoe dan ook een reeks van vervangingsinvesteringen nodig zal zijn. Deze vervangingsinvesteringen zijn in veel gevallen overigens van een hoger technologisch niveau dan de systemen die eruit gaan. Dit zal op zichzelf vaak een kwalitatieve sprong betekenen. Dan heb je naar mijn mening een categorie van investeringen die, ongeacht de toekomstige inrichting van de krijgsmacht en ongeacht de strategie zoals wij die misschien later in deze eeuw in NAVO-verband zullen ontwikkelen, van belang zullen blijven. Ik noem bij voorbeeld allerlei investeringen in de sfeer van communicatietechnieken en verbindingen. Daarnaast — en dat mogen wij naar mijn mening niet vergeten — is het nu eenmaal zo dat wij op het gebied van defensiematerieel vaak te maken hebben met lange aanloopprocessen, veel voorstudies en ontwikkelingskosten. Wij kunnen het ons eenvoudig niet permitteren dat te onderbreken, want dan zou je naar mijn mening een te zware wissel trekken op de toekomst. Bovendien betekent het dat je intussen de aansluiting mist bij andere landen, waarin de ontwikkelingen wel

doorgaan. Juist in het kader van ontwikkelingen inzake grotere projecten zullen wij, indien dit enigszins mogelijk is, meer samen met andere landen doen en blijven doen. De logica dwingt ons immers in de richting van meer internationale samenwerking. Krimpande budgetten, kleinere series en hogere technologie houden in dat de kosten per eenheid produkt hoger zullen worden. Wij hebben dus allemaal belang bij het drukken van die kosten door meer samen te doen. Hierbij komen nog heel andere argumenten, zoals standaardisatie en inter-operabiliteit. Dat betekent dat wij daardoor in toekomstige strategieën meer mogelijkheden inbouwen om, waar dat nodig zou zijn, gezamenlijk met andere landen op te treden.

Tegelijkertijd moet ik wel twee soorten gevaar signaleren die ik op dit terrein zie. Ik antwoord daarmee ook op bepaalde opmerkingen die met name door de heer Vos zijn gemaakt. Het staat wat haaks op de logica, maar het ene gevaar is de neiging, die bij een aantal regeringen kan ontstaan om waar er overcapaciteiten aan de dag treden in de defensie-industrie terug te grijpen op protectie in plaats van te kijken naar sanering door internationale samenwerking, wat reëel zou zijn. Hoe dat uitpakt, zal de tijd moeten leren.

Het tweede gevaar dat dreigt, is het kerstboomeffect. Ik meen dat de heer Vos daaraan met name refereerde. In een aantal gevallen zie je dat in dit soort internationale projecten iedereen zijn eigen ballen in de kerstboom wil hangen, zodat die steeds mooier wordt. Hieruit dreigt een kostenverhoging te resulteren, daar waar het juist de bedoeling was om door rationalisering en standaardisatie de kosten te drukken. Ik merk hierbij op, dat zich hier ook in zekere zin het verschil wrekt tussen de structuur van deze sector en bij voorbeeld die van de Europese Gemeenschap. In tegenstelling tot de samenwerkingsverbanden waarover wij het hier hebben, heeft de Europese Gemeenschap een supranationaal karakter, wat zich onder andere uit in het bestaan van de Europese Commissie, die als neutrale instantie voorstellen doet en verdedigt. Met andere woorden, daar heb je een ingebouwd systeem tegen het onevenredig versieren van de kerstboom.

Aan de structuur zullen wij op zich

zelf niet zoveel kunnen veranderen, maar wij moeten er wel alles aan doen om lering te trekken uit een aantal ervaringsfeiten. Een van die ervaringen is ook door de heer De Kok genoemd. Hij refereerde aan het NATO-fregat. Als wij weer projecten aangaan, moeten wij van tevoren tot een heel scherpe projectdefinitie komen. Bovendien moeten wij misschien in een aantal gevallen niet te ambitieus zijn wat het aantal landen betreft dat wij bij dit soort projecten willen betrekken. Ook dan riskeer je dat de zaak onhandelbaar wordt. Bovendien kan de implicatie zijn dat de overheadkosten onevenredig stijgen. Ondanks die kritische kanttekeningen op grond van ervaringsfeiten blijf ik ervan overtuigd, dat wij er belang bij hebben om deze weg van de internationale samenwerking te blijven vervolgen. Dat zal overigens ook stellig de volgende maand de inbreng zijn in de IEPG-vergadering in Schotland.

Ik zie de IEPG overigens zeker niet — laat mij dat er nu ook maar bij zeggen — als een vorm van bescherming van Europese industrie. Ik zie de IEPG daarentegen als de militaire component van datgene wat zich in Europa ook in de civiele sfeer afspeelt, in dit specifieke geval met het doel om daarmee een zodanige industriële basis in Europa te creëren dat daarmee de zogeheten two-way-street met de Verenigde Staten inhoud kan krijgen op basis van een gezond concurrerend aanbod vanuit Europa. Dat lijkt mij op zich zelf een veel zinnvoller beleid dan een beleid om met kunstmatige kostenverhogende andere methoden tot evenwicht in de handelsstromen op militair gebied te komen. Kortom, diegenen die gisteren mijn voorganger de heer Van Houwelingen bestempelden als peetoom van de IEPG, die kunnen in mij de stiefvader zien — als dat de juiste doortrekking van die gedachte is — omdat ik zeker van plan ben daar mijn energie in te steken.

Hier ligt tegenaan het probleem van onze researchinspanningen. Willen wij als Nederland, zowel overheid als bedrijfsleven, een rol kunnen spelen in dit soort internationale projecten, dan zullen wij onze bruidsschat moeten meebrengen, niet zozeer in puur financiële zin als wel wat onze kennis aangaat. Wij moeten interessant zijn. Dat is op zichzelf al voldoende motief om onze

research-inspanningen op peil te houden.

Dit brengt mij tot enkele opmerkingen over de relatie van Defensie tot de industrie. Defensie is nu eenmaal een zeer grote opdrachtgever voor de industrie en niet te vergeten ook voor de aannemerij. Het is duidelijk dat wij niet alleen gebaat zijn bij een goede relatie met het bedrijfsleven, maar meer dan dat, dat Defensie ook een zekere — noem het maar: maatschappelijke — verantwoordelijkheid heeft voor een dergelijke goede relatie. De vraag is uiteraard hoe die wordt ingevuld. Op dat punt wil ik uitgaan van gescheiden verantwoordelijkheden van bedrijfsleven en overheid. Ik heb het laatst ergens zo geformuleerd: in wezen is de industrie er voor Defensie en niet omgekeerd, althans vanuit de taakstelling van Defensie. Dat zal toch onze eerste invalshoek moeten zijn. Dat betekent echter geenszins, dat Defensie daarmee bedrijfsleven-onvriendelijk zou zijn.

Ik wil reageren op een opmerking van mevrouw Van Heemskerck van gisteren waarvan ik dacht: het is misschien troost voor de een en triest voor de ander. Met die alliteratie wil ik schertsend zeggen, dat het troost is voor degenen die geloven in zo iets als een militair-industrieel complex, maar dat het triest is voor Defensie dat die indruk bestaat. Het mag zo zijn dat wij vaak hard onderhandelen. Dat is onze plicht, want wij werken met het geld van de belastingbetaler. Ik heb niet het idee dat wij irreële eisen stellen. Wij stellen wel zeer hoge eisen, maar in het systeem zoals dat werkt, zijn die vervolgens vaak onderhandelbaar.

Ook het voorbeeld waaraan mevrouw Van Heemskerck gisteren refereerde, valt vermoedelijk binnen de reële termen. Het ging niet zozeer om een garantie in de normale zin van het woord. Het ging om de verantwoordelijkheid voor het concept van de constructie. Het gaat voor dit debat misschien wat te ver om dat tot in detail uiteen te zetten, maar ik meen toch dat wij op zichzelf geen onredelijke eisen stellen.

Ik vind het wel een zware plicht van Defensie, zorgvuldig te zijn in onze onderhandelingen met de bedrijven en in de procedures die wij daarbij volgen.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Voorzitter!

Als ik het heb over irreële of niet reële eisen tijdens de verwervingsprocedure, denk ik dat de staatssecretaris gelijk heeft als hij zegt dat het bedrijfsleven er is voor Defensie. Natuurlijk, Defensie is de koper en het bedrijfsleven zal een aantal dingen moeten toeleveren. Ik ben ervan overtuigd dat Defensie zich op dit moment een houding aanmeet die tegenover het bedrijfsleven niet reëel is. Defensie heeft er niet voldoende begrip voor, hoe het in het bedrijfsleven toe gaat. Ik denk aan de accountantsdienst of aan de manier waarop de contractencommissie op het moment dat contracten nog in voorstudie zijn, inzicht krijgt in winstpercentages, voordat er nog een contract gesloten wordt of een beslissing komt. Ik denk ook aan soms volstrekt overtrokken verwachtingen bij Defensie van het Nederlandse bedrijfsleven. Het lijkt mij dan heel terecht, als ik Defensie vraag eens wat bedrijfsvriendelijker te worden en wat meer begrip te hebben voor onmogelijkheden daar. Soms vraagt Defensie systemen — ik bedoel dan ook systemen van leveren — die niet reëel zijn. De staatssecretaris kan altijd zeggen dat Defensie hard onderhandelt, omdat men omgaat met geld van belastingbetalers. Dat is logisch; ik ga ervan uit dat men dat zorgvuldig doet. De procedures zijn echter niet altijd even consistent. Ook die verschillen. Er is een vorm van flexibiliteit die niet correct is.

Staatssecretaris Van Voorst tot Voorst: Ik dank mevrouw Van Heemskerck voor de nadere toelichting. Als wij deze discussie uitdiepen, kunnen wij echter tot nogal verschillende casusposities komen. Als wij te maken hebben met bedrijven die in een monopolistische of oligopolistische positie zitten, nemen wij volgens mij op grond van heel goede motieven in de tendervoorwaarden op dat wij de mogelijkheid van accountantsonderzoek wensen te hebben voordat contracten worden getekend. Dit doen wij om te voorkomen dat wij in een situatie geraken waarin een dergelijk bedrijf misbruik van zijn positie maakt. Bedrijven zijn overigens vrij om dit niet te accepteren, maar dat kan een nadeel zijn als andere bedrijven die voorwaarden wel accepteren. Ik heb overigens het idee dat de contractencommissie een bijzonder waardevolle instelling is. Het is bijzonder nuttig

Van Voorst tot Voorst

om binnenshuis nog eens contra-expertise te hebben naast de mensen die een bepaalde zaak hebben voorbereid. Dat heeft alles te maken met de zorgvuldigheid die wij niet alleen aan de bedrijven, maar ook aan het parlement en de burgers verschuldigd zijn.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Dat ben ik wel met u eens, maar ik doelde op iets anders. Het gebeurt vele malen dat er wordt gekeken op momenten dat een bedrijf nog concurreert met een ander bedrijf binnen Nederland. Voordat binnen Defensie een beslissing is genomen, wordt bij meer dan één bedrijf, die overigens met elkaar in concurrentie zijn, bekeken waar de winstpercentages zitten. Dat is buitengewoon moeilijk te accepteren. Als een Nederlands en een niet-Nederlands bedrijf met elkaar concurreren, wordt het laatstgenoemde bedrijf doorgelicht door een buitenlands accountantsbureau. Er worden in dezen geen geweldige fouten begaan. De onvriendelijkheid is volgens mij gelegen in het feit dat het soms gebeurt op momenten waarop het niet terecht is.

De heer **Vos** (PvdA): Voorzitter, ik zou hier graag op aansluiten.

De **voorzitter**: Het lijkt mij verstandig dat de staatssecretaris eerst reageert op de opmerking van mevrouw Van Heemskerck. Daarna mag u iets zeggen.

De heer **Vos** (PvdA): Maar het gaat over precies hetzelfde.

De **voorzitter**: Dat kan wel zijn, maar de staatssecretaris werd zoëven geïnterrupteerd.

Staatssecretaris **Van Voorst tot Voorst**: Mijnheer de voorzitter! Ik denk dat het hierbij vooral gaat om de appreciatie van het moment waarop het wordt gedaan. De zorgvuldigheid die wij tegenover bedrijven moeten betrachten, heb ik al eerder verwoord. De manier waarop wij daaraan gestalte geven, zullen wij overigens goed in de gaten houden. De motieven die eraan ten grondslag liggen, lijken mij juist.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Daar twijfel ik ook niet aan.

De heer **Vos** (PvdA): Voorzitter, ik snapte de interventie van mevrouw Van Heemskerck niet zo goed en daarom wilde ik daarop onmiddellijk aansluiten. Zij stelt dat het, wanneer er sprake is van concurrentie tussen twee Nederlandse ondernemingen, eigenlijk een beetje onbehoorlijk is om te kijken naar de rendementspercentages die in een order zitten, maar daarmee kan men toch ook trachten te voorkomen dat er sprake is van dumping? Op die manier kan men trachten te voorkomen dat Defensie wordt gebruikt door twee industrieën die elkaar het leven zuur maken. Daar kan mevrouw Van Heemskerck toch ook niet voor zijn?

Staatssecretaris **Van Voorst tot Voorst**: Dat kan soms inderdaad het geval zijn.

Mijnheer de voorzitter! Ik vervolg mijn betoog over de industrie, die in Nederland op dit ogenblik ook te maken kan krijgen met de gevolgen van de oververzadiging van de markt en de noodzaak tot herstructurering. In eerste termijn zijn hiervan door de Kamer reeds een aantal voorbeelden genoemd. Daarbij is door de heer Vos en mevrouw Van Es specifiek aandacht geschonken aan het geval Eurometaal, maar aangezien daarover naar ik heb begrepen nog een apart mondeling overleg zal worden gehouden, zal ik daarop thans niet dieper ingaan.

Hoewel de middelen van de overheid uiteraard beperkt zijn, zullen wij, waar mogelijk, moeten bevorderen dat bedrijven in het kader van diversificatie in de richting van de civiele sector gaan. Ook daarover sprak mevrouw Van Es. Omgekeerd zullen wij meer en meer zien hoe civiele produkten ook militair toepasbaar zijn. Wij beschikken in Nederland over een aantal bedrijven die wat dat betreft hun mannetje staan. Ze maken interessante produkten — bepaalde procédés of halfprodukten — die zeer goed passen in de filosofie van de aanbodzijde. Die bedrijven kunnen een goede uitgangspositie hebben voor de inbreng van een dergelijk Nederlands produkt in de fabricage van defensieprodukten elders. Over dit geheel voer ik overleg met mijn collega van Economische Zaken, aangezien deze als eerste verantwoordelijk is voor het industriebeleid.

Meer specifiek, mijnheer de voorzitter, wilde ik kort nog even iets

zeggen over de maritieme sector en meer in het bijzonder over de werven. Het is met name mevrouw Van Heemskerck die daarom heeft gevraagd. Immers, als ergens de structurele overcapaciteit zich al manifesteert, dan is dat in die sector, ook in Nederland. De heer Vos heeft daaraan — niet speciaal aan de werven, maar de facto gaat het daarover — het element vastgeknoopt van: je zit daar in een dubbele positie; je bent in een aantal gevallen tevens de aandeelhouder, de eigenaar. Dat neemt niet weg dat wij toch als uitgangspunt zullen moeten hebben, dat de bedrijfsleiding zelf verantwoordelijk is voor een op continuïteit gerichte strategie en dat de verantwoordelijkheden van de overheid, ook als die overheid eigenaar is, meer van een begeleidend karakter zullen zijn.

Ik denk dat wij geen middel hebben om veel meer te doen dan dat. Denk bij voorbeeld aan de dingen die wij in het verleden wel hebben gezien, namelijk een wat naar voren halen van bepaalde opdrachten in de scheepsbouw, in de marinebouw. Het is bij het huidige plaatje niet meer reëel ervan uit te gaan dat dit mogelijk zal zijn. Kijken wij naar de markten buiten Nederland, dan zien wij dat die krimpen en dat bovendien de concurrentie daar, zowel van nieuwe als van tweedehands waar, waarschijnlijk wel eens groter zou kunnen worden, nog los van de elementen van wapenexportbeleid en dergelijke. Ik denk dat er wat dat betreft grenzen zijn aan de reële mogelijkheden en dat het dus ook in het belang zal zijn van de werven zelf om naar verschillende vormen van samenwerking, alsook van diversificatie te streven.

De minister van Economische Zaken, met wie wij hier contact over hebben, heeft intussen aan de werven om hun toekomstplannen gevraagd. Ik hoop van ganser harte dat dit erin kan resulteren dat wij toch hier in Nederland scheepsbouwcapaciteit voor de marine in stand kunnen houden. Het is immers interessant voor ons zelf, voor de Koninklijke marine, om een dergelijke potentiële leverancier bij de hand te hebben. Er is toch een aparte relatie mee. En uiteraard is het, behalve voor de werven zelf, ook nog van belang voor de toeleveranciers op een vaak zeer hoogwaardig niveau.

Om nu min of meer in de beeldspraak van de familietermen waar wij

het straks over hadden bij de IEPG, ook hier de vraag van de heer Vos te beantwoorden, denk ik dat je in dit geval de minister van Financiën zou kunnen zien als de vader van deze werven, vanuit het aspect staatseigendom, en de minister van Economische Zaken als de peetoom, als degene die daar primair nog wat aan begeleiding kan doen en douceurtjes kan geven. De relatie met Defensie zou je in die zelfde termen tot voor kort het beste als een soort LAT-relatie kunnen zien. Maar het zal u niet verbazen, mijnheer de voorzitter, dat ik die relatie niet direct als de hoeksteen van onze samenleving zie. Ik denk daarom dat wij die relatie met de werven vooral zouden moeten definiëren als een van goede vriendschap. Misschien kan ik in dit verband beter spreken van: goede zakelijke relaties. Je hebt er allebei belang bij dat zij bestaan, maar je hebt hier ook heel duidelijk eigen verantwoordelijkheden en taken.

Mijnheer de voorzitter! Ik maak een enkele opmerking over de exploitatie. Ook daarvoor is terecht aandacht gevraagd in de interventies van een aantal leden van uw Kamer. Een goede exploitatie is wezenlijk voor de inzetbaarheid en voor de kwaliteit van alles wat wij aan materieel hebben. Wat wij dus zullen moeten doen, is zoeken naar besparingen in die sfeer die de kwaliteit niet aantasten. Nu, er gebeurt het een en ander. Daar is de Kamer ook van op de hoogte. Ik denk aan het zogenaamde HONS-project, de Rijkswerf Den Helder, Valkenburg. Er zijn hier waarschijnlijk nog andere voorbeelden bekend. Ik zou als lijnen die ik zou willen volgen voor de komende periode, twee pistes willen aangeven. De ene betreft een waar mogelijk concentreren van kennis, vaardigheden en faciliteiten. Dit is zowel een concentreren waar dat reëel is in geografische zin, als een concentreren waar het zinvol is, dwars door de krijgsmachtdelen heen, om op die manier te kijken of je de kosten kunt drukken door een aantal dingen wat efficiënter bij elkaar te brengen. Dat kan zich afspelen op het terrein van bij voorbeeld de magazijnen, van het onderhoud, maar ook in andere sferen – ik denk aan opleidingen – moeten wij in die richting denken. Zo'n verhuizing kan overigens met initiële kosten gepaard gaan maar die kunnen er vrij snel in de verdere exploitatie uitkomen. De tweede piste is, wat mij betreft, gelieerd aan

datgene wat ook door de heer De Kok naar voren is gehaald, namelijk het meer zichtbaar maken van de kosten van levensduur van het grote materieel. Ook nu is de inschatting van die kosten al een heel belangrijke factor bij de besluiten die wij nemen. Dat neemt echter niet weg, dat ons inzicht nog onvolkomen is, doordat onze interne methodiek onvoldoende is toegespitst op het zichtbaar maken van een aantal kosten. Om een aantal motieven acht ik het belangrijk dat wij dit wel kunnen doen. Het kostenbewustzijn zal er zeker door toenemen, maar het geeft je ook een beter instrument voor het nemen van investeringsbeslissingen; het geeft je ook het juiste instrument om bij voorbeeld beslissingen te nemen over zelf beheren dan wel uitbesteden. Je kunt dan immers de prijsvergelijking op een betere wijze maken. Ik ben van plan, te bezien of wij niet in elk van de krijgsmachtdelen een voorbeeld kunnen pakken waaromheen wij dit alles gedetailleerder zichtbaar kunnen maken. Ik spreek om een heel eenvoudige reden over een voorbeeld. Ik ben namelijk bang, als wij dit meteen across the board zouden doen, dat de operatie verzandt en dat het moeilijk is om haar los te krijgen.

Ik noemde de uitbesteding als een van de voorbeelden om daar waar het ook voor ons nuttig is, te streven naar samenwerking met het bedrijfsleven. Ik kan mij overigens andere modaliteiten voorstellen, waarvoor ik zeker open zal staan. Ik geef één voorbeeld. Kort geleden heb ik een aanbod gedaan aan in Nederland gevestigde oliemaatschappijen en aan de KLM om gezamenlijk te bezien hoe wij een nieuwe pijpleiding naar Schiphol kunnen leggen, hetgeen tevens een onderdeel is van NAVO-infrastructuur. Bovendien is dit aardig als voorbeeld omdat wij op deze manier trachten, een veiliger en daarmee ook vanuit milieu-optiek een bevredigender wijze van transport te realiseren.

Voorzitter! Ik heb daarmee het woord "milieu" laten vallen en ik zal daaraan, in het kort, enkele woorden wijden, al is het maar omdat dit zeer hoog op mijn prioriteitenlijst staat. Ik voeg hieraan toe dat ik dit van harte doe. Dat klinkt als masochisme omdat er immers ook een fors prijskaartje aan vastzit, dat wel op een aantal terreinen tot pijn zal leiden. Maar niettemin, ik doe dit van harte omdat Defensie nu eenmaal

een integraal deel van de maatschappij is. Aangezien in onze maatschappij het milieu zo hoog genoteerd staat, kan Defensie niet anders dan hieraan meedoen. Dat is geen nieuw geluid. Mijn voorganger heeft een paar maanden geleden, zoals u bekend is, Defensie als eerste departement een milieuplan naar buiten laten brengen. Wij zijn thans bezig om dit in organisatorische zin intern meer vorm te geven. Wie is waarvoor, door de linies heen, verantwoordelijk? Zodoende is men duidelijk aanspreekbaar op dingen die eventueel mis kunnen gaan. De hele bewustmaking heeft daarmee te maken. Inhoudelijk gesproken, zit de prioriteit bij de bodemvervuiling. Wij zijn systematisch aan het inventariseren wat misgegaan kan zijn. Dat gebeurt dus niet aan de hand van een melding dat er iets scheef is gegaan. Het is een systeem om alle zwakke punten na te gaan, te beginnen met de oliesfeer. Wij zijn op dat terrein een eind gevorderd. Dit jaar zullen 200 terreinen heel specifiek verder worden bekeken aan de hand van een eerste, meer globale inventarisatie die al achter de rug is. Wij zullen ook de effectieve sanering ter hand nemen. Dat betekent dat er dit jaar zeker 20 terreinen zullen worden aangepakt. Tegelijkertijd wordt er in een volgende ronde iets aan de potentiële vervuiling door chemisch afval of metalen gedaan. Dit betekent natuurlijk dat wij hiervoor aanzienlijk meer ruimte zullen moeten scheppen op onze begroting; meer dan hiervoor tot op heden gepland was. Die ruimte zullen wij, waar nodig, ook maken, omdat wij het hier bij het stellen van een prioriteit inderdaad niet alleen bij woorden willen laten. Prioriteit dus voor bestrijding van deze bodemvervuiling, ook omdat ik het een verplichting acht om juist op dit terrein onze verantwoordelijkheid voor de schepping te laten doorklinken en om te voorkomen dat wij ook volgende generaties nog opzadelen met de lasten die wij hun hebben bezorgd.

Dat laatste ligt gradueel anders voor de tweede prioriteit, namelijk voor de geluidsoverlast. Dat is althans iets dat per definitie alleen in het heden speelt. Wij zijn bezig om zeer versneld isolatieprogramma's uit te voeren, met name voor vliegvelden. Verder zetten wij enige vaart achter een aantal energiebesparende programma's. Ik noem in dit verband

de luchtmacht, maar ook onze nieuwbouw. Voorts gaat het gebruik van simulatoren voort waar dat maar mogelijk is. Ik zal hierop echter nu niet verder ingaan.

Vanaf morgen komt er nog een nieuw element bij. Ik zei al dat wij bezig zijn met een inventarisatie van een en ander in volgorde van belangrijkheid. Om toch vooral te voorkomen dat er zaken onbekend blijven die nuttig zijn om te weten, komt er vanaf morgen een nieuw centraal meldpunt bij het ministerie van Defensie. Dat telefoonnummer is primair voor de defensiemedewerkers, die zich overigens desgewenst ook nog anoniem kunnen melden als er misschien nog enige schroom zou kunnen zijn. Wij hopen dat dit ons ook helpt bij het in kaart brengen van onze problemen.

Voorzitter! Ter afronding wil ik nog een enkel woord wijden aan de oefenterreinen, waarover een aantal afgevaardigden heeft gesproken. Ik constateer uit de binnenkomende post, dat de problematiek nogal wat emoties oproept in het land. Het is goed, nog eens in herinnering te roepen waar het om gaat. Wij trachten een paar nieuwe terreinen in te richten of uit te breiden. Dit gebeurt in een operatie waarin Defensie 6000 hectare, ongeveer een kwart van ons totale onroerend goed, probeert af te stoten om op die manier tegemoet te komen aan wensen van provinciebesturen of andere instanties, vaak gemotiveerd vanuit het oogpunt van milieubeheer. Wat de nieuwe terreinen betreft, vindt een en ander plaats in het kader van een door de Kamer in 1985 geaccordeerd structuurschema voor de militaire terreinen. Voor alle grote projecten lopen MER-procedures. Dat is uiteraard met de intentie om daaraan ook consequenties te kunnen verbinden als er bepaalde adviezen uitkomen die tot enige bijstelling nopen. Maar ten principale moet ik toch zeggen dat de indruk die hier en daar bestaat, dat er eigenlijk nu al minder behoefte zou zijn aan het aantal terreinen, helaas een onjuiste is. Voor zover wij nu de toekomst kunnen inschatten, kunnen wij niet met nog minder toe en zeker niet, als er rekening wordt gehouden met de toenemende problemen om in het buitenland te kunnen oefenen en ook niet als men juist het argument van het natuurbeheer naar voren wil halen. Ons streven is er eigenlijk op gericht, de intensiteit van

het gebruik enigszins in de perken te houden. Alleen dat maakt het ook mogelijk om inderdaad effectief natuurbeheer te voeren. Een overgebruik van terreinen kan schade veroorzaken die wij uiteraard willen voorkomen. Intussen is Defensie aantoonbaar een goed natuurbeheerder, voor fauna en voor flora. Ik denk dat dat van verscheidene wetenschappelijke kanten kan worden beargumenteerd. Ik ben erg bang dat er veel vooroordelen in de maatschappij leven over de inrichting van nieuwe terreinen. Ik hoop dat wij de discussie verder op basis van feiten zullen kunnen voeren. Ik kan natuurlijk niet ontkennen dat er in een aantal gevallen met name voor omwonenden enige last uit kan voortvloeien. Wij zijn verplicht, aan het eind van dit jaar tot een evaluatie te komen. Het structuurschema van 1985 moet na een vijfjaarsperiode worden verlengd. Ik streef ernaar, die exercitie met een paar maanden te vervoegen, opdat wij in de zomer al wat meer inzicht hebben. Wij kunnen dan in meer algemene zin nog eens kijken hoe wij hier verder mee kunnen gaan. Een krijgsmacht die niet kan oefenen, kan niet aan zijn primaire taken van paraatheid en inzetbaarheid voldoen. Als Nederlandse bevolking hebben wij de plicht, bepaalde vormen van overlast te accepteren, ook al is dat soms met leed in het hart.

De heer **Leerling** (RPF): Ik wilde nog één korte vraag stellen.

De **voorzitter**: Dat kunt u mooi in uw tweede termijn doen.

De heer **Leerling** (RPF): U weet hoe weinig spreektijd ik heb.

De **voorzitter**: Interrupties zijn niet bedoeld om uw spreektijd te verlengen. U kunt uw vraag in tweede termijn stellen.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Voorzitter! Ik dank de minister en de staatssecretaris voor hun uitgebreide en duidelijke antwoorden. Ik heb nog niet op alle vragen antwoord gekregen.

Ik begin met het antwoord van de minister. Het was erg veel; hij sprak snel. Ik heb het waarschijnlijk niet eens allemaal kunnen opschrijven. Ik denk daarom aan een punt van orde.

Ik neem aan dat de collega's er ook op zullen terugkomen. Het is onmogelijk om op alles te reageren. Ik heb hierover niet met mijn fractie kunnen spreken. Ik denk dat het beter is, in de commissie te bezien hoe wij hierop met elkaar kunnen terugkomen.

De heer **Vos** (PvdA): Ik vind het wat merkwaardig om te denken aan een punt van orde. Wij spreken hier over beleidsvoornemens. Het is in dit huis gebruikelijk om daar naderhand nog eens met elkaar verstandig over te praten. Daarvoor is geen ordevoorstel nodig.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot** (VVD): Ik formuleerde ook geen formeel punt van orde. Ik noemde het slechts omdat ik niet inhoudelijk op alle antwoorden van de minister inga. Ik denk dat het fair is dat ik de minister zeg, dat ik daar graag op een ander moment op terugkom. In de commissie kunnen wij bespreken hoe wij dat gaan doen.

De minister heeft vele beleidsvoornemens opgesomd die vanaf 1991 gestalte moeten krijgen. Wij gaan akkoord met de manier waarop het ons wordt voorgeschoteld. Ik ga ervan uit dat niet vooruit zal worden gelopen op de CSE-uitkomsten. Er zullen echte NAVO-consultaties vooraf plaatsvinden. Wij zullen het allemaal wel zien. Eén ding moet mij van het hart: die mariniers. Dat punt kwam al bij de schriftelijke antwoorden naar voren. Ik begrijp dat voornemen niet. Het is contrair aan de plannen van de minister om de mariniers flexibel in te zetten voor crisisbestrijding en andere zaken. Tegelijkertijd wil hij de sterkte van het korps met 300 man verminderen. Daar zijn wij sowieso buitengewoon ongelukkig mee.

Ik kom op het personeel. Ook voor het personeel zijn geweldige veranderingen in de organisatie aangekondigd. Het zal een heleboel van de organisatie vragen. Ik vertrouw erop dat de minister zijn toezeggingen voor een sociaal kader gestand zal doen. Hij zal het proberen zonder gedwongen ontslagen voor elkaar te krijgen. Ik wens de minister daar sterkte bij en ik wens ook de organisatie sterkte. Het is niet niks; het gaat om geweldige aantallen.

Ik vind het erg goed dat de minister de matrix opnieuw gaat

bekijken. Ik heb daar in het verleden vele malen over gesproken.

Ik kom op de strategische leidraad. Deze zal terugkeren in de defensie-nota. Ik ben het een beetje eens met collega Frinking die vanmiddag tijdens de behandeling van de NAVO-begroting zei dat het ook na 1990 mag. De minister weet wat wij daarvan vinden. Wij hebben liever dat het wat later gebeurt. Ik heb het zelfs prematuur genoemd. Het is buitengewoon moeilijk om in de defensie-nota niet strategisch vooruit te lopen op CSE 2, waar de strategie eigenlijk pas besproken zal worden.

Collega Frinking heeft ook gesproken over de verificatie. Ik wil mij bij zijn woorden op dat punt aansluiten. Ik heb begrepen dat er op het ministerie een nieuwe club bijeengeroepen is om de verificatie te bekijken. Ik ga ervan uit dat wij niet opnieuw het wiel gaan uitvinden in Nederland, maar dat er zo veel mogelijk aangesloten zal worden bij andere verificatieteams binnen de NAVO. De minister heeft daar al een aantal woorden aan gewijd. Ik wil evenwel graag die garantie hebben.

De staatssecretaris heeft gereageerd op mijn inderdaad onaardige opmerking over het bedrijfsvriendelijk zijn van Defensie. Ik ben niet helemaal tevreden met zijn opmerkingen hierover. Ik hoop evenwel dat hij van mij wil aannemen dat ik zulke woorden niet zeg, als ik er niet van overtuigd ben dat ik gelijk heb. Misschien is het goed om hier op een nader tijdstip nog eens op terug te komen. Dit soort discussies vergt namelijk tijd.

Ik kom op de UKW. In de schriftelijke antwoorden staat dat dit inderdaad een argument is voor het werven van mensen van de arbeidsmarkt na hun functionele leeftijdsontslag. Ik dank de minister voor zijn antwoord dat hij bereid is om het een en ander nog eens te bezien. In de vorige regeerperiode is om een aantal redenen afgesproken om dat niet te doen. Ik wil voorstellen om dit aan het georganiseerd overleg voor te leggen.

Ik zie graag de evaluatie van de extra beslaglegging tegemoet. Ik heb namelijk wel eens andere signalen gehoord.

Wij hebben een schriftelijk antwoord gekregen op de vragen over het reiskostenforfait. Het is waar dat de militair vrijwillig zijn woonplaats kiest. De militair kiest echter lang niet altijd vrijwillig de plaats

waar hij werkt. Het is bovendien niet niets om iedere drie jaar te verhuizen met vrouw en kinderen. Enfin, ik denk dat dit antwoord nog eens bekeken moet worden.

Wij hebben de dienstplicht met elkaar besproken. Ik heb alleen niet begrepen wanneer de nota over het dienstplichtbeleid in de jaren negentig zal verschijnen. Dan kan ik namelijk op een aantal zaken terugkomen.

Ik heb nog gesproken over die 64 onnozele centen per uur weekendwacht. Hier is een schriftelijke reactie op gekomen. De minister zegt dat er nu in Ermelo beter vervoer is. Ik ben daar heel erkentelijk voor. Ik hoop dat ook elders de bereikbaarheid van de legerplaatsen verbeterd zal worden. De minister zegt ook dat een en ander door het CGOM geëvalueerd zal worden. Ik zal wel horen hoe dat gegaan is.

Minister Ter Beek: Dat kan ik u nu al toezeggen.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Uitstekend!

Ik kom tot slot op de veteranen. Ik waardeer de toezegging van de minister dat hij in maart met nadere informatie komt. Ik vind dat snel. Daar houden wij hem aan.

□

De heer De Kok (CDA): Voorzitter! Volgens uw horloge heb ik nog één minuut spreektijd. Ik zal het dus niet lang kunnen maken.

Wij hebben kennis genomen van de bezuinigingsplannen van de regering. Wij zullen ons in de commissie nader beraden op de wijze, waarop wij verder van gedachten willen wisselen met de regering over deze voornemens.

Er zijn een paar kleine punten blijven liggen die toch ook vandaag behandeld hadden kunnen worden. De minister heeft veel voornemens naar voren gebracht. Daar valt in dit kader op dit moment eigenlijk niet over te discussiëren. Toch wil ik er een paar aanstippen. Ik kom allereerst op de Pro-VIP en het IDPP. Wij hebben tijdens een interruptiegedachte gesproken over die 20% reductie. Dat zal dan wel moeten; daar praten wij ook over in de toekomst. Wij hebben echter onze twijfels over de verdere uitvoering van het IDPP, zoals wij dat in de Kamer hebben bediscussieerd. Moet

het IDPP niet op de helling? In het korte-termijnprogramma van vijf jaar moeten ingrijpende wijzigingen worden uitgevoerd, terwijl je in de hele theoretische onderbouwing van het IDPP eigenlijk af moet blijven van het korte-termijnplan. Verder zou je het KTP in essentie overeind moeten houden, maar dat gebeurt allemaal niet. Dat scheidt onzekerheid, waar we in de toekomst op terug moeten komen.

Ik kom toe aan het korps mariniers, waarover veel onzekerheid bestaat; ook wij spreken nu in de intentiesfeer. Wij weten ook niet exact waar we naartoe willen, omdat onduidelijkheid op dit moment troef is, maar collega Frinking en ik hebben gisteren en eergisteren wel een paar piketpaaltjes geslagen. We hebben namelijk gezegd dat, welke richting we in de toekomst met de defensieorganisatie ook opgaan, wij een voorkeur hebben voor een mobiele en flexibele organisatie. Een paar elementen horen daarin sowieso thuis: de commando's en het korps mariniers. Ik denk dat we daar in de toekomst in de discussie met de regering op terug zullen komen.

De minister heeft de kwestie van de tanks, in combinatie met de heli's, naar achteren geschoven. Het gaat bij de tanks onder andere over de verbetering, maar ook over de revisie. Verbetering heeft betrekking op vuurgeleiding, warmtebeeld enzovoorts, maar de revisie hoeft volgens ons niet te worden uitgesteld, want daarbij gaat het vooral om het loopwerk en het mechanische gedeelte van de torens. Dat zijn toch projecten die los van de verbetering zouden moeten worden uitgevoerd?

□

De heer Koffeman (CDA): Mijnheer de voorzitter! Ook ik heb de handicap van weinig tijd, dus ook van mijn kant slechts een paar woorden. De invoering van ons voorstel tot verkorting met twee maanden is gebaseerd op de situatie na CSE 1 en was mede gericht op de oplossing van de budgettaire problemen bij de krijgsmacht. Het schijnt dat de minister dat ook ziet als hij constateert dat hij in het kader van zijn bezuinigingsvoorstellen parate eenheden mobilisabel wil stellen, ook vanaf de invoering van CSE 1. Zodoende kunnen dienstplichtigen thuisblijven. Ik heb in dit kader ook een aantal andere overwegingen

gememoreerd die ik vooral in dit verband niet herhaal, omdat ik ze grotendeels herkende in de overwegingen van de minister.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Ik wil aan u dezelfde vraag stellen als aan de minister, namelijk of u vindt dat verkorting van de dienstplicht ook consequenties moet hebben voor de duur van de vervangende dienstplicht.

De heer **Koffeman** (CDA): Ik stel vast dat de wetgeving die hiermee te maken heeft een andere is dan die waarover we in dit verband spreken, zodat ik daar graag in een ander kader op terug wil komen.

Waar de uitvoering van die verkorting dus eerder geld oplevert dan kost, en zeker geen 200 mln., reken ik erop dat de minister de consequentie aanvaardt en die ook doortrekt naar de door ons beoogde korting in de aangegeven tijd en context.

Ik kom nog even terug op wat ik in eerste termijn over het sociaal beleid heb gezegd. Ik heb gelukkig een aantal geruststellende geluiden van de minister gehoord, vertaald in een term als "sociaal beleidskader". Dat moet ook wel, want ik heb hem ook horen spreken over een snoeimes, en er zijn natuurlijk ook aan de materiële bezuinigingen heel veel personele consequenties verbonden. Maar goed, het personeel zal dus niet meer in de krant lezen wat het eerst uit de mond van zijn vertegenwoordigers wil horen, en dat is een goed gevoel. Het is ook goed dat de minister de volgende week voorzit en, naar ik hoop, ook daarna.

Nog een enkel woord over de Koninklijke marechaussee. In de beantwoording van de vragen is een aantal van slechts 100 genoemd. In dit verband wijs ik met nadruk op de specifieke politietoekening van de Koninklijke marechaussee in onze dynamische samenleving. In het rapport over de KM wordt met heel veel nadruk gesproken over de taak die zij heeft te verrichten zowel in vredetijd als in oorlogstijd. De KM verdient dan ook een aparte beschouwing.

Volgens de minister is er sprake van een gestage verbetering van de gelijkberechtiging van burgers en militairen. Ook in het kader van het sociaal beleid zou ik in dit verband willen aandringen op tempo.

Ten slotte ben ik verheugd over de

voortvarendheid die door de minister wordt betracht in het veteranenbeleid.

De heer **Ter Veer** (D66): Mijnheer de voorzitter! Ook ik dank de minister en de staatssecretaris voor hun antwoorden. Oud-collega Marcus Bakker heeft ter gelegenheid van de demonstraties tegen de neutronenbom enige jaren geleden, gezegd: Als het stormt in Nederland, dan tocht het op het Binnenhof. Welnu, thans stormt het op het Binnenhof. Dan kun je nagaan hoe Defensie op tilt is geraakt, niet alleen in Nederland maar in heel Europa.

Wij spreken nu echter over de Nederlandse begroting voor Defensie. Wij beperken ons derhalve tot de uitgave van 14 mld. waartoe deze begroting machtigt. De begroting voor dit jaar ligt vast. De begroting voor volgend jaar blijft onderwerp van duwen en trekken. Vandaag is het al de derde dag dat wij erover spreken, niettegenstaande het feit dat de minister-president in het debat over de regeringsverklaring heel duidelijk heeft gezegd dat wij er in het voorjaar van 1990 weer over zouden komen te spreken. Wat is het toch wonderlijk dat de woorden van de minister-president zo moeilijk te duiden zijn. Vanochtend hebben wij het daar al uitvoerig over gehad in het kader van zijn rede in Tilburg. Wij blijven maar praten over zo'n simpele verklaring, gedaan tijdens het debat over de regeringsverklaring en vastgelegd in stenogram. Wij blijven maar praten over de percentages. Moet het gaan om 0% of om 0,6%? Wellicht krijgen wij het in de praktijk allemaal niet op en is het een discussie om des keizers baard.

In ieder geval hecht ik eraan te zeggen, dat mijn fractie de kant kiest van minister Ter Beek, die in ieder geval duidelijk is; hij legt uit dat flexibel plannen in de praktijk betekent, dat gegaan wordt in de richting van een minder omvangrijke, maar efficiëntere krijgsmacht. Dit heeft onze instemming. Gelet op de ontwikkeling waarbij de Warschaupact-landen aan de Sovjet-Unie vragen om haar troepen terug te trekken en waarbij de NAVO-partners nadenken over de vraag hoe ze kunnen inspelen op het post-CSE-tijdperk, mag mijns inziens het brein van de minister en zijn staf niet werkeloos blijven. Wachten op CSE

1? Ja. In overleg met de NAVO? Ja, maar dan moet Nederland wel present zijn.

Vervolgens heb ik er behoefte aan terug te komen op het punt van de verificatie. In het kader van CSE 1 zal een verdrag gesloten worden tussen 23 contractlanden, die individueel gaan verifiëren. Er is vanmiddag gesuggereerd dat dit in een wat breder verband moet worden aangepakt. Welnu, l'histoire se répète: wij beginnen weer heel klein in een Benelux-samenwerkingsverband voor verificatie. Mijn fractie pleit daarentegen voor een krachtdadig streven naar een groter samenwerkingsverband om de verificatie efficiënter te doen plaatsvinden.

Er is vanmiddag ook gesproken over Cambodja. De minister heeft een politieke wilsverklaring uitgesproken inzake de bereidheid om eventueel deel te nemen aan een VN-vredesmacht aldaar. Hij heeft van tevoren nog gezegd: misschien vergeet ik in de beantwoording sommige fracties te noemen, waarvoor alvast mijn excuses. Ik wil toch wel graag vaststellen, dat ik in mijn eerste termijn juist op dit punt heel concreet ben geweest. Ik heb namens mijn fractie gezegd dat Nederland er niet voor weg moet lopen als de VN vraagt om een bijdrage te leveren.

Dan kom ik nu te spreken over de grote klapper van de eerste termijn van de minister: de kaasschaafmethode zal niet meer toegepast worden; het snoeimes zal nu worden gehanteerd. Wij hadden ook al het idee dat het hier uiteindelijk onvermijdelijk op zou uitkomen. Nu is het dan genoemd. Ik prijs mij gelukkig, voorzitter, dat ik voor deze termijn toch nog iets meer tijd heb dan sommigen van mijn voorgangers en dat ik kan stipuleren dat ik het van harte eens ben met wat de minister heeft gezegd over de bezuiniging op personeel. Hij heeft gezegd: dat zal een heel pijnlijke ingreep zijn. Wij zullen ons daar heel nadrukkelijk laten leiden door een sociaal beleidskader, door overleg met de bonden. Wij zullen met grote zorg deze gehele operatie gaan uitvoeren. Hij heeft iets gezegd over gedwongen ontslag. Om der wille van de securiteit wil ik dat niet herhalen of citeren. Maar ook dat heeft hij genoemd. Ten slotte heeft hij gezegd, dat het een ongekend probleem is dat wij nooit eerder hebben gehad. Wij wensen de

Ter Veer

minister zeer veel sterkte toe bij de uitoefening van zijn taak als personeelsfunctionaris, personeelschef, hoogste baas.

Ik kom vervolgens te spreken over de dienstplicht. Mijnheer de voorzitter. Het was aardig geïnteresseerd van het CDA. Zij dachten: twee maanden dienstplichtverkortening slepen wij er nog even uit vanavond. Ik denk dat elke dienstplichtige gekluisterd zit aan de buis en zich afvraagt of het ook voor hem nog zal gelden of alleen voor zijn maatjes die volgende maand of de maanden erna opkomen. Maar het zit er kennelijk nog niet in. Wij hebben hier begrip voor. Wij hebben ook gezegd dat dit niet onlogisch is en dat wij de nieuwe nota afwachten, die eind van het jaar zal verschijnen. Uiteraard zouden wij graag zien dat er ruimte was, maar wij moeten zorgvuldigheid in dezen betrachten.

De heer **Koffeman** (CDA): Voorzitter. Misschien is het goed als de geachte afgevaardigde in de Handelingen nog eens terugleest wat in verband met de verkorting van de dienstplicht door de regering is ingebracht, en hoe wij hierop gereageerd hebben. Ik denk dat het er iets rooskleuriger uitziet dan de heer Ter Veer suggereert.

De heer **Ter Veer** (D66): Maar het zou natuurlijk prachtig geweest zijn als wij dit debat vanavond hadden kunnen afsluiten met de conclusie: er gaat een effectieve diensttijdverkortening van twee maanden komen. Dat was natuurlijk het fascinerende bericht gistermiddag op teletekst. CDA zegt: wij gaan de diensttijd verkorten.

De heer **Koffeman** (CDA): Dat zegt het CDA nog steeds.

De heer **Ter Veer** (D66): Dat zegt het ook. En dat zeggen wij ook, maar helaas, wij moeten nog even met zijn allen in afwachting blijven van de nadere invulling die door de bewindslieden is toegezegd.

De heer **Koffeman** (CDA): Waarbij ik in ieder geval constateer dat de termijn die wij hebben genoemd in het kader van de dienstplichtverkortening, mijnheer de voorzitter, in deze gehele discussie nog steeds open is gebleven.

De heer **Ter Veer** (D66): Dat is correct.

Mijnheer de voorzitter! Wij ondersteunen de staatssecretaris in zijn streven om in internationaal verband van de IEPG te blijven samenwerken. Ik heb goed geluisterd naar wat de staatssecretaris zei over die kerstboom, omdat ik in interviews en kranteberichten juist de laatste weken over dit onderwerp heel saillante uitspraken van anderen ben tegengekomen. Daar waren zelfs zeer onvriendelijke bij. Maar dan moet ik weer een kranteknipseel tevoorschijn halen, dus dat laat ik nu maar zitten. Een ieder plakt zijn eigen wensen er maar aan en probeert deze dan gehonoreerd te krijgen. Wij zullen het soms moeten doen met een Volkswagen, waar het inderdaad leuk is om een Rolls Royce voor de deur te hebben staan. Ik denk dat het toch beter is om je praktisch op een vervoermiddel te richten dan op iets leuks en moois.

Mijn een na laatste opmerking gaat over de oefenterreinen, waarover de staatssecretaris behartigenswaardige dingen heeft gezegd. Dit is een heel moeilijk onderwerp, een heel moeilijk onderdeel van zijn portefeuille. Hier is de relatie tussen de krijgsmacht en de maatschappij in het geding. Wij geven 14 mld. uit voor defensie. Iedereen vindt dat ongelooflijk veel geld. Het voordeel van bedragen is echter dat, als je ze maar groot genoeg maakt, ze zo abstract worden dat ze niet meer aanspreken. Maar hier moet de staatssecretaris buitengewoon op zijn qui-vive zijn. Met name in Lochem is er iets fout gegaan, waardoor de verhoudingen verstoord zijn.

Mijn laatste opmerking betreft Turkije. Mijn fractie blijft van mening dat de levering van de NF-5's opgeschort moet worden en dat de kwestie van de mensenrechten die daar niet tot hun recht kunnen komen zwaarder moet wegen dan het contract.

De heer **Vos** (PvdA): Mijnheer de voorzitter! Allereerst zeg ik de bewindslieden hartelijk dank voor de duidelijke en uitgebreide manier waarop ze de vragen hebben beantwoord. Vervolgens complimenteer ik de bewindslieden met de wijze waarop zij vanavond hun voornemens hebben voorgedragen. Het is mij niet zo geweldig duidelijk geworden,

waarom daarover enige verwarring is ontstaan. Er is namelijk een aantal manieren waarop deze Kamer buitenspel gezet kan worden. Een daarvan is om de Kamer bij het ontwikkelen van plannen voor voldongen feiten te plaatsen. Het gaat om diep ingrijpende plannen die, als die lijn eenmaal is getrokken, hun consequenties zullen hebben voor generaties. Als dus gekozen moet worden voor een procedure waarin de Kamer maximaal haar invloed kan laten gelden, dan kan het niet anders, dan dat de Kamer het best bediend wordt wanneer zij allereerst de voornemens krijgt voorgelegd, daarna in een jaar de mogelijkheid heeft om in de plannen te duiken en om daarop in te gaan. Aan het eind van die rit kan zij dan zelfstandig haar conclusies trekken. Dat gebeurt in dit geval. Mijn fractie is een groot voorstander van deze gang van zaken. Ik vind dat deze bewindslieden daarmee moeten worden gecompimenteerd.

De minister heeft zijn verontschuldigheden aangeboden voor het feit, dat er iets in de krant stond. Nou, daar heb ik er nog wel een paar over! De minister stelt dat zowel de plannen als de sociale gevolgen daarvan tegelijkertijd — ik heb dat in eerste termijn nog eens onderstreept — zullen moeten worden gepresenteerd, om ook de vertegenwoordigers van de belangenorganisaties in de gelegenheid te stellen om vanaf het begin de belangen van hun mensen te behartigen. Ik vind dan dat de minister zich niet hoeft te verontschuldigen voor het feit dat dit ertoe leidt dat er ergens een lek ontstaat. Zou hij dat lek willen voorkomen, dan zou hij op grond daarvan de volgende keer de stukken in de zak moeten houden. Ik zeg dit niet omdat er hier sprake is van een incident. Ik denk dat we in de komende jaren veel werk met elkaar te verzetten hebben, in de politiek en in de vakbeweging. Ik vind dat de vakbeweging vanaf het begin haar positie moet hebben zoals hier is geformuleerd. Ik wil daar één opmerking bij maken.

De heer **Weisglas** (VVD): Moet zij dat allemaal in de krant doen!

De heer **Vos** (PvdA): In een aantal gevallen in het verleden was de noodzaak van een mondeling overleg met bewindslieden niet meer aanwezig — mijnheer de voorzitter, misschien is het voor de heer

Weisglas ook interessant om dit even te horen — en was het genoeg om een bekend ochtendblad in dit land 's morgens te kopen. Dan wist je alles. Als vakorganisaties van mening zijn dat ze van de minister alle mogelijke informatie op een vroeg tijdstip mogen verwachten, waar ik voor ben, dan hebben zij de verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat die zaken niet uitlekken. Dat is een praktische opmerking mijnerzijds. Als iedereen die zich voelt aangesproken daaruit zijn lessen wil trekken, dan is dat de beste manier om de belangen van het personeel te behartigen.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Mijnheer de voorzitter! Ik ben het volstrekt eens met de conclusie van de heer Vos. Gaat hij er echter van uit dat de belangenorganisaties het stuk aan de krant hebben gegeven?

De heer Vos (PvdA): Ik heb gesteld dat uitsluitend degene die zich voelt aangesproken, moet proberen om zijn gedrag te verbeteren. Degene die zich niet voelt aangesproken, heeft het goed gedaan. Vindt u ook niet?

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Dat is erg gemakkelijk.

De heer Vos (PvdA): Precies, dat bedoel ik. Ik hoor iemand op de publieke tribune lachen; die voelt zich niet aangesproken en die heeft het dus ook niet gedaan!

Mijnheer de voorzitter! De defensienota zal enige substantie moeten hebben. Ik heb daar in eerste termijn voor gepleit. Ik heb gesteld dat er in de aanloop naar het uitbrengen van de defensienota sprake zal moeten zijn van een terughoudende opstelling, als het om het aangaan van langdurige verplichtingen gaat. Als dat niet gebeurt, dan betekent dit dat invulling van zo'n defensienota materieel gezien niet meer mogelijk zou zijn. De minister heeft in zijn eerste termijn duidelijk laten merken dat hij een en ander van plan is. Ik denk dat het goed is om dat nog maar eens te constateren. De flexibiliteit van de plannen zal zo maximaal mogelijk moeten worden gehanteerd. Dat geeft ons zoveel mogelijk ruimte om, wat je dan ook aan plannen wilt uitvoeren, daaraan ook werkelijk inhoud te geven.

Er zijn concrete voornemens gepresenteerd. Binnen het raam van

de defensienota moeten die worden uitgevoerd. Procedures voor afspraken moeten worden gemaakt, zoals reeds door collega De Kok is aangegeven, maar naar mijn mening wel in een tempo dat geen vertraging oplevert, als het om het uiteindelijk uitbrengen van die nota gaat.

Ik heb al gezegd dat het absoluut noodzakelijk is dat de sociale partners vanaf het begin betrokken worden bij deze plannen en bij de uitvoering hiervan. Ik moet nog een opmerking maken over het vierde krijgsmachtdeel, het wapen der marechaussee. Na de eerste termijn van de Kamer werd in de antwoorden op de schriftelijke vragen gemeld dat er bij de formatieplaatsen slechts honderd marechaussees zouden worden "geschrappt". Ik moet eerlijk zeggen dat ik dat enigszins prematuur vond. Er vindt namelijk een aantal discussies plaats waarbij de marechaussees zeer duidelijk betrokken zijn. Het gaat daarbij niet alleen om de functie van de marechaussee als militaire politie, maar ook over een aantal civiele taken die door de marechaussee worden uitgevoerd. Het lijkt mij dat wij ook dit probleem moeten toevoegen aan het overleg dat nog in de loop van dit jaar moet plaatsvinden. In het overleg zullen wij met elkaar concrete maatregelen moeten afspreken.

Mij is in positieve zin opgevallen — hiervoor wil ik twee collega's bedanken — dat mijn collega's De Kok en Koffeman, ondanks het feit dat zij vanuit hun fractie inzake de defensienota en CSE enigszins voorzichtig moesten opereren, toch een aantal keren hebben laten doorschemeren dat wij hetgeen wij in het kader van het CSE uiteindelijk zullen moeten uitvoeren, alvast moeten inventariseren en voorbereiden. Daaruit blijkt dat wij, als wij proberen om dit jaar verstandige taal te gebruiken, waarschijnlijk tot gezamenlijke conclusies kunnen komen.

Ik heb een vraag met betrekking tot de inkrimping van de Haagse staven. De enige vraag die ik hierover heb, luidt als volgt. Als er sprake is van een inkrimping van 20%, wat is dan uiteindelijk de bedoeling? Wordt een deel van die 20% overgeplaatst naar de diverse krijgsmachtdelen? Of is hierbij sprake van het structureel vervallen verklaren van die arbeidplaatsen? Het is duidelijk dat de nieuwe topstructuur uiterlijk haar

beslag moet hebben gekregen bij het uitbrengen van de defensienota. Wij kunnen ons geen onduidelijkheid veroorloven over de organisatie bij het uitvoeren van de plannen.

Ik vind dat de minister met betrekking tot de vredesoperaties een belangrijk politiek signaal heeft gegeven. Ik ben het met hem eens indien hij zegt dat alle krijgsmachtleden daarbij een rol moeten vervullen. Inzake de manier waarop je mensen wil inzetten, heeft hij de verstandigste keuze gemaakt. Hij heeft gelijk indien hij zegt dat vrijwilligers op vrij korte termijn te vinden zijn. Indien de organisatie daarop is ingesteld, ben je ook in staat om van deze mensen op korte termijn specialisten te maken. Ik wil in dat verband duiden op ervaringen van collega's opgedaan bij de verkiezingen in Namibië. Zij hebben daar ons detachement marechaussees aangetroffen en zij kwamen terug met zeer positieve berichten daarover.

Indien de 29 mln. die is uitgetrokken voor de vredesoperaties wordt overschreden, doordat er meerkosten zijn gemaakt, vind ik het psychologisch van belang dat een en ander exogeen kan worden gefinancierd. Daaruit blijkt — en dat wil ik nog eens onderstrepen — dat de inzet van onze mensen bij vredesoperaties niet alleen onder de verantwoordelijkheid van Defensie valt. Deze verantwoordelijk wordt politiek zeer breed gedragen. Dit lijkt mij een heel goede zaak.

Ik wil nog een opmerking maken over de dienstplicht. Het verkorten van de dienstplicht zal nog door mijn collega Zijlstra worden behandeld. Als er sprake is van verkorting van de dienstplicht, zal de lengte van de vervangende dienstplicht ook opnieuw overwogen moeten worden. In dat verband zou het heel goed zijn indien de minister alvast in zijn achterhoofd houdt, dat de wet inzake de gewetensbezwaren kan worden gewijzigd in die zin, dat op zijn minst de minimumduur van de vervangende dienstplicht wordt geschrapt. Dat moet hem niet onbekend voorkomen. In het verkiezingsprogramma van de Partij van de Arbeid van 1986 werd immers onder het kopje "vrede en veiligheid" — ook dit zal hem niet onbekend voorkomen — gezegd dat vervangende dienstplicht niet langer zal duren dan de wettelijke militaire dienst.

Mevrouw Van Heemskerck

Pillis-Duvekot (VVD): En wat staat er in het verkiezingsprogramma van dit jaar?

De heer **Vos (PvdA):** Daarin staat niks anders.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD):** Hetzelfde?

De heer **Vos (PvdA):** Ik vrees dat wij hier al sinds lange tijd consequent zijn.

Mevrouw **Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD):** Dat stond er in 1986 in en de heer Vos bedoelt dat het er nu ook in staat.

De heer **Vos (PvdA):** En als de minister het niet heeft opgelost, wat ik niet denk, zal het er de volgende keer weer in staan.

Voorzitter! Inzake het federale beleid kunnen wij al in maart een eerste voornemen tegemoet zien. Ik ben de minister daarvoor dankbaar. Het lijkt mij dat de betrokkenen daarop ook recht hebben. Nog een korte opmerking met betrekking tot het IEPG-beleid. Ik ben er een voorstander van dat wij de internationale samenwerking voortzetten. Alleen, waar ik niet voor ben, is dat er een maximering van specificaties plaatsvindt in internationale programma's — door de staatssecretaris als kerstboomeffect aangeduid — waardoor systemen die wij naderhand moeten aanschaffen met goud belegd blijken te zijn. Misschien is het goed dat wij op dit moment praten over het inkrimpen van budgetten. Immers, vindingrijkheid bij groeiende budgetten is gemakkelijk, maar vindingrijkheid bij krimpende budgetten zou internationale samenwerking wel eens tot besparingen kunnen brengen.

Over de relatie tussen bedrijfsleven en Defensie wil ik slechts één vraag stellen. Gezegd is dat daar een maatschappelijke verantwoordelijkheid ligt, maar ik heb niet begrepen wat de bewindsman daarmee heeft bedoeld, want daarna gaf hij een schilderachtige omschrijving van wat precies in defensie land met een LAT-relatie wordt bedoeld en toen ben ik enigszins in verwarring geraakt.

Bijna tot slot, mijnheer de voorzitter, vraag ik nog eens aandacht voor de aanwijzing van alternatieve dienstplicht voor erkende dienstweigeraars. Er gaan soms veertien

maanden mee heen en in die periode is iemand die wel voor zijn nummer opkwam inmiddels alweer thuis. Dat kan toch nooit de bedoeling zijn geweest. De minister heeft in de beantwoording van de schriftelijke vragen gewezen op de verantwoordelijkheid van de minister van Sociale Zaken. Die komt hij iedere vrijdag tegen. Ik denk dat dit een uitstekende vorm van communicatie zou kunnen zijn.

Ik wil afsluiten met een citaat. "Willen mens en samenleving levend blijven, niet verdorren, dan moet steeds opnieuw inhoud gegeven worden aan wat ons bezielt, ons moet bezielen. (...) In een sfeer van ontwapening in Oost en West en vermindering van de krankzinnige bedragen die veel arme landen voor oorlogstuig uitgeven, is een nieuwe generatie politici opgestaan. Het zijn politici die niet meer noodgedwongen een vijandsbeeld levend houden. Zo heeft macht in de politiek, ook in de internationale politiek, een andere betekenis gekregen; een andere gedaante; de gedaante van een politieke dialoog; van een gedeelde verantwoordelijkheid."

Dat is geen citaat van mij zelf. Dat is een citaat uit de toespraak van de minister-president in Tilburg. Ik ben het daar absoluut mee eens en ik denk dat dit citaat perspectief biedt voor de ontwikkeling van het defensiebudget waarmee wij in april zullen aanvragen.

De heer **M. Zijlstra (PvdA):** Mijnheer de voorzitter! Ik geloof dat collega Vos mij nog één minuut heeft gelaten en dat komt door die citaten. Ik zal mijn best doen.

Ik wil de minister bedanken voor zijn antwoorden met betrekking tot de vragen over het personeelsbeleid. Ik stel vast dat er een grote mate van overeenstemming is tussen hem en mijn fractie waar het gaat over het te voeren sociale beleid. Een moeilijk punt wordt de vraag of er in de toekomst al dan niet gedwongen ontslagen zullen moeten plaatsvinden. Die vraag kan nu niet beantwoord worden. Wij kennen geen instroom- en uitstroomcijfers. Bovendien hangt alles af van de tijd waarin een en ander gerealiseerd moet worden. Ik vraag van de minister een maximale inspanning om gedwongen ontslagen te voorkomen. Er is een instrumentari-

um denkbaar waarbij het proces van afslanking in de toekomst goed kan worden begeleid. De minister heeft daar ook het een en ander over gezegd. Ik ben hem daar zeer erkentelijke voor.

Dan de handhaving van de dienstplicht. Op de mededeling dat een diensttijdverkorting met twee maanden 200 mln. kost, kan ik geen reactie geven. Ik zou wel graag van de minister willen horen hoe hij denkt om te gaan met het probleem. Ik hoor graag op welke wijze de Kamer betrokken kan worden bij de discussie ter voorbereiding van, naar wij hopen, een besluit om te komen tot verkorting van de dienstplicht.

Mevrouw **Van Es (Groen Links):** Voorzitter! De minister heeft gezegd dat zijn voornemens geen gevolgen hebben voor de begroting 1990. Ik geloof dat ik mij in een tamelijk eenzame positie bevind, want dat wil ik nu juist wél. De minister zegt dat hij een politieke discussie wil over die voornemens. Dat wil ik ook. Ik wil bij voorbeeld niet dat in 1990 geld wordt uitgetrokken voor de voorbereiding van de aanschaf van bewaapende helikopters of dat daarvoor verplichtingen worden aangegaan. Nu kan de minister zeggen dat hij dat geld helemaal niet hoeft uit te geven, maar ik vind dat hij daartoe niet gemachtigd zou moeten worden. Daarom heb ik amendementen ingediend op de begroting 1990 en daarom wil ik overigens ook de volgende motie indienen.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging;

overwegende, dat de internationale ontwikkelingen aanleiding geven om het defensiebeleid te herzien en aan te gane verplichtingen bij Defensie te heroverwegen;

van mening, dat het niet acceptabel is alle veranderingen in het defensiebeleid uit te stellen tot na de behandeling van de defensienota en tot die tijd onverminderd verplichtingen aan te gaan voor de aanschaf van groot materieel;

verzoekt de regering, in afwachting

Van Es

van de bespreking in de Kamer van de voornemens door de minister genoemd geen nieuwe verplichtingen aan te gaan voor de aanschaf van groot materieel,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter: Deze motie is voorgesteld door het lid Van Es. Naar mij blijkt, wordt zij voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 36 (21300-X).

Mevrouw Van Es (Groen Links): Voorzitter! Eigenlijk volg ik dezelfde redenering met betrekking tot de uitbreiding en inrichting van militaire oefenterreinen, door de staatssecretaris besproken. Eigenlijk vind ik dat de voortgang daarvan opgeschort moet worden en wel ter evaluatie van het structuurschema. Ook daarover wil ik een uitspraak van de Kamer vragen.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging;

overwegende, dat de internationale ontwikkelingen aanleiding geven het defensiebeleid te herzien en dat hiertoe een nieuwe defensienota zal worden uitgebracht;

van mening, dat een dergelijke herziening kan leiden tot herziening van de plannen voor uitbreiding van het aantal militaire oefenterreinen;

overwegende, dat het Structuurschema militaire terreinen geëvalueerd zal worden;

verzoekt de regering, de voorbereidingen voor uitbreiding en nieuwvestiging van militaire oefenterreinen op te schorten in afwachting van de bespreking en de evaluatie van het Structuurschema militaire terreinen,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter: Deze motie is voorgesteld door het lid Van Es. Naar mij blijkt, wordt zij voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 37 (21300-X).

Mevrouw Van Es (Groen Links): Voorzitter! Ik heb er met voldoening kennis van genomen dat de staatsse-

cretaris het milieu prioriteit geeft bij het defensiebeleid. Ik beoog met het door mij ingediende amendement, daar meer vorm aan te geven. Ik ga ervan uit dat de staatssecretaris dit amendement ook als ondersteuning van zijn beleid beschouwt.

Ten slotte is het piéce de résistance wat mij betreft de levering van NF-5's aan Turkije. Ik was gisteren eigenlijk erg verbaasd door de mededeling van de heer Vos na een interruptie van mij, dat op 2 maart van het vorig jaar al een contractuele verplichting is aangegaan tot die leverantie aan Turkije, een dag na de indiening van moties door de heer Ter Beek en door mij en een week na de stemming daarover in de Kamer. Klopt dat?

Minister Ter Beek: Feitelijk is het volgende gebeurd. Op 1 maart is de discussie in de Kamer geweest en heb ik onder andere een motie ingediend. U had er al eerder een ingediend. Op 2 maart is de Nederlandse nota naar Turkije gezonden, met de nadrukkelijke aantekening dat zulks gebeurde onder het voorbehoud van parlementaire goedkeuring. Op 7 maart zijn beide moties in stemming gekomen en beide verworpen. Toen is de nota definitief geworden. Vervolgens is in mei — ik zeg dit uit mijn hoofd — de Turkse nota gekomen, om het zo maar eens te zeggen. Daarmee had de notawisseling plaatsgevonden en was de contractuele verplichting ontstaan.

Mevrouw Van Es (Groen Links): Voorzitter! Ik dank de minister hartelijk voor zijn toelichting. Die betekent toch dat, iets anders dan de heer Vos het gisteren formuleerde, de contractuele verplichting op 2 maart nog niet bestond. De minister heeft nu gezegd dat hij voorlopig geen nieuwe verplichtingen aangaat tot wapenhulp aan Turkije. Terecht worden er wat hem betreft geen wapens gestuurd naar een land dat de mensenrechten schendt en overigens zijn defensiebegroting ten opzichte van het vorig jaar heeft verdubbeld, in verband met de militaire onderdrukking van de Koerden. Ik versta de minister als volgt: zolang er geen verbetering komt in de mensenrechtensituatie in Turkije, gaan er wat hem betreft geen wapens naar dat land.

Ik vind overigens dat de verslechtering van de mensenrechtensituatie in Turkije wel reden is om het

contract tot levering van de NF-5's te verbreken. Daar heeft de Turkse en de Koerdische bevolking recht op. Daarom dien ik de volgende motie in.

Motie

De Kamer,

gehoord de beraadslaging;

overwegende, dat de mensenrechtensituatie in Turkije in 1989 verder verslechterd is;

verzoekt de regering, de levering van NF-5 vliegtuigen aan Turkije op te schorten,

en gaat over tot de orde van de dag.

De voorzitter: Deze motie is voorgesteld door het lid Van Es. Naar mij blijkt, wordt zij voldoende ondersteund.

Zij krijgt nr. 38 (21300-X).

Mevrouw Van Es (Groen Links): Voorzitter! Ik sluit mij, zoals u zult begrijpen, aan bij hetgeen de heer Vos heeft gezegd over de vervangende dienstplicht. Ik ben benieuwd naar het antwoord van de minister daarop.

□

De heer Leerling (RPF): Mijnheer de voorzitter! Ik dank de bewindslieden voor zowel de schriftelijke als de mondelinge antwoorden. Het betoog dat de minister hedenavond hield, was uiterst boeiend. Wij spreken vandaag over de begroting voor 1990, die is voorbereid door het vorige kabinet. Discussie daarover is nauwelijks relevant, want de minister heeft een scala van maatregelen aangekondigd voor de periode 1991-1995. Ik vroeg mij af waarom hij, vooruitlopend op de defensienota of eventueel de memorie van toelichting bij de begroting voor 1991, reeds nu in hoog tempo zulke ingrijpende snoeimaatregelen aankondigde. De gevolgen zijn nu nog niet in volle breedte en diepte te peilen, maar wij komen daar ongetwijfeld nog over te spreken. Bovendien heeft de minister duidelijk laten blijken dat het voorhands om eerste gedachten gaat, ter invulling van de bezuinigingen in de periode 1991-1995. Ongetwijfeld gaan zijn

mededelingen van hedenavond een eigen leven leiden, met name in de krijgsmacht zelf. En dit, terwijl plannen op allerlei onderdelen nog kunnen worden bijgesteld, onder andere onder druk van de Kamer. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat deze mededelingen moesten worden gedaan in verband met de recente ontwikkelingen in Oost-Europa. Zit ik er ver naast als ik dit zeg?

Mijnheer de voorzitter! Nog enkele korte vragen. Gaat de NAVO akkoord met de Nederlandse handelwijze van het ook dit jaar niet nakomen van de groeiverplichting? De minister is druk in de weer geweest met het invullen van de bezuinigingstaakstelling. Om hierover zelf meer duidelijkheid te verkrijgen vraag ik hem of dit louter een gevolg is geweest van het nieuwe regeerakkoord tussen CDA en PvdA. Staan of vallen de aangekondigde maatregelen met het al of niet bereiken van een CSE-akkoord en zo ja, lopen wij dan niet te veel vooruit op de uitkomsten van het overleg daarover, of is de minister wat dat betreft volstrekt zeker van zijn zaak? In het regeerakkoord is immers voor 1991 ook nog voorzien in een groei van 0,6%.

Mijnheer de voorzitter! Sprekende over de dienstplicht noemde de minister heel kort het begrip sociale dienstplicht. Daarover had ik in eerste termijn een vraag gesteld in verband met bestaande rechtsongelijkheid tussen personen die wel en personen die niet in militaire dienst moeten. De minister ging hier echter niet nader op in. Wil hij dat nu alsnog doen en wil hij dit dan koppelen aan mijn suggestie inzake de bijstelling van de wedde?

Ten slotte dan nog iets over de oefenterreinen. De staatssecretaris gaf een schriftelijk antwoord dat weinig nieuws inhield. Behalve de slotzinnen gold dat ook voor zijn antwoord van hedenavond op dit punt. Daaruit meende ik te kunnen beluisteren dat hij toch bereid is tot heroverweging van plannen tot het kappen van grote stukken bos voor de aanleg van een COT. Heb ik dat goed verstaan?

□

Minister Ter Beek: Mijnheer de voorzitter! Ik begon mijn eerste termijn met een excuus aan de Kamer, maar nu moet ik een verzuim goedmaken. De heren Koffeman en Zijlstra hielden gisteravond hun

maidenspeech en daarmee moet ik hen nog feliciteren. Dat doe ik dan bij deze, want ik vind dat het tot een verantwoord personeelsbeleid behoort om mensen zo nu en dan geluk te wensen.

Mijnheer de voorzitter! Laat ik beginnen — misschien kan ik daarmee een deel van de interrupties voorkomen — met te zeggen dat ik mij er ten volle bewust van ben dat mijn mededelingen van hedenavond ook bij de Kamer nog wel enige reflectie behoeven. Dit lijkt mij alleszins wenselijk, ook gezien vanuit de Kamer. Ik moet echter zeggen dat ik er zelf ook behoefte aan heb, dat wij na enige tijd eens uitvoeriger met elkaar over de verschillende beleidsvoornemens spreken. Waarom heb ik daar behoefte aan? Ik heb gezegd dat de definitieve beslissingen in het kader van de defensienota worden genomen. Welnu, dan heb ik er meer belang bij dat, wanneer de definitieve beslissingen in die defensienota genomen worden, de Kamer daar ook mee instemt in plaats van dat er remous ontstaat over de beslissingen in de defensienota. Dit laat uiteraard onverlet mijn executieve verantwoordelijkheid en het laat ook onverlet, zo haast ik mij eraan toe te voegen, het controlerecht van de Kamer. Maar enig overleg, ook in een dualistische verhouding, is nooit weg, zo zeg ik dan maar. Vandaar dat ik mij daar graag toe bereid verklaar.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Ik ben blij dat de minister en ik elkaar goed hebben begrepen, voorzitter. Want wat heb ik gezegd en proberen te zeggen? Ik heb willen aangeven dat het een geweldige ingreep is; laten wij daar heel eerlijk over wezen.

Minister Ter Beek: Dat ben ik met u eens.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Zodat ik denk dat het goed is, dat politieke partijen de kans krijgen om piketpalen te slaan voor de defensienota. Zo heb ik het ook bedoeld en ik ben erkentelijk dat de minister dit zo oppakt. Daarom wil ik er verder ook niet op reageren. Het is beter dat wij dit rustig doen.

Minister Ter Beek: Ja.

Over de modaliteiten van onze samenspraak merk ik het volgende op. Ik neem aan dat daar in commis-

sieverband verder door de Kamer over gesproken wordt en dat dit dan wel tot mij komt. Dat betekent dan — hoewel ik er best op dit moment al wat over zou willen zeggen — dat ik mij onthoud van het ingaan op de reacties uit de Kamer ten aanzien van één beleidsvoornemen, te weten het voornemen dat betrekking heeft op de mariniers. Ik heb die reacties ook in politieke zin goed verstaan; ik heb ze niet alleen gehoord, maar ook verstaan. Ik zou natuurlijk kunnen reageren door te zeggen dat ook hier het punt van de langere waarschuwingstijd geldt en dat ook hier geldt de verhouding paraat-mobilisabel. Maar ik doe dit toch allemaal niet, omdat ik aanneem dat die discussie ongetwijfeld nog wel terugkomt.

Er zijn een paar opmerkingen door meerdere sprekers gemaakt. Uit mijn hoofd probeer ik die gerubriceerd te behandelen. In de eerste plaats betreft dit de opmerkingen die onder anderen door mevrouw Van Heemskerck en ook door de heer Ter Veer zijn gemaakt over de verificatie. Ik dacht dat hierbij werd opgemerkt, dat wij niet opnieuw het wiel moeten uitvinden. Welnu, dat ben ik met de sprekers eens. Dit lijkt mij ook een vrij overbodige opgave. Maar de heer Ter Veer sprak ook over de noodzaak van internationale samenwerking en een internationale organisatie.

Kijk, op dit moment is de situatie zo dat binnen CSE geldt, dat verificatie een nationale verantwoordelijkheid is. Op grond ook van die nationale verantwoordelijkheid heb ik de beslissing genomen om in Nederland met ingang van 1 januari jongstleden reeds een verificatie-organisatie van de grond te tillen. Dit laat natuurlijk onverlet mijn eigen sterke voorkeur voor internationale samenwerking. Als, naar ik meen, de heer Ter Veer zich vervolgens afvraagt of samenwerking in Beneluxverband niet erg klein is, dan ben ik dat met hem eens. Maar als pragmatisch sociaal-democraat ben ik van mening dat je ergens moet beginnen. In Beneluxverband zijn er reële kansen. Dit laat onverlet dat ik bij voorbeeld afgelopen dinsdag, toen ik in Parijs was en met minister Chevènement sprak, daar ook de kwestie van onze deelname aan de waarnemingssatelliet ter sprake heb gebracht. Als ik op 7 februari straks in Bonn ben, zal ik met collega Stoltenberg ook spreken over vormen van samenwerking, bij voorbeeld op het punt van het

opleiden van inspecteurs. Ik voel mij, eerlijk gezegd, dan ook zeer gesterkt door de desbetreffende opmerkingen. Ik beschouw ze duidelijk als een duw in de goede richting en ik ga op dat pad verder.

Verskillende geachte afgevaardigden hebben opmerkingen gemaakt over de verkorting van de diensttijd. Wij hebben gediscussieerd over de kosten die hieraan verbonden zijn. Ik heb al bedragen van 200 mln. en van 150 mln. genoemd. Anderen zeggen, dat het niet zoveel behoeft te kosten. De crux is natuurlijk de vraag, van hoeveel dienstplichtigen er wordt uitgegaan. Gaat men uit van het huidige aantal dienstplichtigen of denkt men dat er vanwege de verkorting van de diensttijd meer dan wel minder dienstplichtigen nodig zullen zijn? Die vragen zijn natuurlijk niet alleen afhankelijk van de diensttijd, ze hebben ook te maken met het bredere raamwerk voor de ontwikkeling van het aantal actief dienstplichtigen. Die vragen moeten ook gezien worden in het licht van het bredere raamwerk voor CSE en ze moeten gezien worden in de verhouding tussen paraat en mobilisabel. Kortom, die ontwikkelingen hebben mij ertoe gebracht, dit zeer belangrijke onderdeel mee te nemen in de defensienota. In eerste termijn heb ik al tegen de heer Koffeman, die hierover het meest uitvoerig heeft gesproken, gezegd dat mijn grondhouding positief is.

Mevrouw Van Heemskerck, de heer Koffeman en de heer Zijlstra hebben gesproken over het personeelsbeleid. Ik zet mij ervoor in om gedwongen ontslagen te vermijden. Ik kan geen garanties geven, maar die maximale inzet om gedwongen ontslagen te vermijden geef ik aan u en ook aan het personeel.

Voorzitter! Ik kom nu toe aan de bespreking van een paar losse punten die her en der in de tweede termijn naar voren zijn gebracht.

Mevrouw Van Heemskerck heeft gesproken over de Uitkeringswet. Uiteraard zullen eventuele wijzigingen in de Uitkeringswet aan het georganiseerd overleg worden voorgelegd, maar wij zullen dit eerst intern moeten bezien om een standpunt te bepalen, gerelateerd aan de nieuwe structuur van de strijdmacht en aan de personeelsverminderingen. Ik neem aan dat u daarvoor begrip heeft.

Mevrouw Van Heemskerck is bij interruptie teruggekomen op de

kwestie van het efficiencyverlof. De gedachte om verlof te verlenen aan eenheden die sneller dan normaal hun taken uitvoeren — dus die het gewoon goed doen — spreekt wel aan. Toch zitten er een paar problemen aan vast. Wij kennen immers niet exact het produkt van een eenheid. Je kunt die prestaties niet goed meten en tegen elkaar afwegen, omdat ze van onzekere en niet altijd vergelijkbare factoren afhangen. Het is mijn voornaamste zorg en daarom ook mijn voornaamste reden om terughoudend te zijn, want het betekent dat daardoor het risico wordt gelopen om te vervallen in een ongelijke behandeling van de verschillende eenheden. Dat is mijn argumentatie.

Ik heb de uitkomsten van de evaluatie van de VROB al aan de Kamer toegezegd. Ambtenaren zijn overigens voortreffelijke mensen. Zij leveren mij een notitie om iets toe te zeggen wat ik de Kamer al toegezegd heb.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis heeft ook gevraagd of ik de matrixstructuur nader wil bezien. Ik heb al gezegd dat ik daartoe bereid ben. Naar aanleiding van zijn noodgedwongen korte beschouwing over de Pro-VIP en het IDPP heeft de heer De Kok daar ook al over gesproken. Ik wijs hem er wel op dat de matrixstructuur als zodanig natuurlijk los staat van het integraal defensie-planningsproces. Ik ben het ook met hem eens dat het integraal defensie-planningsproces de wel zeer ambitieuze doelstellingen heeft om te werken in perioden van 20 jaar, dus de toekomst, een lange-termijnplan van 15 jaar en een korte-termijnprogramma van 5 jaar. Gelet op de onzekerheden die er nu zijn en op de — naar buiten kijkend — stormachtige ontwikkelingen, zal dat inderdaad problemen met zich mee brengen. Ik maak er echter voor om nu maar eventjes heel snel afstand te nemen van het IDPP. Het werken met het korte-termijnprogramma van 5 jaar heeft nu al voordelen, ondanks het feit dat wij er toch nog maar kort ervaring mee hebben opgedaan. Het geeft in ieder geval de centrale organisatie meer inzicht in de plannen. Als men tot de ontdekking komt dat het ergens niet goed gaat, kan men de plannen bijstellen. Ik kan dus toezeggen, voorzitter, dat wij na verloop van tijd nog eens kunnen praten over de vraag hoe een en ander werkt. Er is ook een ander

kenmerk van het planningsproces. Ik neem echter niet aan dat de heer De Kok met zijn opmerking bedoelde, daaraan een eind te maken opdat er gewerkt kan worden op basis van de vaste verhouding van de krijgsmacht-onderdelen van 1:2:1. Wij werken nu met basiseenheden en ondersteunende planningseenheden. De ervaringen daarmee zijn tot dusver gewoon goed.

De heer **De Kok** (CDA): Neen, voorzitter, juist niet. Als de minister denkt dat wij van het IDPP af willen, dan is dat een verkeerde gedachte. Integendeel! Wij hebben, mede op basis van de motie-Frinking het Pro-VIP-proces in werking gesteld. Dat werkt. Wij hebben ons alleen afgevraagd, in welke mate zo'n planningsproces op "tilt" slaat, nu er zaken tussenkomen die helemaal niet voorzien zijn. Er is een planningshorizon van 15 jaar, met een korte-termijnprogramma en plotseling moeten allerlei zaken doorgevoerd worden die eigenlijk bij de hele studieprocedure niet zijn betrokken. Dat is de achtergrond van mijn opmerking.

Minister **Ter Beek**: Oké, voorzitter.

De vraag van de heer Koffeman over de verkorting van de diensttijd heb ik al beantwoord. Hij vond het plezierig, te vernemen dat ik volgende week het georganiseerd overleg zal voorzitten. Ik moet hem zeggen, dat ik op mijn verjaardag, 18 januari, ook het georganiseerd overleg heb voorgezeten, dus het is niet de eerste keer. Maar 1 februari is de dag waarop ik met de bonden spreek over deze begrotingsbehandeling van gisteren en vandaag. Ik zal hen inlichten over hetgeen hier besproken is. Uiteraard zal ik ook met hen spreken over de verdere gevolgen voor het personeelsbeleid.

De heren Koffeman en Vos hebben een aantal opmerkingen gemaakt over de afslankingsoperaties voor de Koninklijke marechaussee. Bij de voorgenomen reductie van de marechaussee wordt rekening gehouden met het personeelsintensieve karakter van het politiewerk. Bezuinigingen bij de marechaussee kunnen echter niet of nauwelijks in materiële projecten worden verdisconteerd. Dat geeft op zichzelf weer een probleem. Wanneer de heer Koffeman mij nog eens onder ogen heeft willen brengen het bijzondere belang dat hij aan de marechaussee hecht, voornamelijk omdat dit

Ter Beek

onderdeel midden in de maatschappij staat, dan heb ik die boodschap goed verstaan.

Ik dank de heer Ter Veer voor zijn vriendelijke woorden. Inderdaad, ook D66 had aangedrongen op deelname aan een VN-vredesmacht in Cambodja. De partij heeft heel nadrukkelijk op deze belangrijke rol gewezen.

Ook de heer Vos dank ik voor zijn complimenten. Datgene wat hij heeft opgemerkt over het door onbekenden verstrekken van informatie aan de pers op een vroegtijdig tijdstip, doet mij opmerken dat ik geen reden zie om de door mij gekozen en noodzakelijk geachte lijn te veranderen. Waar het noodzakelijk is, zal ik vroegtijdig vooraf informatie geven. Ik weet niet wie deze informatie heeft laten uitlekken. Ik laat mij hier absoluut niet over uit.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Ik vond dit een ontzettend aardig klinkend verhaal, maar het is de minister zelf geweest die wekenlang in allerlei interviews en kranteaftitelingen uitlatingen deed, die ik bedreigend voor zijn eigen organisatie heb genoemd. Ik vind dat de minister dat bij zijn antwoord zou moeten betrekken.

Minister Ter Beek: Wat verwijt u mij nou? Ik zeg juist dat het uitlekken...

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Ik heb het niet over het uitlekken.

Minister Ter Beek: Ik heb gezegd dat dat voor mij geen reden is om mijn lijn te veranderen. Laat ik concreet zijn. Wie hebben de voorinformatie gehad? Dat zijn de bonden, de verenigingen en de A- en B-commandanten geweest. Ik meen dat de commandanten over die informatie moeten kunnen beschikken. Bij de motivatie van het personeel is het van groot belang dat de commandanten weten wat er aan de hand is, opdat zij zelf rechtstreeks hun mensen kunnen inlichten.

Mevrouw Van Heemskerck Pillis-Duvekot (VVD): Ik doelde op uitlatingen van de minister in de afgelopen weken. Daarover heb ik mijn afkeuring uitgesproken. Als de minister zegt dat hij zo buitengewoon zorgvuldig met de bonden omgaat en dat hij vindt dat ze alles op het moment dat hij het de Kamer vertelt,

moeten weten, dan vind ik dat een aardig verhaal, maar ik meen dat de minister er in de afgelopen weken volstrekt niet naar heeft gehandeld.

Minister Ter Beek: Ik ben dat uiteraard niet met u eens. Bij elke nieuw aantredende bewindsman is er aandacht voor hetgeen hij in zijn hoofd heeft. De beleidsmaatregelen waarvan ik van mening was dat zij getroffen moesten worden, heb ik hier in de Tweede Kamer weergegeven. Daarover leg ik verantwoording af. Die maatregelen hebben natuurlijk ook gevolgen voor het personeel.

De heer De Kok (CDA): Voorzitter! Wij zijn hier een beetje in verwarring. Sommigen van ons hebben zelfs een militaire achtergrond, maar wij weten niet wat A- en B-commandanten zijn.

Minister Ter Beek: Dat zijn ongeveer 120 commandanten.

De heer De Kok (CDA): Dat getal is niet zo belangrijk!

Minister Ter Beek: Dat zijn de commandanten en de ondercommandanten. "Onder"-commandanten kunnen ook heel "hoog" zijn.

De heer Vos heeft een aantal vriendelijke woorden aan mijn adres gesproken. Mijn hartelijke dank daarvoor! Hij heeft gevraagd hoe het zit met de inkrimping van de Haagse staven. Welnu, die is gerelateerd aan de feitelijke bezetting per 1 januari 1990. Ik heb in mijn eerste termijn echter al een brief over deze problematiek toegezgd. Deze zal de Kamer binnenkort bereiken. Ik neem aan dat wij dan ook daarover verder met elkaar zullen spreken.

Ik heb al geantwoord op de vragen van de heer Zijlstra over de maximale inspanning om gedwongen ontslagen te voorkomen. Wij hebben ook al over de verkorting van de dienstplicht gesproken.

Ik kom dan op de vervangende dienstplicht. Zoals men weet, is de vervangende dienstplicht wettelijk geregeld. De duur is een derde langer dan die van de gewone dienstplicht, met thans een maximum van 18 maanden. Vanwege de relatie die er bestaat, zal een verkorting van de dienstplicht natuurlijk ook gevolgen hebben voor de duur van de vervangende dienstplicht. Uiteraard zal dit ook worden meegenomen in de nota

waarin de kwestie van de dienstplichtverkortings aan de orde komt.

Ik heb mevrouw Van Es beloofd om nog even de cijfers met betrekking tot de hulp aan Turkije op een rijtje te zeggen. In totaal is er tot en met 1991 160 mln. beschikbaar in het kader van het LDDI-programma. Er zijn verplichtingen aangegaan voor plusminus 100 mln. voor Turkije en plusminus 20 mln. voor Griekenland en Portugal. Dat is het wat betreft de thans aangegane verplichtingen. Ik heb al eerder gezegd dat ik niet van zins ben om voorlopig nieuwe verplichtingen jegens Turkije aan te gaan.

De heer Leerling heeft gevraagd waarom ik nu eigenlijk met deze beleidsvoornemens ben gekomen. Het meest simpele en daarmee hopelijk ook overtuigende antwoord is dat ik gehouden ben aan het regeerakkoord. Ik heb ook aangeduid op welke periode zij slaan, namelijk de periode 1991-1995. En dat is het! Over die beleidsvoornemens zullen wij nog nader met elkaar spreken. Naar ik aanneem, zal de heer Leerling ook volop aan dat beraad deelnemen.

De heer Leerling heeft ook nog een vraag gesteld over de sociale dienstplicht. Ik moet eerlijk zeggen dat ik het moeilijk vind om die vraag te beantwoorden in het kader van de behandeling van de defensiebegroting. Sociale dienstplicht heeft namelijk een veel breder verband, gezien de maatschappelijke betekenis ervan. Als het gaat om vernieuwing van het personeelsbeleid, modernisering van het defensiebeleid of hoe je het ook wilt noemen, kan ik zeggen dat er een plicht tot dienen blijft bestaan. Als het echter om sociale dienstplicht gaat, lijkt het mij dat de minister van Defensie niet de eerst geroepene is om daar stellige uitspraken over te doen.

□

Staatssecretaris Van Voorst tot Voorst: Mijnheer de voorzitter! In antwoord op vragen van de heer De Kok merk ik op dat bij de Leopards-I twee elementen zijn te onderscheiden. Het eerste motief is te vergelijken met dat van degenen die nog oud materiaal uit de tweede wereldoorlog rijdend houden onder het motto "keep them rolling". Dat valt niet altijd mee met dit speciale produkt, maar wij proberen hoe dan ook om deze tanks rijdende te houden. Los daarvan staat het echte

Van Voorst tot Voorst

verbeteringsprogramma, waarbij twee beslismomenten zijn te onderscheiden. Wij hebben op dit moment een contract om twee tanks een verbeteringsoutfit te geven, met daarna een zekere proeftijd, wat betekent dat wij in 1991 naar verwachting in staat zullen zijn om daarvan de resultaten te bezien. Intussen zal natuurlijk in het kader van de defensienota ook bekeken moeten worden, hoe wij de mix maken tussen de tanks onderling. Ik formuleer het bewust globaal, want er is dan nog een keuze te maken tussen verbetering van de Leopard 1 versus uitbreiding van de Leopard 2 en andere vormen van tankbestrijding, zoals bewapende helikopters, waarbij er natuurlijk ook nog relaties bestaan met de uitkomsten van het CSE-proces, zowel waar het de plafonds voor de tanks betreft als de ruimte die er wel of niet zal zijn om iets in de helikoptersfeer te doen. Er is al besloten om de verbetering van 126 stuks uit de planning te schrappen, maar dat is al bekend. We hebben nu twee verschillende lijnen: de proefserie afmaken en intussen, kan het zijn, in het kader van de defensienota tot bepaalde opties komen.

De heer Vos vroeg om een nadere precisering van mijn gedachten over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van Defensie voor de opdrachten die wij geven, dus ook in relatie tot ons bedrijfsleven. Daarbij moeten we twee punten onder ogen zien. Aan de ene kant is Defensie een partner in de markt, zodat het er een primair belang bij heeft om zo commercieel mogelijk te denken, maar het is niet te ontkennen dat Defensie aan de andere kant een overheidsinstantie is, wat betekent dat uit dien hoofde een aantal additionele elementen in onze overwegingen worden betrokken. Ik denk dan aan het voorwaardenscheppend beleid, dat voor een deel in samenspraak met Economische Zaken moet gebeuren. Daarnaast zal regelmatig in onze besluitvorming het werkgelegenheidsaspect een rol spelen. Dit alles nog los van de zorgvuldigheid waarover wij in de vorige ronde een korte discussie hebben gevoerd.

Beeldspraken hebben altijd de neiging om niet echt op te gaan. Wat ik met het noemen van de LAT-relatie wilde zeggen, is dat vanuit het beeld dat Defensie samen met een paar bedrijven onder één deken ligt, een

zekere mate van distantie gepast is, om op die manier wat zakelijker met elkaar te kunnen omgaan.

De heer **Van Traa** (PvdA): Kent u eigenlijk wel een LAT-relatie?

Staatssecretaris **Van Voorst tot Voorst**: Mijnheer de voorzitter! Mevrouw Van Es heeft nog een paar groene appeltjes in mijn mandje gedeponerd die ik nu met haar zal schillen. De eerste opmerking heeft haar weerslag gekregen in de motie onder nummer 36, die gaat over het niet aangaan van nieuwe verplichtingen voor groot materieel. Het zal u op grond van wat ik al heb gezegd duidelijk zijn dat ik het niet verantwoord acht om op een zo categorische manier daarvan af te zien. Ik moet de Kamer derhalve aanvaarding van deze motie ontraden.

De heren Vos en Ter Veer hebben nog kort gesproken over de internationale samenwerking, met nog wat extra elementen in hun betoog die een verdere verfijning van een en ander zouden kunnen zijn, maar overigens intervenueerden zij in de geest van wat mij voor ogen staat. De heer Ter Veer gebruikte in relatie tot onze IEPG-benadering de beeldspraak over de Volkswagen en de Rolls Royce. Deze beeldspraak zou in een andere context bijna letterlijk van toepassing zijn. Ik denk dan aan het dossier over de lichte vrachtauto's, dat de Kamer binnenkort zal bereiken. Daaruit zal blijken dat de vraag wordt gesteld waar die auto's eigenlijk voor nodig zijn. Zonder vooruit te lopen op besluiten, wil ik wel zeggen dat op bepaalde soorten auto's uitgekomen kan worden, anders dan de klassieke lichte vrachtauto's. Met andere woorden: op allerlei terreinen gaan wij heel kritisch na wat de eigenlijke behoeften zijn.

Vervolgens kom ik te spreken over de milieuproblematiek. Mevrouw Van Es sprak in dit verband met een ondertoon van "bien étonnés de se trouver ensemble"; zij dacht mij aan haar zijde te vinden. Dat geldt natuurlijk wel wat betreft de doelstelling van een effectieve milieubescherming. Het amendement van mevrouw Van Es ter zake leidt mijns inziens daarentegen tot een enorme overkill.

Mevrouw **Van Es** (Groen Links): Het bedrag dat wordt toegevoegd middels het amendement is niet

hoger dan het bedrag dat al wordt aangekondigd voor de begroting voor 1991. Zo hoog is dat bedrag dus niet.

Staatssecretaris **Van Voorst tot Voorst**: Ik dacht dat het bedrag hoger was. Mijn indruk is dat er sprake is van overkill. Gelet op de pacifistische tradities in haar geledingen, waar het woord "kill" niet erg in is, mag ik aannemen dat het argument van overkill, bij nadere reflectie zal leiden tot niet insisteren op dit amendement. Als wij niet uitkomen met het bedrag zal via de gangbare begrotingsprocedure bezien moeten worden of een herschikking van middelen mogelijk is. Op dit moment is er geen reden om de begroting aan te passen.

Ten slotte kom ik te spreken over de oefenterreinen. Ik ontraad aanvaarding van de motie van mevrouw Van Es op stuk nr. 37, waarin wordt gevraagd om de voorbereiding voor uitbreiding c.q. nieuwe vestigingen van deze terreinen op te schorten. Het in de motie gevraagde verhoudt zich niet met besluiten, eerder in deze Kamer genomen. Wellicht kan de discussie over de terreinen later in het jaar gevoerd worden aan de hand van de evaluatie waarover ik eerder sprak.

Ik kan geheel meevoelen met de heer Leerling waar hij het betreurt dat bij de inrichting van terreinen hout gekapt wordt. Het is ons streven om bij de inrichting van de terreinen dit soort effecten zoveel mogelijk te voorkomen. Tevens wordt er vaak gezorgd voor andere vormen van aanplant, zodat op termijn het landschap weer wat in balans wordt gebracht. Een concrete toezegging, die de heer Leerling uit mijn woorden meende te kunnen opmaken, kan ik niet doen.

De heer **Leerling** (RPF): Zo sterk heb ik het niet uitgedrukt. Uit uw woorden in eerste termijn heb ik begrepen dat u bereid bent om tot een zekere heroverweging op dit punt te komen. Daarom ben ik wat verbaasd over uw opvatting over de motie van mevrouw Van Es. De minister heeft een scala van maatregelen op defensiegebied aangekondigd voor de komende periode. Ik zou daar ook de heroverweging met betrekking tot de oefenterreinen bij betrokken willen zien.

Staatssecretaris **Van Voorst tot**

Voorst: Op dat punt is onze analyse op dit moment ten principale, dat wij om een aantal redenen niet voorzien dat de noodzaak aan oefenterreinen op afzienbare termijn zodanig vermindert, dat wij van een paar van deze aanpassingen op onze terreinen zouden kunnen afzien. Nogmaals, de discussie lijkt steeds te gaan over de oefenterreinen die wij opnieuw aan het inrichten zijn. Daar staat het afstoten van die andere terreinen tegenover. Dat betekent dat wij in het totaalpakket die ruimte niet hebben. Daarin zit de ogenschijnlijke tegenpraak: aan de ene kant het afstevenen op een zekere afslanking van de krijgsmacht, de landmacht meer in het bijzonder, en aan de andere kant het toch nog inrichten van nieuwe terreinen, nog los van andere elementen die ik straks reeds kort heb genoemd.

Het gaat mij intussen zeer ter harte. Ik kom in dat kader nog even bij de heer Ter Veer terecht. Hij vroeg in het bijzonder aandacht voor Lochem. Ik kan hem zeggen dat ik mij daar zeer voor interesseer, zodanig zelfs, dat ik een van de dagen tussen kerst en nieuwjaar heb gebruikt om als ogenschijnlijk ambteloois burger, niettemin met de stafkaart in de hand, over het Groote Veld en in de Larense Broek rond te wandelen om een indruk te krijgen waarover de discussies gaan. Hetzelfde geldt voor de Ginkelse heide. Dat neemt niet weg dat wij waarschijnlijk toch ooit geroepen zullen zijn om een aantal moeilijke beslissingen te nemen. Voornaam oogmerk daarbij is steeds om maximaal het landschap in stand te houden, waar het enigszins kan — al is het vaak in de vorm van herinrichting — en om tegelijkertijd overlast voor mensen tot een minimum te beperken.

Ter afronding het volgende, mijnheer de voorzitter, enigszins in de anekdotische sfeer. Ik heb gehoord dat er, waar wij nu over Ginkel spreken, eergisteravond een uitzending was op de televisie, waarbij de Ginkelse heide en de mogelijkheid dat hier een oefenterrein zou worden ingericht ter sprake kwamen. Men vertoonde daarbij ook een aantal weemoedig kijkende schapjes. Het trieste gevolg van de inrichting zou zijn dat de schapen zouden moeten verdwijnen. Als de camera een paar kilometer verder op de Edense hei, een oefenterrein, terecht was gekomen, mijnheer de voorzitter, hadden ook daar schapen

geconstateerd kunnen worden. Schapen van Defensie, althans door Defensie gesubsidieerd. Wij kunnen deze kudden namelijk gebruiken, ook in een stukje terreinbeheer. Zoiets illustreert weer hoe er vaak kennelijk "schimmen" zijn in deze beeldvorming. Overigens mag het geen wonder heten dat wij schapen inzetten. U weet dat althans de stormram al vele eeuwen geleden als instrument in de krijgskunde werd gehanteerd.

Minister Ter Beek: Voorzitter! Ik wil nog een oordeel uitspreken over de motie van mevrouw Van Es, met betrekking tot de opschorting van de levering van NF-5-vliegtuigen aan Turkije. Ik mag aannemen dat het haar niet zal verwonderen, dat ik deze motie moet ontraden.

De algemene beraadslaging wordt gesloten.

De **voorzitter:** Ik stel voor, af te zien van artikelsgewijze behandeling, voor zover van belang, en op een later tijdstip te stemmen.

Daartoe wordt besloten.

De **voorzitter:** Degenen die het gebouw verlaten, geef ik in overweging, na te gaan of zij er goed aan doen, de normale route naar huis te volgen!

Sluiting 22.44 uur.

Lijst van ingekomen stukken, met de door de voorzitter ter zake gedane voorstellen:

1. een afschrift van een koninklijk besluit, houdende aanwijzing van mevrouw R.M. de Paula tot vervanger van de Gouverneur van de Nederlandse Antillen.

De voorzitter stelt voor, dit besluit voor kennisgeving aan te nemen;

2. de volgende brieven:

een, van de minister van Verkeer en Waterstaat, over afslanking van vuurtorens (21300-XII, nr. 33);

een, van de minister van Economische Zaken, ten geleide van een rapportage inzake het zgn. Plan van aanpak (17553, nr. 63);

een, van de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, over agrarische opleidingscentra (20646, nr. 71);

twee, van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, te weten:

een, over ziekengeld (21106, nr. 15);

een, over kinderopvang (21180, nr. 8);

een, van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, over de toepassings- en uitvoeringsorganisatie van wetten voor oorlogsgetroffenen (20454, nr. 27);

een, van de staatssecretaris van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, ten geleide van de notitie "Medische stralingstoepassingen doorgelicht" (21439).

Deze brieven zijn al gedrukt en rondgedeeld;

3. de volgende brieven:

een, van de minister van Binnenlandse Zaken, ten geleide van het rapport Postitie op de woningmarkt;

een, van de minister van Onderwijs en Wetenschappen, ten geleide van het Adviesprogramma 1989-1990.

De voorzitter stelt voor, deze brieven niet te laten drukken en voor kennisgeving aan te nemen. Kopie is gezonden aan de betrokken commissies;

4. een brief van het gemeentebestuur van Amsterdam, over de premiehuur-regeling 1989.

Deze brief ligt op de griffie ter inzage. Kopie is gezonden aan de betrokken commissie;

5. de volgende brieven e.a.:

een, van J. Goldman, over een aanklacht;

een, van de burgemeester van 's-Gravenhage, ten geleide van zijn nieuwjaarstoespraak;

een, van de Stichting van de arbeid, over gelijke behandeling van mannen en vrouwen;

een, van G.W. Voortman, over rechtszaken;

een, van de AAF, ten geleide van het voorontwerp van wet voor een nieuwe Organisatiewet sociale verzekeringen.

Deze brieven e.a. liggen op de griffie ter inzage.